Изданието е спечелило конкурс
на
Националния център за книгата

Венцислав Динчев

РИМСКИТЕ ВИЛИ

В ДНЕШНАТА БЪЛГАРСКА ТЕРИТОРИЯ

София 199[illegible]
Издателство [illegible]

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД 5

ИСТОРИОГРАФИЯ И АКТУАЛНИ ПРОБЛЕМИ НА ПРОУЧВАНИЯТА НА РИМСКИТЕ ВИЛИ В ДНЕШНАТА БЪЛГАРСКА ТЕРИТОРИЯ 9

Историография 9

Класификация и социално-икономическа интерпретация 15

Хронология, периодизация и регионална специфика 18

ОПИСАНИЕ НА ОБЕКТИТЕ, ИДЕНТИФИКАЦИЯ, КЛАСИФИКАЦИЯ И ХРОНОЛОГИЯ 25

Вили без представителна жилищна част (I група) 25

Вили с представителна жилищна част (II група) 32

Вили, възникнали без представителна жилищна част, но с по-късно изградена такава (I → II група) 68

Вили без представителна жилищна част или стопански части на вили с представителна жилищна част (I ~ II група) 72

Вили резиденции (III група) 74

Обекти, погрешно идентифицирани в литературата с villae rusticae 94

Обекти, прибързано идентифицирани в литературата с villae rusticae 103

РАЗВИТИЕТО НА РИМСКИТЕ ВИЛИ В ДНЕШНАТА БЪЛГАРСКА ТЕРИТОРИЯ. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА И РЕГИОНАЛНА СПЕЦИФИКА 115

Обща характеристика 115

Регионална специфика 131

РЕЗЮМЕ 139

БИБЛИОГРАФИЯ 149

СЪКРАЩЕНИЯ 161

CONTENTS

INTRODUCTION 5

HISTORIOGRAPHY AND PRESENT PROBLEMS OF THE STUDIES ON THE ROMAN VILLAE IN THE PRESENT-DAY BULGARIAN LANDS 9

Historiography 9

Classification, social and economic interpretation 15

Chronology, periodization and regional peculiarities 18

DESCRIPTION OF THE SITES, IDENTIFICATION, CLASSIFICATION AND CHRONOLOGY 25

Villas without imposing housing units (1st group) 25

Villas with imposing housing units (2nd group) 32

Villas initially without imposing housing units which were later constructed (1st → 2nd group) 68

Villas without imposing housing units or agricultural sections of villas with imposing housing units (1st or 2nd group) 72

Villae-residences (3rd group) 74

Sites, wrongly identificated as villae rusticae in literature ... 94

Sites, prematurely identificated as villae rusticae in literature 103

DEVELOPMENT OF ROMAN VILLAS IN THE PRESENT-DAY BULGARIAN TERRITORY. GENERAL CHARACTERISTICS AND REGIONAL PECULIARITIES 115

General peculiarities 115

Regional peculiarities 131

SUMMARY 139

BIBLIOGRAPHY 149

ABBREVIATIONS 161

2664
Бар 197 г.

РИМСКИТЕ ВИЛИ В ДНЕШНАТА БЪЛГАРСКА ТЕРИТОРИЯ

©Венцислав Динчев
©Издателство "АГАТО"

©Художник: Милена Димитрова

c/o Jusautor, Sofia
ISBN 954-8761-24-6

УВОД

През първата половина на I в. от н.е. Рим окончателно установява владичеството си над източната част на Балканския полуостров, населявана дотогава преди всичко от различни тракийски племена. Днешните български земи са включени в системата на териториално-административното деление и управление на огромната империя. До края на III в. те принадлежат главно към римските провинции *Долна Мизия* и *Тракия* и съставляват основните части от техните територии[1]. След реформите от края на III - началото на IV в. на мястото на гореспоменатите са създадени ред по-малки по площ провинции, принадлежащи към териториално-административни обединения от по-висш ранг - диоцезът *Тракия* на префектура *Ориент* и диоцезът *Дакия* на префектура *Илирик*[2]. Включването на днешните български земи в римската империя има за следствие въдворяването в тях на нов социално-политически строй, основан върху институцията на римското гражданство. Това осигурява и пълната им интеграция в икономическия, селищния и културния живот на античния средиземноморски свят. Те са приобщени към нови форми на стопанска дейност и на селищна изява, както и към нови стандарти на материалната култура. Сред най-забележителните нови явления е появата и развитието на т.нар. вили (*villae*) - феномен, сравним по значимост с просперитета на градския живот по това време у нас.

След установяването на римската власт, обаче, животът в днешните български земи не е напълно унифициран в социално-икономическо, селищно и културно отношение с този в Италия. Същата констатация е валидна и за другите територии, респективно - провинции, на империята. Спецификата се дължи на различията в традициите и предримското наследство, както и на особеностите в конкретните условия за развитието на отделните територии в границите вече на империята. Специфика има и във вида, характера и развитието на вилите.

* * *

Представената книга е обобщителен труд за известните римски вили в днешната българска територия. Тя е резултат на продължителни усилия. Нейната поява бе предшествана от подготвянето на две студии, които по причини от издателско естество все още са под печат[3]. Същевременно, предвид меродавната научна парадигма за особеностите в характера и развитието на римските вили у нас, появата на едно подобно изследване е повече от наложителна. Допълнителен стимул за работата ни е и обстоятелството, че в качеството си на щатен сътрудник към археологическия институт с музей при БАН, от 1990 г. участваме във, а от 1992 г. и ръководим проучванията на най-значителния вилен комплекс от римската епоха у нас - в м. Градището край гр. Костинброд[4].

* * *

Предмет на изследване в книгата са вилите - обособени центрове на частни или държавни поземлени имения, представляващи като такива и отделна селищна форма. Данните, преки или косвени, за поземлени имения (***fundi, fundus*** - ед.ч.) от римската, включително късноримската епоха (I-IV в. от н.е.) у нас в писмените и особено в епиграфските извори не са малко. В епиграфските паметници, обаче, самите центрове на тези имения не се упоменават[5]. В писмените извори за днешните български земи и съседните територии те се означават именно с термина ***villa*** (***villae*** - мн.ч.) и само понякога с други термини - например, ***casa agrestis***[6]. В съвременната ни научна литература, под влиянието на съчинения на римски автори от времето на републиката и ранната империя, се е утвърдил и разширеният термин ***villa rustica***[7]. В предстоящото изложение също ще използваме ***villa rustica*** (селска вила), но с уговорката, че с определението ***rustica*** (селска) или ***rusticae*** (селски) акцентираме върху селищната обособеност, а не върху стопанската характеристика и архитектурния облик, както е при Катон, Варон, Колумела или Витрувий (обр. 1)[8]. По този начин целим да разграничим вилите - обособени центрове на поземлени имения, от по-представителните жилища в градовете - в централните им зони или в предградията, и в останалите селища от римската епоха. Последните, означавани понякога като ***villae urbanae*** и ***villae suburbanae***, не влизат в предмета на изследването ни[9].

Поради твърде общия характер на домашните епиграфски и писмени извори, реалната характеристика на обособените центрове на поземлени имения, т.е. на вилите от римската епоха е постижима

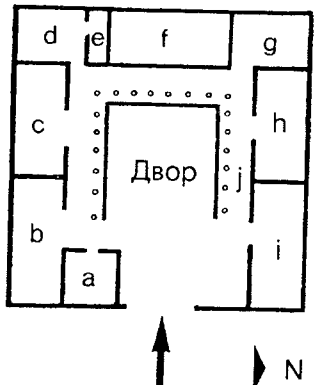

Обр. 1. *Идеален план на* **villa rustica**, *изготвен съгласно предписанията на Витрувий:* ***а*** *- жилище на управителя на вилата;* ***в*** *- жилище на робите, работещи във вилата;* ***с*** *- обор за волове;* ***d*** *- кухня;* ***е*** *- баня;* ***f*** *- склад за зехтин;* ***g*** *- склад за вино;* ***h*** *- обор за овце и кози;* ***i*** *- конюшня;* ***j*** *- покрити навеси (по: Gorges J.-G., 1979, p. 112, fig. 17). Неотбелязаните на плана складове за зърнени храни би следвало да са на горния етаж. Виж: Витрувий. Об архитектуре, 168-169.*

Fig. 1. *Imaginary plan of a* **villa rustica** *drawn according to Vitruvius' provisions:* ***a*** *- house of the villa's owner;* ***b*** *- lodgings of the slaves working in the vila;* ***c*** *- oxen-house;* ***d*** *- kitchen;* ***e*** *- bathroom;* ***f*** *- olive-oil storehouse;* ***g*** *- wine store;* ***h*** *- sheep- and goat-houses;* ***i*** *- stable;* ***j*** *- covered sheds (after Gorges J.-G., 1979, p. 112, Fig. 17). The grain storehouses which are not indicated on the plan must have been on the second floor. Cf. Витрувий. Об архитектуре, 168-169.*

днес преди всичко чрез средствата на археологическата наука. Поради това и нашето изследване се основава предимно върху археологически данни. Книгата е структурирана в три глави. **Първа глава** включва кратък историографски преглед и един сравнително обстоен, методологически разбор на основните проблеми на изучаването на римските вили у нас, свързани с тяхната дефиниция, идентификация, класификация и т.н. Във **Втора глава** анализираме информацията за конкретните вили с оглед прецизирането на тяхната хронология, класификация и, евентуално, на промените в характера им в хода на тяхното развитие. В същата глава оспорваме и идентификацията на някои от

проучените изцяло или частично обекти, за които има обнародвани публикации или поне съобщения, които се определят от проучвателите или от други изследователи като ***villae rusticae*** и които битуват с тези определения в научната литература. В подобни случаи предлагаме, разбира се, и алтернативни идентификации. В **Трета глава** излагаме обобщените си изводи относно характеристиката на римските вили у нас. Върху основата също на конкретните анализи от предходната глава, на фона на общата характеристика, представяме и опит за очертаване на регионална специфика в състоянието и развитието на вилите в границите на днешната българска територия. **Трета глава** изпълнява по същество и функциите на заключение, поради което не представяме такова като отделна част на изложението.

БЕЛЕЖКИ КЪМ УВОДА

[1] *Първоначално днешна Северна България - без предбалканската област, заедно с днешна Североизточна Сърбия и Северна Добруджа принадлежи към провинция Мизия. През 86 г. от последната са създадени двете провинции Горна Мизия и Долна Мизия. Границата между тях е по течението на река Цибрица, т.е. крайната северозападна част от днешната българска територия принадлежи към Горна Мизия. С учредяването си през 45 г. провинция Тракия включва предбалканската област от днешна Северна България, почти цяла днешна Южна България, малка част от днешна Източна Сърбия, едноименната беломорска област в днешна Гърция и европейската територия на днешна Турция. Към края на II в. границата между Долна Мизия и Тракия е коригирана и вече минава по билото на Стара планина. На югозапад провинция Тракия граничи с провинция Македония, към която принадлежи и крайният югозападен район от днешната българска територия - районът на Петрич и Сандански.*

[2] *В резултат на административно-териториалните реформи на император Диоклециан (284-305 г.), по-голямата част от територията на старите провинции Долна Мизия и Тракия е включена в диоцеза Тракия на префектура Ориент. Този диоцез е съставен вече от шест нови провинции - Долна Мизия, Скития, Тракия, Родопа, Хемимонт и Европа. Първите пет от тях са изцяло или частично в днешна Централна Северна, Североизточна, Централна Южна и Югоизточна България. В резултат на споменатите реформи и на последвалите в техния дух административни постановления на следващите императори, в западните и в централните дялове на Балканския полуостров са учредени диоцезите Дакия и Македония на префектура Илирик. В състава на първия диоцез влизат двете едноименни провинции: Крайбрежна Дакия и Вътрешна Дакия, които включват, съответно, днешна Северозападна и Югозападна България. Сред провинциите на диоцеза Македония, малка част от днешната българска територия - районът на Петрич и Сандански, включва само провинцията Втора Македония.*

[3] *Динчев В., под печат(а); Dintchev V., in print.*

[4] *Виж например: Динчев В., 1994, с. 78 сл.; 1995, с. 107 сл. Подробна информация за вилния комплекс със съответния библиографски апарат даваме във втора глава.*

[5] *За въпросните епиграфски паметници виж например: Геров Б., 1980, с. 37 сл., 55 сл., 65 сл., 101 сл.*

[6] *Изворите с посочените термини и съответният коментар към тях виж при: Velkov V., 1962, 48-49; 49-50, n. 105 sq., 113.*

[7] *За употребата на термина* **villa rustica** *в историографията ни, виж например: Геров Б., 1980, с. 50, 90, 91, 111, 121 сл. Публикациите за отделни проучени вили, в които е възприет този термин, даваме в бележките към Втора глава .*

[8] *Относно схващането на ранните римски автори за* **villa rustica** *виж например препоръките на Марк Витрувий Полион: Витрувий. Об архитектуре. 166 сл. Коментар на ранните римски автори по проблема виж например при: Rostovzev M., 1973, p. 31 sq., n. 25, p. 70 sq.; Persival J., 1976, 13-14, 25 sq.; 1996, 66-67; Mc Kay A., 1977, p. 100 sq.; Gorges J.-G., 1979, 11-12, 111-112, 147; Mielsch H., 1987, 10-11, 11 ff.; Ferdiere A., 1988a, p. 14, 157 sq. Виж и цит. там други изследвания. В нашата литература подобен коментар виж при: Николов Д., 1984, с. 55 сл. Терминът* **villa rustica** *- в контекста на употребата му от античните автори има и по-тясно от визираното тук значение, на което ще обърнем внимание по-нататък. Виж бел. N °32 в Първа глава.*

[9] *Относно използването на* **villa urbana** *в този му смисъл виж например: Pelletier A., 1982, p. 154 sq. За аналогично използване на термина в нашата литература виж по-нататък във Втора глава бел. N° 241 за т.нар. вила в Абритус. Редно е все пак да се посочи, че подобна употреба на въпросния термин се среща сравнително рядко. За означаването на по-представителното градско жилище от римската епоха*

античните автори и съвременните изследователи използват обикновено термина **domus**. *Употребата на* **villa urbana** *при характеристиката на центровете на поземлени имения би била коректна, т.е. в съответствие с античните автори, но само при положение, че е с по-ограничено значение. Виж по-нататък в Първа глава бел. № 32. Почти непознат за античните автори, терминът* **villa suburbana** *е с аморфно съдържание в съвременната историография. Той се използва както за центрове на поземлени имения от по-близките околности на градските центрове, така и за по-представителни жилища, принадлежащи към градски и селищни изобщо структури. Виж например: Mc Kay A., 1977, p. 100, 109 sq. Вярно е, че не винаги лесно може да се определи дали един жилищно-стопански архитектурен комплекс принадлежи към предградие, т.е. към структурата на даден градски център или сам бележи обособен център на имение в околността на последния. От това обстоятелство, обаче, не следва, че трябва да пренебрегнем различията между градското предградие и поземленото имение.*

Историография и актуални проблеми на проучванията на римските вили в днешната българска територия

Първа глава

Историография

В световната историография за римската цивилизация изобщо вилите - в пълния спектър на проблематиката им, заемат централно място. Макар и с известни уговорки, може да се изтъкне, че историографията за развитието конкретно на днешната българска територия в границите на римската империя също не прави изключение в това отношение.

За първи път римски вилен комплекс у нас е проучен частично още в началото на века от Й. Иванов при днешното с. Невестино (бившето с. Кадин мост), Кюстендилско. Проучвателят, обаче, не е наясно относно характера на изследвания от него обект, определяйки го ту като "селище", ту като "град" или "градец"[1]. В периода до Втората световна война, Ив. Велков е изследователят, който въвежда и поставя на дневен ред проблематиката на римските вили за археологическата и историческата ни наука[2]. Неговите резултати се използват в общите изследвания от 50-те и 60-те години върху културата и историята на днешните български земи през римската епоха и съставляват почти изцяло съответните раздели за вилите[3]. Междувременно, в тези години се разкриват нови вили. Особено интензивен период в археологическото изучаване на ***villae rusticae*** у нас са следващите десетилетия - 70-те и 80-те години. Разгърнатите теренни проучвания водят до появата на ред съобщения и публикации за отделните обекти[4]. Натрупването на значителна по обем конкретна информация създава предпоставките за нейното систематизиране и обобщаване. Първи опит в това отношение е статията на Цв. Дремсизова-Нелчинова "La villa romaine en Bulgarie", обнародвана през 1970 г.[5] През следващите години започват да излизат и публикациите на Д. Николов, в научната дейност на когото вилите заемат централно място[6]. В обобщаващи изследвания върху материалната култура, в частност върху жилищната архитектура, Т. Иванов използва и резултатите от проучването на вилите[7]. При публикацията на отделни вили някои от проучвателите - например В. Найденова, също разглеждат общите проблеми на характеристиката и развитието на ***villae rusticae*** у нас[8]. Резултатите от проучването и проблемите на вилите продължават да се отразяват и разискват в историческите социално-икономически изследвания на В. Велков, Б. Геров и други наши учени[9].

Относно интереса на чуждите автори към нашите ***villae rusticae*** следва да се отбележи, че за дълго време той е епизодичен и обикновено в контекста на по-обхватни като тематика археологически или исторически изследвания за днешните ни земи или за по-широк ареал[10]. В по-значителните трудове за вилите от други римски провинции или от територията на цялата империя, "участието" на нашите ***villae rusticae*** в най-добрия случай

се свежда до кратка информация за двати по-известни обекта[11]. През 80-те години, обаче, интересът от страна на чужди изследователи към проблематиката на римските вили у нас определено нараства. Появяват се обобщителните статии на А. Поултър и А. Мартемьянов[12]. Излиза и монографията на Й. Хенинг, в която, въпреки по-широкия ѝ тематичен и териториален обхват, на нашите ***villae rusticae*** е отделено подобаващо внимание[13]. Сред по-новите специализирани изследвания за римски вили от области в други съвременни държави заслужава да се отбележи трудът на В. Бауман за Северна Добруджа, където може да се види един сравнително приличен преглед и на известните вили от днешната българска територия[14].

Нарасналият през последните десетилетия интерес и на български и на чужди учени към проблематиката на римските вили у нас потвърждава значимостта им в социално-икономическото, селищното и културното развитие на съответните римски и късноримски провинции. Тази историографска тенденция, обаче, показва и нарастващата необходимост от прецизиране на методологията на тяхното изследване. Така, при съвременното състояние на проучванията на ***villae rusticae*** у нас се очертават три основни групи проблеми:

- дефиниция и идентификация;
- класификация и социално-икономическа интерпретация;
- хронология, периодизация и регионална специфика.

Дефиниция и идентификация

Известни чужди учени - автори на обобщаващи изследвания за вилите от цялата римска империя или за вилите в Италия, в частност, изтъкват значителните трудности относно единната им дефиниция. Причината е в разновидностите и в сложното развитие, което показва феноменът ***villa*** в самата Италия[15]. Там още през I в. пр. н.е. се появяват представителни вилни комплекси, без или с твърде ограничени стопански функции. Наред с луксозните жилищни сгради те включват такива звена като библиотеки, театри, градини и т.н. С предназначението си те се доближават до смисъла на съвременното понятие ***вила***. Те са преди всичко място за ***otium***, т.е. за отдих на богатите им собственици. Последните са представители на сенаторското съсловие или - след краха на републиканския строй, на императорското семейство. Въпросните вилни комплекси са разположени в живописни местности в околностите на Рим или в други части на Италия. Силно изразено е предпочитанието към морското крайбрежие, което се отразява и в названието на съответните вили - ***villae maritimae*** (морски вили)[16]. В най-завършен вид идеята за този тип вили намираме в писмата на Плиний Младши от края на I - началото на II в. от н.е. На същия автор принадлежат и най-пълните конкретни описания на подобни вили, в случая - негова собственост. Особено впечатляващо е описанието на Плиний Младши на неговото крайморско имение *Laurentium*[17]. Сред археологически изследваните обекти от този тип заслужава да се отбележат известната *Villa Adriana*, т.е. вилният комплекс на император Хадриан (117-138 г.) край Тиволи или, например, не по-малко грандиозният вилен комплекс от края на III - началото на IV в. от *Piazza Armerina* в Сицилия (обр. 2)[18].

Вилите в неиталийските римски провинции, обаче, са привнесено явление с по-кратка история и с по-малко варианти. От днешната българска територия, както впрочем и от ред други области, не са известни вили от типа, представен по-горе - луксозни комплекси, без или с твърде ограничени стопански функции[19]. Изхождайки от уточнението, че жилищните постройки или жилищно-стопанските комплекси в градските предградия и в периферията на другите по-значителни селища не влизат в предмета на изследването ни, т.е. визирайки местните римски вили като изолирани или обособени центрове на поземлени имения, считаме, че общата им дефиниция е напълно постижима. Като обособени центрове на поземлени имения, римските вили са типологично сходни например, със съвременните селски ферми в Северна Америка, Западна Европа и т.н., или пък с известните от по-новата българска история чифлици.

В социално-икономически аспект римските вили у нас могат да се определят най-общо като специфична форма на стопанска дейност, явяваща се резултат от установяването на нови организационни модели и производствени отношения в местното селско стопанство[20]. Вилите от римската епоха в днешната българска територия не могат да се третират като наследници на укрепените резиденции на тракийските аристократи от предримската епоха[21]. Тракийските династи и парадинасти от времето на Одриското царство са независими или автономни политически субекти, а техните резиденции - все още малко познати днес, са явление, вписващо се в политико-административната и социално-икономическата характеристика на източното ранно-класово общество. Вилите (***villae rusticae***) са собственост на римски граждани - предимно градски куриали и военни ветерани, или на самата римска държава, а появата и функционирането им се вписват в контекста на конституирането и развитието на провинциалното римско общество[22]. Поради това не е случайно, че при известните римски вили у нас не е засвидетелстван по-ранен, предримски етап на развитие. Следствие от базисните различия между римските вили и предримските резиденции на тракийските аристократи е и отсъствието на типологическо сходство между тях[23].

От дадените по-горе уточнение и определение е ясно, че римските вили в днешната българска територия са преди всичко центрове на аграрно производство. Част от аграрната продукция - различна като количество и процент при различните вили, е предназначена за пазара. Тя е основата за благосъстоянието на техните собственици. Римските вили у нас обикновено са и средища за развитие на различни занаяти. В някои случаи обемът на занаятчийското производство е твърде значителен, т.е. съответната продукция на съответните вили също е предназначена за пазара.

Във вилните стопанства са ангажирани постоянно или сезонно различни категории юридически зависими или лично свободни работници - селскостопански производители, занаятчии, обслужващ персонал. Техният брой е в зависимост от мащаба на съответното вилно стопанство. При обикновените вили - центрове на

имения и стопанства с по-ограничени възможности, собствениците и членовете на техните семейства са непосредствени организатори на, а нерядко и участници в производствения процес. При по-значителните вилни комплекси собствениците и членовете на техните семейства не участват в производството, а организаторските им функции са опосредствани чрез назначените от тях управители (***villici, villicus*** - ед.ч.) на имения им.

Различията в стопанските, социалните и организационните параметри на римските вили у нас са съществен елемент в тяхната обща характеристика. Тези различия не опровергават общата им същност, а напротив, спомагат за изясняването ѝ.

Така, римските вили от днешната българска територия могат да се дефинират като обособени чрез съответна поземлена собственост стопански единици с автономна организация и непосредствена реализация на производствения процес.

Като обособени чрез поземлени имения стопански единици, римските вили у нас представляват и самостоятелни селищни единици, респективно - самостоятелна форма на селищен живот[24]. Поради това приехме в увода и означаването им чрез разширения термин ***villae rusticae***. Допускането за общо, "слято" функциониране на няколко вили или на дадена вила с представител на друга форма на селищен живот е неприемливо. У нас са известни обекти с трансформации в развитието си относно формата на селищен живот, които първоначално функционират като вили. Появата в тези случаи на новите селищни единици, принадлежащи към друга селищна форма е след унищожаването или изоставянето на последните[25]. Дори да предположим ситуация, при която архитектурата и съоръженията на вилата са запазени и функционират в нов контекст, като част от нова селищна структура, подобно "разширение" би означавало промяна в характера на обекта, преминаване от ***villa rustica*** към друга форма на селищен живот[26].

Този селищен аспект в дефиницията на римските вили, който нерядко е пренебрегван в публикациите, е отправна точка за археологическото изследване. Същевременно, спецификата на последното има за следствие прерастването на проблема за дефиницията в проблем за идентификацията на вилите.

Идентификацията в археологията и поточно селищната идентификация означава изясняване на отношението "определен археологически обект днес - определена селищна единица в съответната епоха". Правилната идентификация на даден археологически обект предполага наличие на обща, цялостна представа за същия като пространствено и функционално обособена единица, т.е. предполага наличие на обща представа за неговата структура и пространствена схема. Възможностите за формирането на подобна представа са правопропорционални на степента на проученост на съответния обект. Поради това идентифицирането на римските вили у нас само чрез данни от теренни обхождания считаме за некоректно. Възможностите на наблюдението при теренното обхождане обикновено се свеждат до очертаване на приблизителната площ на обекта и до евентуалната констатация на строителни останки, най-често във вид на деструкции. Затрудненията с идентификацията тук рефлектират ясно в различните определения в публикациите, въпреки аналогичните

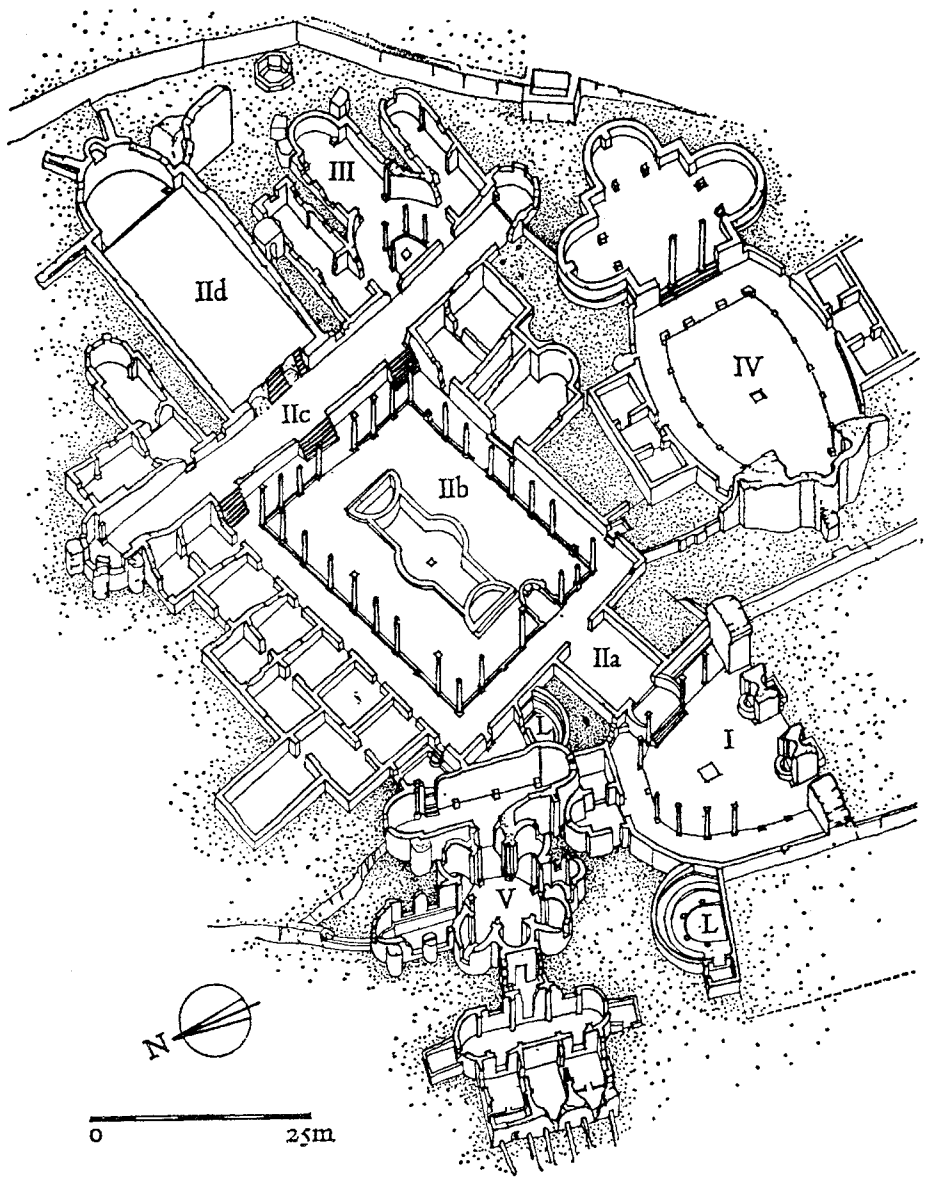

Обр. 2. Късноримската вила от Piazza Armerina в Сицилия (по McKay A. G., 1977, p. 134, fig. 52).
Fig. 2. Late Roman villa from Piazza Armerina in Sicily (after McKay A. G., 1977, p. 134, fig. 52).

характеристики на съответните обекти. Така, обекти със сходно местоположение, с приблизително еднаква площ на видимите върху терена останки и материали и при относително сходство на последните, се определят от едни изследователи като "викуси", "села" или "селища", а от други - като "вили"[27].

Опитът показва, че в повечето случаи дори сондажните проучвания и частичните разкопки също не осигуряват възможности за надежното идентифициране на ***villae rusticae***. Проблемът тук е в това, че по принцип няма отделни постройки или съоръжения, които да са присъщи единствено за вилите[28].

Изключение от горната констатация са само обектите, които означаваме като **вили резиденции**. Размерите и монументалността на изцяло или частично разкритите представителни жилищни комплекси - разкрити в неградски контекст, предопределят и същността на самите обекти. У нас такива са централните сгради във вилите при с. Мадара, Шуменско и при гр. Костинброд (виж по-нататък обр. 72 сл., 82 сл.). Именно характерът на тези сгради е причината за определянето им като центрове на императорски имения или домени, респективно - като резиденции на представители на висшата държавна администрация[29]. Изхождайки от характеристиката на частично разкритите представителни архитектурни комплекси при с. Невестино, Кюстендилско и при с. Забел, Трънско, считаме, че те също могат да се отнесат към групата на вилите резиденции (виж по-нататък обр. 77 сл.)[30]. За този при с. Забел се допуска, че е притежание на видна фамилия, епиграфски засвидетелствана като крупен собственик и предприемач в общоимперски мащаб, в минното дело[31].

В зависимост от възможностите на собственика на имението римската вила може да варира от една единствена сграда до обширен комплекс от постройки и съоръжения със сложна пространствена схема. Общото в характеристиката на всички вили е, че те са единна структура от жилищни и стопански звена, сред които централно звено и обединително ядро е жилището на собственика.

В историографията жилищата на собствениците при по-значителните вили, които по правило са с по-представителен характер, се определят като ***pars urbana*** (градска част), а стопанските звена общо - като ***pars rustica*** (селска част)[32].

Някои автори споделят тезата за наличие на големи имения, ръководени от управители, без представителни жилища на собствениците[33]. Примерите, обаче, с всички цялостно проучени у нас вилни комплекси, с правилна интерпретация на отделните им звена, опровергават тази теза. Независимо от начина на присъствие на собственика - постоянно или сезонно обитаване, неговото жилище е: първо, основна част от вилния комплекс; второ, сигурен индикатор за състоянието и възможностите на имението. Неслучайно споменатите по-горе вили резиденции се идентифицират като такива именно поради характера на централните жилищни сгради в съответните обекти.

Присъствието на собственика, постоянно или временно, е отличителна черта в организацията на вилата като самостоятелна производствена единица. Наличието на жилище на собственика е отличителна черта в структурата и пространствената схема на вилата като обособена

форма на селищен живот. Другите форми на стопанска организация, синхронни с ***villae rusticae***, предполагат други форми на селищен живот.

В по-малките вили, състоящи се от една единствена сграда, отделните помещения са всъщност отделните звена в структурите им, а въпросът за пространствените им схеми, произтичащ от тяхната дефиниция като самостоятелна форма на селищен живот, се редуцира до въпроса за плана на съответните сгради. Повечето вили, обаче, представляват комплекси от отделни постройки и съоръжения с различни функции, разположени по определена схема. Видът на последната се определя от функционалната обвързаност между отделните звена. Разстоянията между отделните звена не са строго фиксирани, но не превишават предела, след който непосредствената връзка помежду им е невъзможна. Опитът от проучванията показва, че този предел може да се определи на около 200-250 м между две съседни звена. Площта на даден вилен комплекс може да е много позначителна по размери, а разстоянието между двете му най-отдалечени звена - много по-голямо, но разстоянията между съседните звена не надхвърля този предел. Това разположение е израз на същността на римските вили като обособени производствени и селищни единици. Подходящ пример са големите вилни комплекси с усложнена пространствена схема, разкрити около гр. Монтана, при с. Мадара, Шуменско, или при с. Невестино, Кюстендилско (виж по-нататък обр. 12, 15, 20, 71, 78). Същевременно, пределът на разстояние между съседните звена на ***villa rustica*** може да се приеме като необходимия минимум за отделяне и разграничаване на дадена вила от най-близко разположените звена на друга селищна единица - друга вила, село, селище със специфични функции и т.н. Показателно в това отношение е ситуирането на частично проученото село спрямо вилата в м. Чаталка при с. Яворово, Старозагорско. Селото и вилата очевидно са били във връзка помежду си, но са обособени като структури и са самостоятелни селищни обекти (виж по-нататък обр. 59)[34].

Класификация и социално-икономическа интерпретация

Проблемът за класификацията на вилите по същество е проблем за критерия на класификацията. В някои изследвания класификацията на римските вили в днешната българска територия се основава върху принципите и критериите на архитектурното изследване. Вилите се третират като сгради или отделни архитектурни комплекси, чиито особености в плана и устройството са в основата на класификацията. С такива критерии боравят например Цв. Дремсизова-Нелчинова и А. Поултър[35]. Аналогичен е и един от вариантите на класификация, които предлага В. Бауман[36]. Сходни класификации често са предлагани за вилите и от други провинции на Римската империя[37]. Основният недостатък при всички подобни опити за класификация е принципното несъответствие между дефиницията за ***villa rustica*** като обособено стопанство и самостоятелна форма на селищен живот и възможностите на архитектурното изследване, взето в чист вид[38].

Ясно е, че критерият за класификацията трябва да изхожда от същностната характеристика на римската вила: единна

структура от отделни звена - сред които ядрото е жилището на собственика, със съответна схема на тяхното разположение. В част от по-новите изследвания за вилите в днешната българска територия като критерий се използва формата на двора - например в изследванията на А. Мартемьянов и Й. Хенинг[39]. Такъв е критерият и на един от вариантите за класификация, които предлага В. Бауман[40]. Сред посочените автори най-разгърнат вариант на подобна класификация намираме при Й. Хенинг[41].

Считаме, че при точно спазване на критерия, избран от Й. Хенинг, отделените от него шест типа вили следва да се сведат до два основни: със звена, групирани около вътрешен двор; с некомпактно разположени звена, без очертаване на вътрешен двор[42]. Освен това, някои от типовете на автора не са общо явление за целия изследван от него ареал, а са израз на регионална специфика[43]. При последния, седми тип - т.нар. вилни селища, дори формално не е използван избраният критерий. Самият термин *вилно селище*, с който се означават големи вили с установени по-късни етапи на разширение, не е сполучлив в методологически аспект[44]. Много от нашите вили, разгледани в труда на Й. Хенинг, са с погрешно представени строителни периоди или с неточна хронология. Причината явно е в приетата априори класификация, която пък е нужна на автора за неговата социално-икономическа интерпретация[45].

Изясняването на формата на дворовете предполага цялостно проучени обекти. В ред случаи, обаче, дори при цялостно проучени вилни комплекси установяването на формата на дворовете е затруднено поради нетрайния обикновено материал на дворните огради и на част от стопанските съоръжения. Относно универсалността на посочения критерий имаме и принципни възражения. Формата на двора при ***villa rustica*** е в зависимост не толкова от спецификата в организацията на стопанството, а от ранга на вилата и от големината на имението. Схемата, представяща групирани около вътрешен двор звена, е характерна предимно за помалките вили с по-ограничени възможности. При всички цялостно проучени позначителни вилни комплекси се установява схема с некомпактно разположение на отделните звена - например, при вилните комплекси около гр. Монтана, край гр. Павликени и Ивайловград, при с. Мадара и с. Невестино, в м. Чаталка, Старозагорско, и т.н. (виж по-нататък обр. 12, 15, 20, 31, 59, 71, 78). Да допуснем, че с възникването си дадена вила е организирана около вътрешен двор. При евентуален просперитет нейното разширение неминуемо ще бъде насочено навън, т.е. първоначалната схема ще бъде нарушена. Подобно е развитието например на вила № 2 край гр. Монтана, макар че тук още с възникването на вилата има звена, разположени не в съседство с двора пред централната жилищна сграда[46]. Дворното пространство е задължителен елемент в структурата и схемата на римската вила, но в случая една обща класификация не може да се основава само върху него.

В литературата се предлагат и класификационни модели за вилите по ранг, като обикновено се отделят три типа или групи - "малки", "средни" и "едри". Някои използват като критерий застроената площ на вилите, а други - площта на имението[47]. Проблемът при тези класификации е не толкова в консенсуса за относителните количествени граници между отделните групи, а е в актуалното състояние на проучванията. У нас цялостно разкритите вили са все още малко на брой, а уточнени граници на вилно имение изобщо от римската епоха засега няма. Възражения по принцип имаме срещу обособяването на групата "малки вили", която пък се свързва с "дребни собственици"[48]. Предвид дефиницията и характеристиката на римската вила, считаме, че тя не може да бъде квалифицирана като дребна собственост. Имениятa на вилите са от средна или значителна големина и със съответен капацитет и възможности. В тези рамки е възможна градация, но деградирането на ***villa rustica*** до дребна собственост противоречи на нейната същност.

Класификацията, която предлагаме, се основава върху постановката за жилището на собственика като ядро в структурата и център в схемата на вилата. Съответно, критерият, който използваме, е свързан именно с характера на жилището на собственика. В случая се абстрахираме от плана и принадлежността към един или друг архитектурен тип на дадено вилно жилище. По този начин избягваме: първо, принципно погрешната класификация на ***villae rusticae*** чрез архитектурна типология на отделните сгради; второ, невъзможността за сравнение между отделните жилищни сгради при по-големите вили и жилищните помещения при вилите, състоящи се от една сграда. За основна характеристика на жилищната част на вилата приемаме нейния ранг, т.е. степента й на представителност[49]. В зависимост от ранга, сред проучените у нас ***villae rusticae*** могат да се разграничат две основни групи: вили без представителна жилищна част (I група); вили с представителна жилищна част (II група). Показатели за представителност са солидният градеж, специалните водоснабдителни и канализационни съоръжения, наличието на официална приемна, на баня и на отоплителни инсталации при обитаемите помещения, наличието на портици, на каменна пластична украса, на мозайки и т.н. Отсъствието на отделни показатели не поставя под въпрос представителния характер на дадено жилище. При отсъствието на повече показатели характерът на жилището ще определяме конкретно и отделно за всяка подобна вила.

При вилите с представителна жилищна част е възможно разграничаване според степента на представителност и монументалност, според големината на площта, според броя и вида на помещенията и съоръженията на жилищната част. Израз на такова разграничение е групата на споменатите вили резиденции (III група). Възможности за диференциране има и при останалите вили с представителна жилищна част - например, върху основата на условно приети количествени граници за големината на площта на жилищната част. Сега вече може да се прилага и архитектурната типология. Аналогични по принцип, но по-ограничени по обхват възможности за диференциране има и за вилите без представителна жилищна част. Разгърнатата класификация, обаче, не е цел на настоящото изследване. По-особен случай представляват укрепените вили. По правило фортификационните им съоръжения осигуряват преди всичко защитата на техните ядра, на жилищата именно на техните собственици. Предвид избрания критерий те могат да се приемат като

вариант на вилите от II и III групи.

Социално-икономическата интерпретация на отделните групи вили предполага наличието на повече цялостно проучени обекти, а също и известна представа за големината на съответните имения. Засега тези условия до голяма степен не са изпълнени за днешната българска територия. Работната интерпретация, която предлагаме се основава върху постановката за зависимостта между големината на имението и ранга на жилището на собственика. Вилите без представителна жилищна част (I група) предполагат имения с ограничени възможности, т.е. имения на средни собственици. Вилите с представителна жилищна част (II група) предполагат имения с по-значителни възможности. Приемаме, че те принадлежат предимно на едри собственици в провинциален мащаб. Вилите резиденции (III група) индикират най-крупните имения от римската епоха у нас. Техен собственик е държавата, респективно - висшата държавна администрация начело с императора, или пък принадлежат на частни лица, които са свързани по някакъв начин с последната и които представляват едри собственици в общоимперски мащаб.

Хронология, периодизация и регионална специфика

Днес проблемите за общата хронология, основните периоди и регионалната специфика в развитието на римските вили у нас са в различни фази на разработване. От тях най-малко дискусии в научната литература предизвиква този за общата хронология. В обобщаващите изследвания появата на първите вили се отнася към втората половина на I в. и началото на II в., а крайната дата на последните - според времето на съществуване, се поставя в края на IV в. или първата половина на V в.[50] Все пак и по този проблем не липсват известни различия в мненията на изследователите. Така например, въпреки че възприемат като цяло посочената обща хронология, в зависимост от идентификацията на отделни обекти някои автори допускат функциониране на отделни вили и през VI в.[51] Както ще видим по-нататък, идентифицирането на въпросните обекти с ***villae rusticae***, обаче, не е коректно в методологически аспект.

Разграничаването на основни периоди или етапи в общото развитие на римските вили у нас е проблем, който досега не е получил задоволително решение. Опит в тази насока ни представя изследването на Й. Хенинг за прехода от Античността към Средновековието в Югоизточна Европа. За вилите от днешната българска територия, обаче, концепцията на автора е неприемлива, тъй като почива върху неточна информация за отделните обекти и върху погрешната им характеристика[52].

Интерес към състоянието на икономиката, включително към евентуалните промени в производството на римските вили проявява и Цв. Дремсизова-Нелчинова[53]. Внушението на изследователката, че "през III-IV в. ... скотовъдството постепенно измества земеделието" в икономиката на вилите, обаче, също е неприемливо, тъй като се основава само върху данните за един обект - вилния комплекс при с. Мадара, Шуменско, без да се отчитат аналогичните данни за другите известни вилни комплекси от днешните български земи[54].

Опит за периодизация ни представя и публикацията на А. Мартемьянов. Според автора, вилите у нас през II в. - първата половина на III в. "се отнасят, по правило, към имения от среден размер", докато "големите имения възникват в значителната си част не по-рано от втората половина на III в. - в условията на политическа нестабилност, икономически упадък..."[55]. Доводи, обаче, за определянето на "размера" на имения липсват, а хронологическите данни за отделни обекти очевидно са "съгласувани" с априорната теза на А. Мартемьянов относно политическото положение и социално-икономическите условия за развитие тук към края на III-IV в. Друг е въпросът, че немалка част от обектите, които авторът разглежда като вили са всъщност погрешно или поне прибързано определени като такива[56].

Мнение по проблема за периодизацията, без да се ангажират изрично със социално-икономическа обосновка на предложените периоди, изказват и други изследователи. Така, според Д. Николов и А. Поултър, например, просперитетът на римските вили у нас е до средата на III в. Следващият период до края на IV в. се приема като етап на спад, на регрес в общото им състояние и развитие[57]. Засега само в методологически аспект ще възразим на категоричното твърдение на Д. Николов, че "правилно датираните вили се отнасят към I-II в."[58] Подобно общо датиране по презумпция, с пренебрежение към конкретните данни за находките от отделните обекти, очевидно е неуместно.

Регионалната специфика е също сред недостатъчно разработените засега проблеми в общата характеристика на римските вили от днешната българска територия. В един или друг аспект, пряко или косвено, някои автори споделят мнението за известни разлики в развитието на вилите на север и на юг от Стара планина[59].

В контекста на регионалната специфика интерес предизвиква и въпросът за "съжителството" на вилите и по-точно на вилите на военните ветерани със селищата на местното население. При някои средноевропейски, например, гранични провинции на империята археологически е потвърдено наличието на обширни територии, от които завареното население е било изселено и които през първите векове от н.е. са били заети само от вилни имения на ветерани[60]. У нас този въпрос е актуален предимно за днешна Северна България. През римската епоха значителни райони покрай долнодунавския ***limes***, т.е. по границата са под юрисдикцията на лагеруващите тук военни части. Епиграфските паметници показват, че в тези райони действително са оземлявани ветерани[61]. Има предположения, също по епиграфски данни или по аналогия с други провинции на империята, че и в административно подчинените територии на някои градове - например на *Никополис ад Иструм* (при днешното с. Никюп, Великотърновско) и на *Деултум* (при днешното с. Дебелт, Бургаско), има райони, отделени за ветерани[62]. Самото оземляване, обаче, може да се осъществи не само чрез самостоятелни вилни имения, но и със създаването на селища (***vici***) на ветерани или със заселването на ветерани във вече съществуващи селища на местно население, в чиито землища те са получавали съответни парцели обработваема земя. В днешната българска територия, в посочените райони в частност, ветераните изглежда са оземлявани както чрез самостоятелни вилни имения, така и чрез включването им в

селища. В днешна Северна Добруджа, която до края на III в. принадлежи към провинция *Долна Мизия* и за която в момента разполагаме с повече епиграфски и археологически данни по въпроса, са разпространени и двете форми[63].

Възникването, функционирането и изоставянето или унищожаването на известните римски вили от днешната българска територия се разполага в различни времеви интервали за отделните обекти между втората половина на I в. до средата на V в. Това са и общите хронологически граници на феномена, на специфичната стопанска и селищна форма **вила** (***villa rustica***) у нас. Естествено, в случая не отчитаме хронологическите данни за обектите, идентифицирани погрешно с вили (***villae rusticae)***.

Проучванията показват, че изоставянето или унищожаването на отделните вили обикновено е свързано с различните варварски нашествия в посочените хронологически граници. От това обективно обстоятелство ще се възползваме и при разграничаването на периодите в общото развитие на римските вили у нас. В изложението по-нататък ще се придържаме към следната хронологическа периодизация: период А - от втората половина на I в. до нашествието на костобоките в 170 г.; период В - до варварските нашествия (готи, бастарни, херули и т.н.) от средата на III в.; период С - до готските нашествия от 70-те години на IV в.; период D - до хунските нашествия от 40-те години на V в. Изоставянето или унищожаването на някои вили се свързва или може да се допусне, че е свързано и с други политически събития в посочените общи хронологически граници. Това обстоятелство пък предпоставя по принцип възможност за очертаване на регионална специфика в общото развитие на вилите.

По-значителният брой периоди в случая е предпоставка за по-детайлно анализиране на тенденциите в развитието на римските вили у нас. Представената погоре интерпретация на отделните типове или групи вили създава условия за социално-икономическа характеристика на състоянието и развитието на разглежданата селищна форма. Считаме, че засега няма основания да се визират някакви съществени промени в характера и организацията на производствения процес при вилите от отделните групи, и на тази основа - да се търсят евентуални корекции или допълнения към предложената обща класификация и периодизация[64].

Що се отнася до проблема за регионалната специфика в развитието на вилите, склонни сме да подкрепим наличието на такава, при това не само по вертикала север–юг, но и по паралела изток–запад в пределите на днешните български земи. По-обстойно на този проблем ще се спрем в заключителната част на настоящото изследване.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ПЪРВА ГЛАВА

[1] *Иванов Й., 1910, с. 180 сл.*

[2] *Публикациите и съобщенията на И. Велков даваме с описанията на съответните вили във Втора глава.*

[3] *Виж например: Геров Б., 1956, с. 15 сл.; Велков В., 1959, 173-174; Velkov V., 1962, 49-50; Димитров Д. П., 1963, с. 58; 1965, с. 43; Тачева М., 1964, с. 203; Аладжов Д., 1965, с. 232 сл.*

[4] *Въпросните съобщения и публикации разглеждаме и цитираме във Втора глава.*

[5] *Dremsizova-Nelcinova Cv., 1970, p. 503 sq.*

[6] *Николов Д., 1975, с. 3 сл.; 1979, с. 380 сл.; 1985а, с. 318 сл.; 1985б, с. 59 сл.; Nikolov D., 1984, p. 232 sq.*

[7] *Иванов Т., Станчева М., 1981, 104-105; Ivanov T., 1985, S. 61 ff.*

[8] *Найденова В., 1985, с. 17 сл., 26.*

[9] *Вж. например: Velkov V., 1977, p. 197 sq.; Велков В., 1979, с. 302, 391-392; Геров Б., 1980, с. 50, 55 сл.; Венедиков Ив., 1981, 134-135; Тачева М., 1987, с. 176.*

[10] *Виж например: Курбатов Г. Л., 1971, с. 23 сл.; Hoddinot R. F., 1975, 167-168, 209 sq., 315-316; Ward-Perkins J. B., 1985, p. 249.*

[11] *Виж например: Persival J., 1976, p. 91.*

[12] *Poulter A., 1983, p. 86 sq., 92 sq., 97, 101; 1984, p. 110, 113-114, 122-123, 124; Мартемьянов А., 1986, с. 162 сл.*

[13] *Henning J., 1987, S. 22 ff.*

[14] *Baumann V., 1983, p. 22 sq.*

[15] *Общо за развитието и разновидностите на вилите в Италия и за проблемите около дефиницията им виж например: Rostovzev M., 1973, p. 31 sq., 70 sq., 110 sq.; Persival J., 1976, p. 13 sq., 34 sq., 51 sq.; 1987, p. 534 sq.; 1996, p. 65 sq.; Mc Kay A., 1977, p. 100 sq.; Levcao Pf., 1983, p. 922 sq.; De Franceschini M., 1991, p. 650. Виж и цит. там други изследвания.*

[16] *Общо за представителните италийски вилни комплекси, без или с твърде ограничени стопански функции, включително за* **villae maritimae**, *виж: Mc Kay A., 1977, p. 115 sq.; Mielsch H., 1987, S. 37 ff., 45 ff., 49 ff.,... 94 ff., 141 ff. ; De Franceschini M., 1991, p. 650 sq.; Macdonald W., Pinto J., 1995, p. 3 sq.*

[17] *За представата на Плиний Младши относно същността и предназначението на* **villa** *и за конкретните описания на имения му, включително на* Laurentium, *в неговите писма, виж: Foertsch R., 1993; Prey P., 1994; Bergmann B., 1995, p. 407 sq.*

[18] *За* Villa Adriana *виж например: De Franceschini M., 1991; Macdonald W., Pinto J., 1995; Barton I., 1996, p. 106 sq. За късноримския (императорски ?) вилен комплекс от* Piazza Armerina *в Сицилия виж например: Mc Kay A., 1977, p. 53 sq.; Wilson R., 1983; Mielsch H., 1987, S. 92-93; Barton I., 1996, p. 115 sq.*

[19] *За отсъствието или крайно рядкото наличие на вилни комплекси от типа на* **villae maritimae** *в неиталийските провинции на империята виж например: Persival J., 1976, p. 59 sq.; 1996, p. 67. Конкретно за Испания виж например: Gorges J.-G., 1979, p. 23 sq. Конкретно за Панония виж например: Thomas E., 1980, p. 288 sq. За Галия и Германия виж например: Wightman E., 1985, p. 107 sq.; 257 sq.; Ferdiere A., 1988a, p. 157 sq.; 1988b, p. 207 sq.; King A., 1990, p. 92 sq. Конкретно за Британия виж например: Hingley R., 1989, p. 20 sq , 39 sq , и т.н.*

[20] *Разпространението на вилите в която и да е провинция на империята е сигурен признак за процес на налагане на римски организационни модели и производствени отношения в нейното селско стопанство. Виж например: Persival J., 1976, 14-15, 34 sq.; 1987, p. 529, 537-538, 542 sq.; 1996, p. 72 sq., 86 sq.; Gorges J.-G., 1979, p. 12, 17, 23 sq., 76 sq., 119, 133, 153-154; Thomas E., 1980, p. 275, 276 sq., 291; Leveao Pf., 1983, p. 923 sq., 932-933, 936; Ferdiere A., 1988a, p. 87 sq., 194-195, 301; Hingley R., 1989, p. 21 sq., 121 sq.; King A., 1990, p. 92 sq. Друг е въпросът за различното наследство на отделните провинции предвид степента на сходство/несходство между заварената и създадената по римски образец организация на селското стопанство. Друг е също въпросът и за различията между отделните римски провинции предвид реалното разпространение в тях на селските вили.*

[21] *В литературата ни е изказано мнение в подкрепа на подобна връзка и приемственост. Виж: Димитров Д. П., 1958, с. 693-694, 699. То се възприема безкритично и от някои други изследователи на римските вили у нас. Виж например: Dremsizova-Nelcinova Cv., 1970, p. 503.*

[22] *Вероятно част от собствениците на вилите от римската епоха у нас са потомствено свързани с тракийските аристократи от предримската епоха. Родствената връзка, обаче, не е аргумент за приемственост между резиденциите на вторите и вилите на първите. Родствената връзка има значение дотолкова, доколкото е осигурила на потомците римското именно гражданство и привилигированото им положение в социалната йерархия на провинциалното общество. Друг е въпросът, че наличието през римската епоха на вили на потомствени тракийски аристократи е специфична черта в характеристиката на общото състояние на вилите у нас в сравнение с това в други провинции на империята. Конкретно за именията на тракийските династи и парадинасти от предримската епоха, маркирани - евентуално, от съответни укрепени резиденции, би следвало да се очаква, че с установяването на римското владичество са превърнати в държавна, императорска собственост. Последната, обаче, невинаги предполага наличие на* **villa** *като център за ръководство и организация на дадено имение. За начините на възникването на императорската поземлена собственост и за различните форми на нейната организация виж например: Thompson D., 1987, p. 555 sq.*

[23] *Така, най-известната и единствена засега цялостно проучена и публикувана предримска резиденция у нас - тази на Севт III, не е обособен център на поземлено имение, а е укрепено ядро - цитадела, на селищна структура. Виж: Димитров Д. П., 1984, с. 11 сл.*

[24] *Обособеното разположение е отличителна черта не само на вилите от днешната българска територия, а на римските вили - центрове на поземлени имения, изобщо. В чуждата историография по този въпрос виж например: Gorges J.-G., 1979, p. 90, 91 sq., 109;*

Ferdiere A., 1988a, p. 157; Hingley R., 1989, p. 76; Prey P., 1994, p. 12.

[25] Селски структури, например, са възникнали сред останките на унищожените или изоставените вили около гр. Монтана, при с. Мадара, Шуменско, в м. Чаталка, Старозагорско, и т.н. Повече подробности за тези и за други подобни трансформации виж по-нататък във Втора глава.

[26] Подобно е развитието на обекта върху хълма Кракра до гр. Перник. Повече подробности за същия виж във Втора глава.

[27] За идентифицирането с "вили" на обекти от римската епоха, без данни за тяхната структура, добити в резултат на разкопки или на случайни разкрития, виж например: Александров Г., 1980, с. 55; Николов Д., 1984, с. 59, 67, б. 101; Танчева-Василева Н., 1982, с. 101 сл. За определянето като "селища" на обекти с аналогични характеристики - със сходно местоположение, с приблизително еднаква площ на видимите върху терена останки и материали, и при относително сходство на последните, виж например: Бобчева Л., 1973; Димитрова Д., Попов Ж., 1978; Митова-Джонова Д., 1979; Дремсизова-Нелчинова Цв., Иванов Д., 1983, и т.н.

[28] От чуждата историография - по изтъкнатите тук проблеми на идентификацията на вилите, виж например: Gorges J.-G., 1979, p. 13 sq.; Persival J., 1987, p. 528; Hingley R., 1989, p. 21, 76, 80 sq. В някои области най-вече от територията на днешна Франция, т.е. на римска Галия, значителен брой вили са локализирани и идентифицирани чрез въздушни снимки. Виж например: Agache R., Breart B., 1974; Agache R., 1975, p. 659 sq.; 1978. Идентификацията чрез подобна методика е осъществима, обаче, само при наличието на съвкупност от определени условия - относително добро състояние на съхраненост и липса на по-късно обитаване на останките на вилите, попадането на последните в открит, обработваем днес терен, който същевременно трябва да е защитен от ерозия, и т.н. Наличието на тези условия, свързани най-общо с природата, историческото развитие и съвременното състояние на дадена област, не е присъщо за цялата територия на някогашната римска империя. Освен това, дори при възможност за въздушна идентификация, характеристиката на съответните вили - общата хронология, етапите на развитие, особеностите в архитектурното оформление и в предназначението на отделните звена и т.н., ще бъде непозната за изследователите без провеждането на същински археологически проучвания. По тези въпроси виж например: Ferdiere A., 1988a, p. 161.

[29] Виж съответно: Дремсизова-Нелчинова Цв., 1984, с. 117; Bozilova V., 1987, p. 81. Повече данни за самите сгради виж по-нататък във Втора глава.

[30] Съответната информация виж във Втора глава.

[31] Митова-Джонова Д., 1983, с. 187.

[32] С тези си значения **pars urbana** и **pars rustica** са по-скоро съвременни изследователски термини. Учените, следващи по-стриктно изворите, означават обикновено и двете части на вилната структура с термина **villa** - съответно **villa urbana** и **villa rustica**. Виж например: Thomas E., 1980, p. 276 sq.; Mielsch H., 1987, S. 7 ff. Други автори също посочват автентичните названия, съгласно изворите, на съставните части на вилната структура, но използват в изследванията си **pars urbana** и **pars rustica** за тяхното означаване. Виж например: Gorges J.-G., 1979, p. 12, 109 sq., 133 sq.; Ferdiere A., 1988a, p. 158 sq., 201 sq. Подобен ще е и нашият подход, т.е. ще избегнем частната употреба на **villa** и производните ѝ, тъй като това би довело до объркване в общата терминология.

[33] Виж например: Baumann V., 1983, p. 15. Подобно становище споделят и някои наши изследователи при интерпретацията на проучените от тях конкретни обекти - например, В. Любенова, проучвател на укрепената вила в кв. Бела вода - гр. Перник, или Г. Табакова-Цанова и Т. Овчаров, проучватели на комплекса край гр. Казанлък, погрешно идентифициран с **villa rustica**. Повече информация за тези обекти, включително нашите конкретни възражения и аргументи срещу въпросните становища, виж по-нататък във Втора глава.

[34] Данните за вилния комплекс и частично разкритото край него синхронно село в м. Чаталка, Старозагорско, виж във Втора глава.

[35] Dremsizova-Nelcinova Cv., 1970, p. 506 sq.; Poulter A., 1983, p. 86.

[36] Baumann V., 1983, p. 15 sq.

[37] За сходни по критерий класификации на вилите от други провинции на империята виж например: Henning J., 1987, S. 24, и цит. там литература. От по-новите обобщаващи изследвания, в които критериите за класификация на вилите се базират върху архитектурната им типология, виж например: Persival J., 1987, p. 530 sq.; 1996, p. 76 sq.; Ferdiere A., 1988a, 168-169; Hingley R., 1989, p. 21, 149 sq.; King A., 1990, p. 93 sq.

[38] За да избегнат това несъответствие, някои от привържениците на изтъкнатия класификационен модел, включително от цитираните по-горе автори, обвързват архитектурната типология със социално-икономическата интерпретация на римските вили. Подобно обвързване, обаче, далеч не винаги е възможно, а когато е възможно не винаги е с еднакви стойности. Разпространението на вили от един и същ архитектурен тип в различни области може да се дължи на различни причини и да се обясни по различни начини. Така например, докато наличието на т.нар. hall-type villas в Галия е индикатор за социално-икономическата система "патрон - клиент", то в съседна Германия вилите от същия архитектурен тип са указание за етническа принадлежност - германска, на техните собственици. Виж: King A., 1990, p. 154.

[39] Мартемьянов А., 1986, с. 165 сл.; Henning J., 1987, S. 24 ff.

[40] Baumann V., 1983, p. 15.

[41] Henning J., 1987, S. 24 ff. Авторът разграничава следните типове вили: A - във форма на "затворен комплекс от сгради"; B - състоящи се от "жилищно помещение" и затворен стопански двор; C - затворени дворове и много "допълнителни помещения"; D - отворени дворове с много "допълнителни помещения"; E - във формата на "свързан комплекс от сгради"; F - малки дворове с една-две каменни сгради. За последния, седми тип - G ("вилни селища"), виж по-долу бел. № 44.

[42] Тези два основни типа, впрочем, се приемат и от автори, които в опитите си вече за по-детайлизирана класификация се позовават върху архитектурната типология на вилите. Виж например: Gorges J.-G., 1979, p. 110, 115; Ferdiere A., 1988a, p. 164 sq., и цит. там други изследвания.

[43] При Й. Хенинг няма например вила от днешната българска територия, която да се отнася към неговия тип D (Henning J., 1987, S. 27). Към тип E авторът отнася от нашите обекти единствено представителния архитектурен комплекс в м. Кайлъка при гр. Плевен (Ibidem, S. 27). Този комплекс, обаче, не може да се идентифицира с **villa rustica**, т.е. с обособен център на поземлено имение - конкретната информация виж по-нататък във Втора глава. Към тип F, респективно - към "малките вили" на "дребни производители", Й. Хенинг отнася от нашите обекти единствено вилата при с. Макреш, Видинско (Henning J., 1987, S. 28). Пропуска се, обаче, обстоятелството, че вилата, включително дворът пред жилищната сграда и хореума, не е цялостно проучена (виж по-нататък обр. 3). В самата публикация за тази вила, впрочем, изрично се споменава за останки на стопански сгради, разположени на север и изток от жилищната сграда. Виж: Атанасова Й., 1980, с. 74.

[44] Определението, което Й. Хенинг дава за вилни селища е: "развили се, особено през късната античност, селски селища във връзка с големи, едри земеделски стопанства" (Henning J., 1987, S. 23). Доколкото тази дефиниция предполага общо, "слято" функциониране на **villa** и **vicus**, то тя определено е неприемлива. Сам авторът, впрочем, приема, че вилите и селата "взаимно се изключват" (Ibidem, S. 22). Ако с въпросния термин, респективно - дефиниция, се визират само селата край някои по-значителни вилни комплекси, като този в м. Чаталка, Старозагорско, например, то съответният тип няма място в класификацията на вилите. Ако под вилно селище се разбира някаква специфична късноантична-протофеодална селищна форма - викус, в който обединителен център е порано възникнала и продължаваща да функционира вила, то трябва да се отбележи, че в днешната българска територия такава засега не е констатирана. Следователно, както и да се схваща цитираната дефиниция, конкретното определяне на вила № 2 край гр. Монтана, на вилата резиденция при с. Мадара и на обекта до с. Караново, Новозагорско, като вилни селища (Ibidem, S. 29-30) е неправилно. Данните за двете упоменати вили виж по-нататък във Втора глава. Що се касае до последния обект, смятаме, че няма основания за идентифицирането му с вила изобщо. Виж по-нататък - във Втора глава, бел. № 240.

[45] Така, според Й. Хенинг, централната сграда на вилата при с. Мадара има, до III в. включително, жилищни и стопански функции, а вътрешният ѝ двор служи за стопански цели (Henning J., 1987, S. 25). Въпросната сграда, обаче, още с възникването си е представителна резиденция, а дворът и още от началото е с перистил и имплувиум. Виж: Дремсизова-Нелчинова Цв., 1984, с. 75 сл., 110-111, 120. Според Й. Хенинг, централната сграда на вилата при гр. Ивайловград първоначално има и стопански функции, като едва при втория си строителен период придобива само жилищни функции (Henning J., 1987, S. 25). Въпросната сграда, обаче, още с възникването си е представителна жилищна сграда, а стопанската дейност е вън от нея. Виж: Младенова Я., 1965, с. 20 сл.; 1991, с. 16 сл., 42 сл., 139 сл. Според Й. Хенинг, при вила № 2 край Монтана, през III-IV в. стопанският двор пред централната жилищна сграда е изоставен и е развита "нова структура на двора" (Henning J., 1987, S. 26). Част от постройките и съоръженията около въпросния двор действително са преустроени или са изградени нови такива, но той се запазва и функционира до края на съществуването на вилата. Виж: Александров Г., 1980, с. 13 сл., 20 сл., 25 сл. За неточности и грешки от страна на Й. Хенинг в характеристиките изобщо на тези и други вили, виж и по-горе бел. №№ 43, 44.

[46] Александров Г., 1980, с. 9 сл. Повече данни за вилата виж във Втора глава.

[47] Виж например: Henning J., 1987, S. 30 ff., и цит. там други изследвания. Един от вариантите на класификация на вилите при В. Бауман също се основава върху големината на площта на имения: Baumann V., 1983, p. 15.

[48] За "малки вили" на "дребни собственици" виж цит. по-горе в бел. № 47 автори. Срещу обособяването на подобен тип вили и съответната им интерпретация виж и: Найденова В., 1985, с. 22. Аналогични възражения, изтъкнати във връзка с разграничаването на **villae rusticae** от селските **aedificia**, т.е. от селските домакинства, има и в чуждата литература. Виж например: Persival J., 1976, p. 14; 1987, p. 528; Wightman E., 1985, p. 106; Ferdiere A., 1988a, 190-191; Hingley R., 1989, p. 21.

[49] *Този подход към характеристиката на жилищните части на римските изобщо вили не е непознат в историографията. Виж например: Rostovzev M., 1973, p. 70 sgg., n. 21; Persival J., 1987, p. 541. Някои автори дори смятат, че наличието на определена степен на представителност при централните вилни жилища е в основата на разграничаването на villae rusticae от селските домакинства. Виж: Ferdiere A., 1988a, 190-191; Hingley R., 1989, p. 21.*

[50] *Виж: Dremsizova-Nelcinova Cv., 1970, p. 512; Николов Д., 1975, 8-9; 1984, с. 60 сл.; Велков В., 1979, с. 302, 392; Иванов Т., Станчева М., 1981, с. 105; Poulter A., 1983, p. 86 sq.; Найденова В., 1985, с. 59; Мартемьянов А., 1986, с. 163 сл.; Henning J., 1987, S. 30 ff, 35.*

[51] *Виж например: Poulter A., 1983, p. 90 (за сателитния на късноантична* Сторгозия *обект в м. Кайлъка при днешния гр. Плевен); Дремсизова-Нелчинова Цв., 1969, с. 129; Антонова В., Дремсизова-Нелчинова Цв., 1973, с. 93; 1975, с. 22 (за сателитния - на късноантичния градски център, обект при днешното с. Войвода, Шуменско). Повече информация за въпросните обекти, включително и за идентификацията им, виж във Втора глава.*

[52] *Henning J., 1987, S. 30 ff. Виж по-горе бел. №№ 43 сл.*

[53] *Dremsizova-Nelcinova Cv., 1985, p. 72 sq.*

[54] *Dremsizova-Nelcinova Cv., 1985, p. 74.*
[55] *Мартемьянов А., 1986, с. 174.*

[56] *Виж пак там, с. 163 сл. Повече данни за съответните обекти виж по-нататък във Втора глава.*

[57] *Николов Д., 1975, с. 9; 1984, с. 63; 1985, с. 62; Poulter A., 1983, p. 90, 94, 97; 1984, p. 110, 124.*

[58] *Николов Д., 1984, с. 60. Авторът в случая изобщо не посочва конкретни примери за и конкретни доводи срещу "неправилно" датираните вили.*

[59] *Виж например: Николов Д., 1975, 5-6, 9; 1979, с. 380 сл.; 1985, с. 61; Poulter A., 1983, p. 89, 90, 94; Мартемьянов А., 1986, с. 165, 170, 173. За тези разлики, но в по-широк контекст - на селищния живот като цяло, виж и: Velkov V., 1977, 58-59.*

[60] *Виж например: Thomas E., 1964, S. 127 ff.; 1980, p. 284 sq.; Mocsy A., 1974, p. 72 sq., 169 sq.; Henning J., 1987, S. 22 ff. Виж и цит. там други изследвания.*

[61] *Данните за епиграфските паметници от днешна Северна България, свързани с ветерани, виж събрани при: Геров Б., 1980, с. 20 сл., 65 сл.; Poulter A., 1980, p. 729 sq.*

[62] *Виж например: Геров Б., 1980, с. 38 сл., 87 сл., 131 сл.; Poulter A., 1983, p. 92 sq.; Поултър А., 1994, с. 18 сл.*

[63] *Виж например: Vulpe R., Barnea I., 1968, p. 117 sq.; Poulter A., 1980, p. 733 sq.; Baumann V., 1983, p. 38 sq., 50 sq., 147 sq.; Велков В., 1984, 136-137, 140, 145 сл.*

[64] *В случая изхождаме от конкретните данни за известните римски вили у нас. Същевременно, не е излишно да се изтъкне, че самото естество на археологическата информация трудно позволява от нея да се изведат сигурни заключения относно детайлите в организацията на производствения процес при римските изобщо вили. Ангажирането - само върху основата на археологически данни, с конкретни твърдения за особеностите в статута на работещите във вилните стопанства също ще е свръхинтерпретация. По тези проблеми виж например: Persival J., 1987, 541-542; Hingley R., 1989, p. 22, 100 sq., 149 sq., 156 sq.*

Описание на обектите. Идентификация, класификация и хронология

Втора глава

Прегледът включва кратки описания и характеристики на всички обекти у нас, проучени или проучвани в момента чрез разкопки, или разкрити при случайни обстоятелства, за които има публикации или поне обнародвани съобщения и които се определят или предполагат като римски вили. В прегледа включваме и обектите, за които считаме, че са неправилно идентифицирани с ***villae rusticae***, т.е. представяме аргументите срещу подобна идентификация за съответните обекти.

Вили без представителна жилищна част (I група)

Вилата при с. Макреш, Видинско, е частично проучена. Разкрити са жилищната сграда и една стопанска постройка (обр. 3). Жилищната сграда е с максимална дължина 15, 20 м (изток-запад) и с максимална ширина 13,20 м. Централно място в нея заема помещение № 4, с полукръгла апсида от западната страна, вписана в правоъгълник. Помещението е с подова отоплителна инсталация - подов хипокауст (***hypokaust***). Северно от него има друго помещение също с подово отопление. В южния край на сградата е банската ѝ част, а правоъгълното помещение от изток се интерпретира като преддверие. Правоъгълната стопанска постройка (17, 30 х 6 м) е хореум (***horreum***), т.е. склад на зърнени храни. Строена е едновременно с жилищната сграда и е свързана с нея с обща стена. Установени са, но без да са изследвани, останки от други стопански сгради. Според откритите находки, изграждането на вилата се отнася към началото на IV в. Претърпяла е щети при готските нашествия от 70-те години на същия век. Проучвателката предполага, че скоро след това двете проучени сгради са били възстановени без съществени промени в плана и функциите им. Окончателното им унищожаване се отнася към средата на V в.[1]

Явно е, че жилищната сграда на разглежданата вила е скромна по размери. Тя не се отличава и със солиден градеж. С изключение на трите малки бански помещения, останалите са "със зидове на кал, без всякакви архитектурни детайли и пр." Колоните на подовата отоплителна инсталация също са зидани на глинен разтвор[2]. При това положение, макар и със известни уговорки, вилата може да се отнесе към I група. Без да отричаме обитаването ѝ в първата половина на V в., смятаме, че характерът на това обитаване не е достатъчно изяснен. Наличната информация не доказва категорично континюитет в плана и функциите на двете разкрити постройки. Северното помещение на жилищната сграда, например, е разделено на две, а хипокаустът му - изоставен[3].

Частично проучена и непубликувана засега е и **вилата край с. Вардим, Сви-**

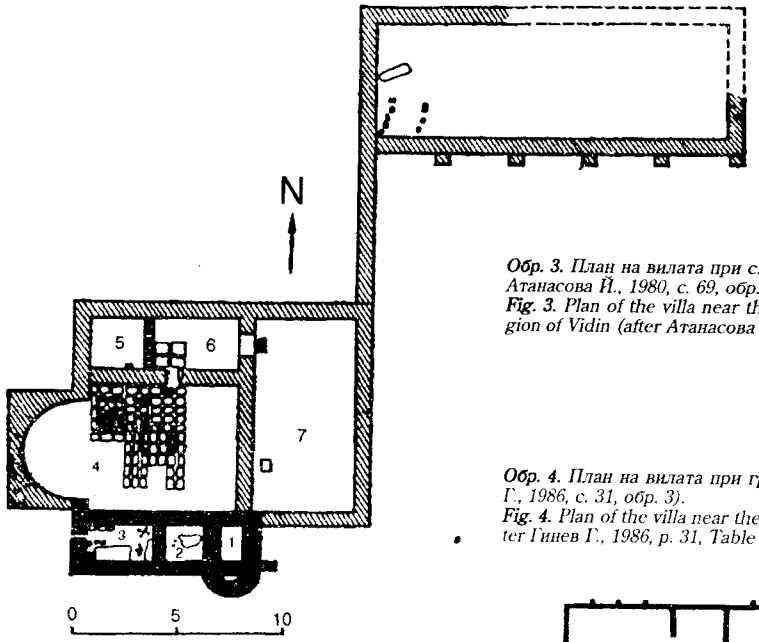

Обр. 3. План на вилата при с. Макреш, Видинско (по Атанасова Й., 1980, с. 69, обр. 2).
Fig. 3. Plan of the villa near the village of Makresh, region of Vidin (after Атанасова Й., 1980, p. 69, Table 2).

Обр. 4. План на вилата при гр. Търговище (по Гинев Г., 1986, с. 31, обр. 3).
Fig. 4. Plan of the villa near the town of Turgovishte (after Гинев Г., 1986, p. 31, Table 3).

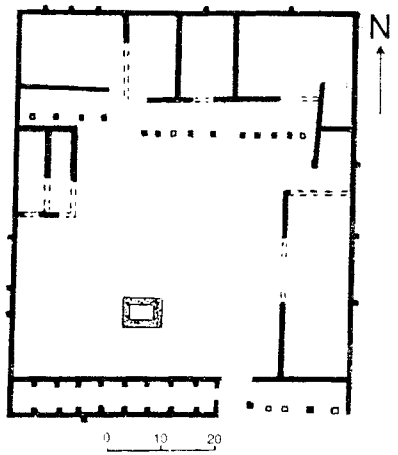

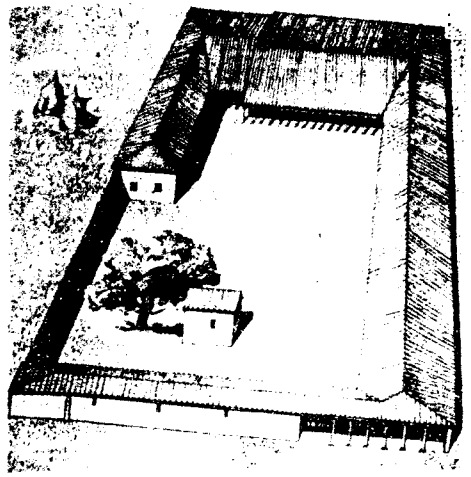

Обр. 5. Графична възстановка на вилата при гр. Търговище (по Гинев Г., 1986, с. 33, обр. 7).
Fig. 5. A graphic reconstruction of the villa near the town of Turgovishte (after Гинев Г., 1986, p. 33, Table 7).

щовско. Тя се намира на 1 км източно от днешното село и на около 9 км източно от големия римски военен лагер *Нове*. На площ от 1 декар са разкрити няколко стопански помещения, разположени около вътрешен двор с навеси. Непосредствено на запад от тях е изследвана частично жилищна сграда, включваща помещения с основи от ломен камък на кал[4]. При наличната информация вилата може да се отнесе към обектите от I група. Липсват данни за датиращи находки. Според проучвателя вилата е унищожена от пожар в средата на III в.[5] Същевременно, обаче, се съобщава за находки "над и под керемидения слой", запечатващ опожарения пласт в жилищната сграда[6]. Това би могло да означава обитаване на последната и след опожаряването ѝ в средата на III в.

Проученият край гр. Търговище вилен комплекс е с правоъгълен план и се състои от няколко постройки, разположени около вътрешен двор (обр. 4 и 5). Общата площ на комплекса, включително с тази на двора, възлиза на около 3,5 дка. Градежът на основите и на долните части от стените е от грубо одялани и ломени камъни, споени с бял сипкав хоросан. С жилищно предназначение е постройката с две помещения, в западната част на комплекса. Дългата и тясна постройка, ограничаваща от юг двора, също се предполага като жилищна - за работещите във вилното стопанство. Намиращото се в северозападния ъгъл на комплекса помещение се определя като склад за зърнени храни. Вероятното предназначение на останалите помещения в северната част на комплекса и на постройката в източната му част "е за отглеждане на животни... и за складиране на храна за тях". Относно постройката, която - за разлика от останалите, е разположена сред двора, се допуска, че е с култови функции. Откритите находки показват, че вилата е изградена към края на II в. Съществуването ѝ е сравнително кратко - до средата на III в.[7]

Според проучвателя, обаче, разкритият комплекс е "стопанската част (pars rustica) на римска вила", като "жилищната част (pars urbana) на вилата" се търси на около 1 км на юг - "там на ограничено място (1-1,5 дка) по повърхността се откриват множество фрагменти... керамика и личат останки от градежи"[8].

Между т.нар. жилищна част и разкрития комплекс, както и в близката околност изобщо на последния, не са регистрирани други синхронни останки[9]. Подобно раздалечено ситуиране на две части на един вилен комплекс е без аналогии сред проучените у нас римски вили. Подобно ситуиране предполага голямо имение, респективно - голяма и представителна жилищна сграда на собственика. Площта, върху която се откриват останките на непроучения обект - на т.нар. жилищна част, не е аргумент за наличието на такава сграда. Следователно, по-вероятно е в случая да имаме два несвързани функционално обекта, проученият от които можем да определим като вила от I група.

При археологическите проучвания на хълма Кракра, гр. Перник, е установено стратиграфски, че най-ранната постройка от римската епоха е под основите на една раннохристиянска църква. Въпросната постройка е съхранена частично. Съхранената ѝ западна част се състои от четири помещения с различна големина, разположени верижно от север на юг. Общата им площ е около 60-70 кв. м (обр. 6). Основите им са от ломени камъни, споени с глинен разтвор. В близост до останките на постройката е открита римска военна диплома от началото на II в. (обр. 7). Поради това самата постройка също се датира от началото на II в. и се интерпретира като жилище на военен ветеран[10].

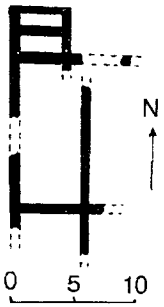

Обр. 6. План на запазената част от предполагаемата вила върху хълма Кракра, гр. Перник (по Любенова В., 1981, с. 108, обр. 1).
***Fig. 6.** Plan of the preserved part of a supposed villa on the Krakra Hill, town of Pernik. (after Liubenova V., 1981, p.108, Fig. 1)*

Същевременно, цялостната ситуация и общото количество на находките от хълма Кракра са указание, че през II в. тук все още няма селищна структура. Такава се появява в III в., като интензивното ѝ развитие е в периода IV-VI в.[11] В този контекст, дипломата и предполагаемото жилище на ветерана дават основания на проучвателката да допусне, че "възобновяването на живота на платото първоначално... е станало със заселването и оземляването му (на ветерана - В.Д.) на това място"[12]. Следователно, предполага се наличието първоначално на ***villa rustica*** и по-късна трансформация в характера на обекта, довела до формирането на селищна структура.

Въпреки известната хипотетичност относно свързването на военната диплома с описаната постройка, няма причини да отхвърлим категорично принципната възможност за подобно развитие на обекта. Ако изходим от характеристиките на описаната постройка, а в случая няма от какво друго да изходим, можем да отнесем предполагаемата вила към тези от I група. В публикацията за археологическите проучвания няма достатъчно данни за по-точното хронологическо определяне на трансформацията в развитието на обекта и за начина на нейното протичане.

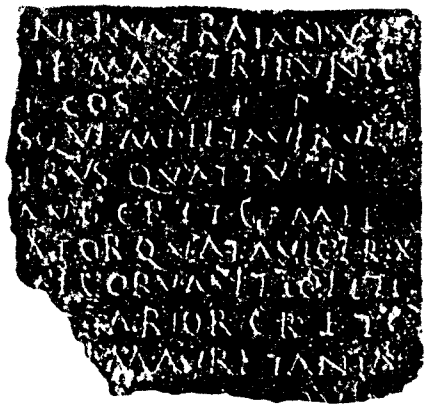

Обр. 7. Военна диплома от началото на II в., открита при проучванията на хълма Кракра, гр. Перник (по Любенова В., 1981, с. 194, обр. 135).
***Fig. 7.** A 2nd century military diploma discovered during excavations on the Krakra Hill, town of Pernik (after Любенова В., 1981, p. 194, Fig. 135).*

Известна информация в това отношение дава публикацията за нумизматичните находки. Анализът на откритите монети показва, че обектът претърпява силен пожар през първата половина на III в., преди 241 г.[13] Възможно е именно този пожар да бележи границата между двата етапа в развитието на обекта - вилата и собствено селищната структура.

Проучената край с. Кралев дол, Пернишко, вила е с правоъгълен план и включва четири крила, които обграждат голям правоъгълен двор (обр. 8 и 9). Общата ѝ площ възлиза на около 2,6 дка, като само тази на двора е около 1,2 дка. Помещенията от южното крило се интерпретират като складове и работилници за домашни занаяти, а за тези в частично съхраненото северно крило се предполага, че са служили за обори. Жилищните помещения са в западната част на комплекса. Тук не са открити останки от подови отоплителни инсталации и от

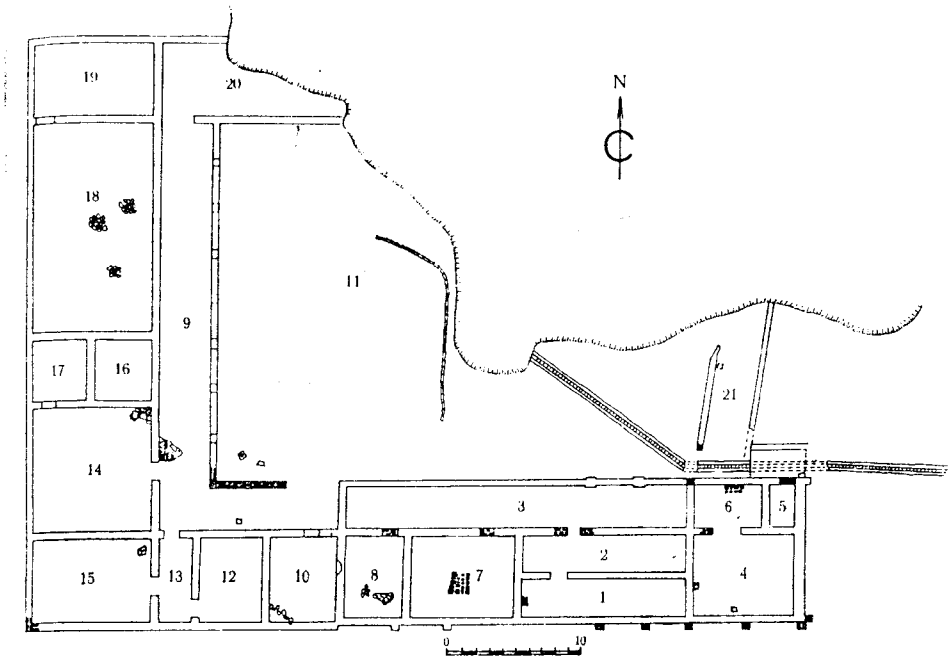

Обр. 8. План на вилата при с. Кралев дол, Пернишко (по Найденова В., 1985, с. 10, обр. 1).
***Fig. 8.** Plan of the villa near the village of Kralev Dol, region of Pernik (after Найденова В., 1985, p. 10, Fig. 1).*

битови съоръжения. Пред жилищните помещения има портик - покрит коридор с колонада към двора. Основите и долните части на стените навсякъде са от ломени камъни, споени с бял хоросан, примесен с много глина и пясък. Единствената разлика е, че докато при изграждането на стените в западната половина на комплекса белият хоросан е използуван пообилно, то в източната половина преобладава глината. Дебелината на стените в цялата сграда е от 0,55 до 0,60 м. Във височина стените са били от кирпич и с дървени конструкции. Подовете са от трамбована пръст. Дори при помещенията в жилищната част няма данни за някаква по-солидна и по-представителна подова настилка. Възникването на вилата се отнася към границата между II и III в., като първият период от развитието ѝ е до средата на III в. Поводът за разграничаването на този период от следващия такъв в развитието на вилата не е свързан с някакви реални промени в плана и градежа на нейния архитектурен комплекс, каквито всъщност няма, а е в монетното съкровище, укрито по това време в една от стените на едно от жилищните помещения. Въпреки, че съкровището е останало забравено в каменния цокъл на стената, функционирането на вилата продължава интензивно още век и половина. Доказателствата са в намерените при проучването ѝ разнообразни материали и находки, включително фина трапезна керамика

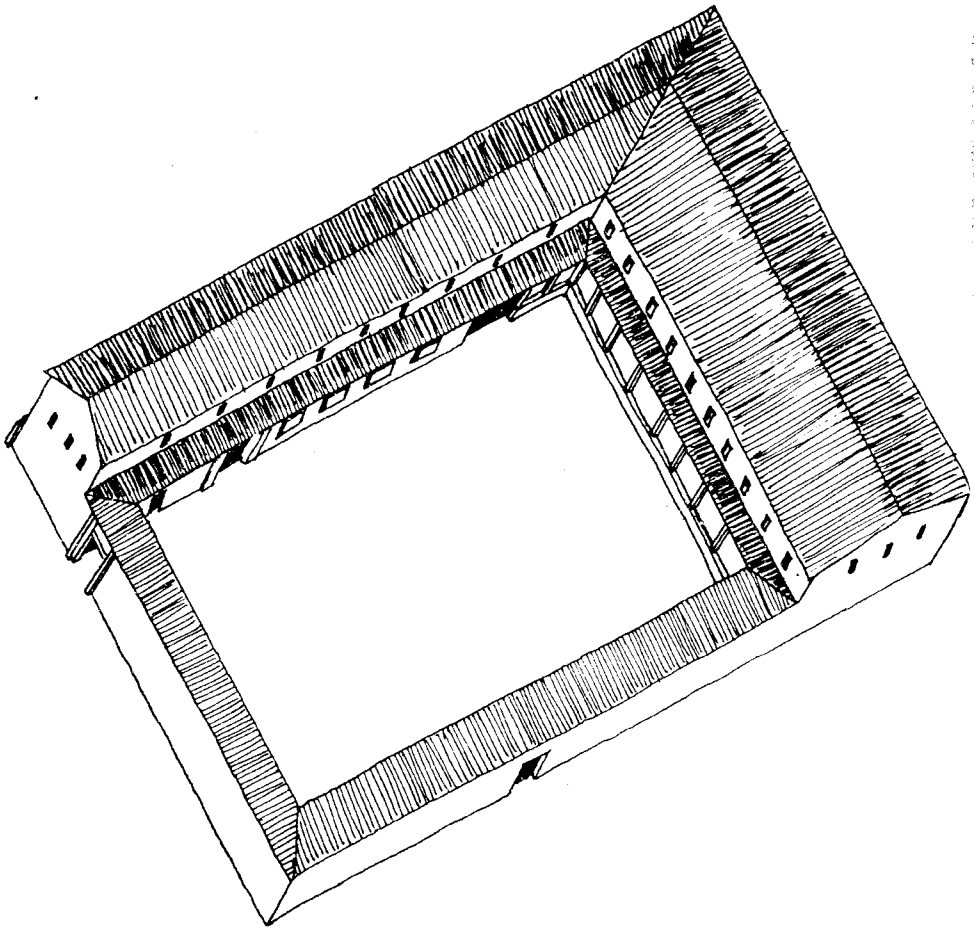

Обр. 9. Графична възстановка на вилата при с. Кралев дол, Перишко (по Найденова В., 1985, с. 19, обр. 21).
Fig. 9. A graphic reconstruction of the villa near the village of Kralev Dol, region of Pernik (after Найденова В., 1985, p. 19, Fig. 21).

(виж обр. 10), от края на III-IV в. Най-късната монета, открита тук, е сечена между 392 г. и 395 г. Това кара проучвателката да свърже крайната дата на вилата с последните години на IV в. и по-точно с периода 394-398 г., когато провинция *Вътрешна Дакия* е арена на политически размирици и варварски опустошения[14].

Представената вила можем да отнесем към обектите от I група. От изложените по-горе данни е ясно, че единствената съществена отлика на жилищното крило от останалите е наличието на портика. Откритите бази и римо-дорийски капители от местен, несъвсем качествен мрамор дават известна представа за вида

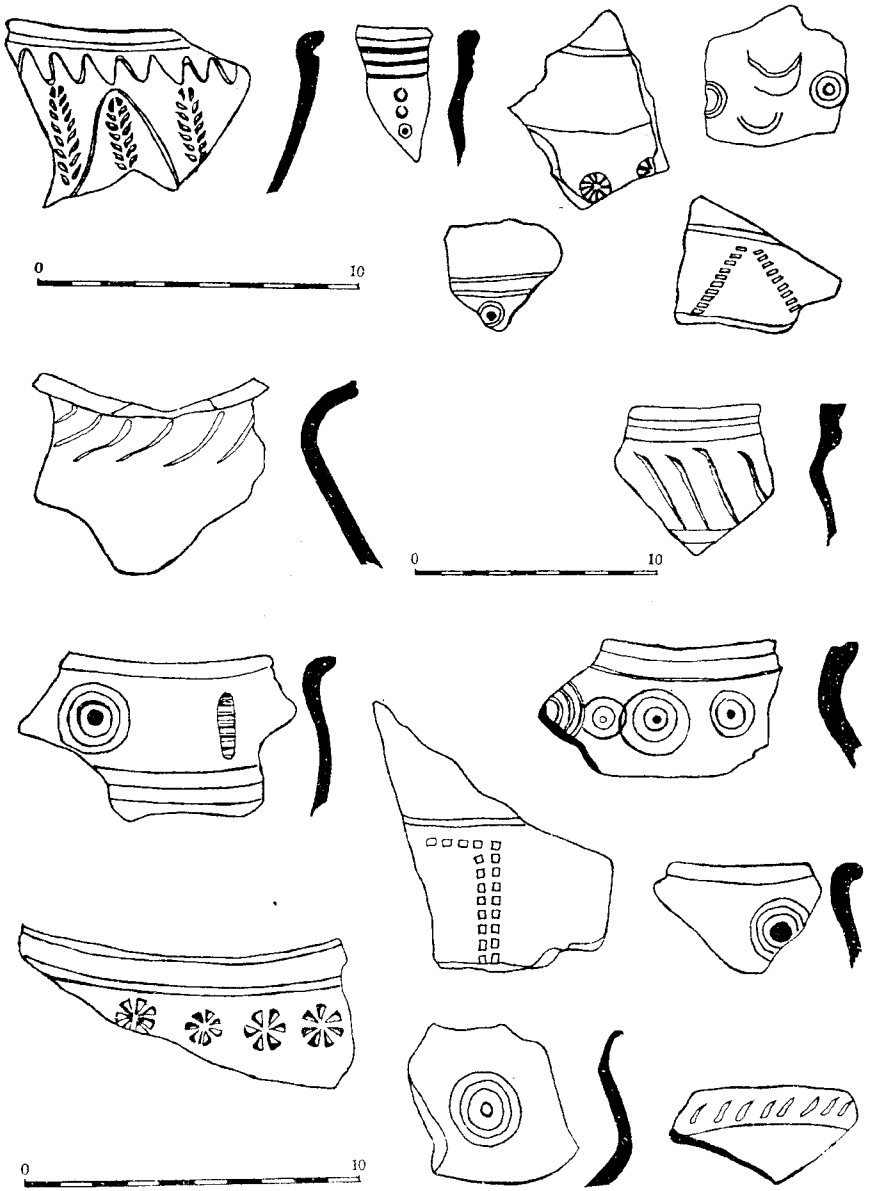

Обр. 10. Фрагменти от глинова керамика с щампована украса от вилата при с. Кралев дол, Перишко (по Найденова В., 1985, с. 97, т. 21).
Fig. 10. Fragments of varnished ceramics with stamped decoration from the villa near the village of Kralev Dol, region of Pernik (after Найденова В., 1985, p. 97, Fig. 21).

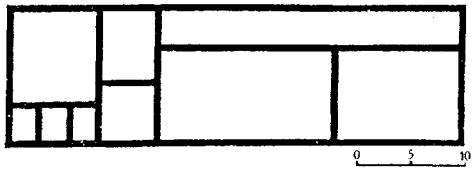

Обр. 11. План на предполагаемата вила при с. Конска, Брезнишко (по Велков И., 1943, с. 269, обр. 361).
Fig. 11. Plan of a supposed villa near the village of Konska, region of Breznik (after Велков И., 1943, p. 269, Fig. 361).

на този портик[15]. От основно значение, обаче, за вида и степента на неговата представителност е естеството на самите подпори. Тъй като не са открити фрагменти от колони, проучвателката предполага, че "тези по-масивни строителни елементи... по-късно са били извлечени от околното население"[16]. Смятаме, че при пълната липса на каменни фрагменти, по-вероятно е подпорите да са били дървени стълбове, а не каменни колони.

В района на с. Конска, Брезнишко, при случайни обстоятелства "са били разкрити основи от стари постройки, които по изпратените скици личат да произхождат от някоя римска вила, villa rustica"[17]. С това кратко съобщение и съответния план се изчерпват сведенията ни за обекта (обр. 11). Данните за посещението му в по-ново време само потвърждават наличието му, без да дадат някаква допълнителна конкретна информация[18]. Данните за ситуирането на другите известни обекти от римската епоха в околността могат евентуално да се приемат като указание за идентифицирането му с ***villa rustica***[19]. Според наличния план принадлежността му към вилите от I група изглежда по-вероятната.

Вили с представителна жилищна част (II група).

Първият от трите вилни комплекса, проучени в околността на Монтана - вила № 1, е на около 6,5 км югозападно от днешния град. Същият включва представителна жилищна сграда, самостоятелна банска постройка и ред други, предимно стопански постройки и съоръжения, групирани около вътрешно дворно пространство с неправилни очертания (обр. 12). Жилищната сграда и банята от

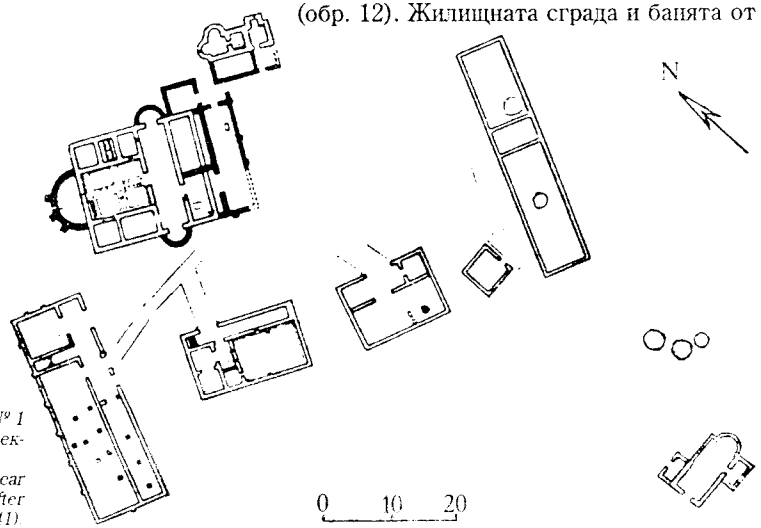

Обр. 12. План на вила № 1 край гр. Монтана (по Александров Г., 1983, с. 41).
Fig. 12. Plan of Villa No 1 near the town of Montana (after Александров Г., 1983, p. 41).

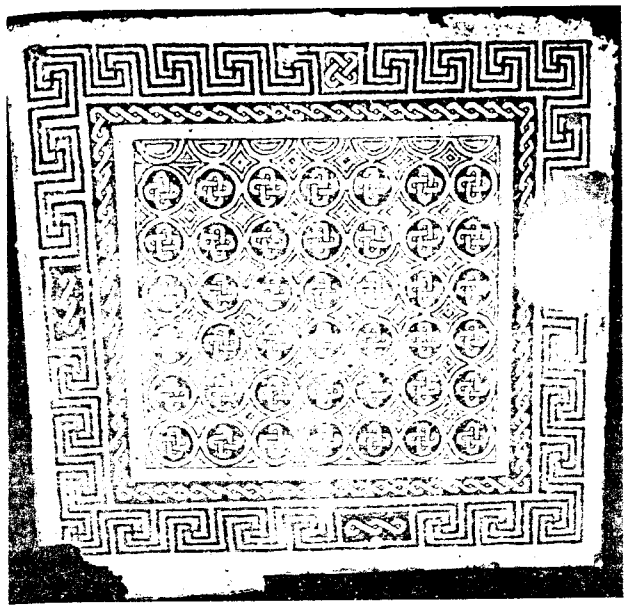

Обр. 13. Подова мозайка от помещение на централната жилищна сграда на вила № 1 край гр. Монтана (по Александров Г., 1981, с. 106).
Fig. 13. A floor mosaic from a room of the central building of villa No 1 near the town of Montana (after Александров Г., 1981, p. 106).

т.нар. блоков тип са в северната част на комплекса. Най-голямата стопанска сграда (37 х 12,60 м), включваща хореум и каменоделска работилница, е от запад. Постройките, свързани с производството на битова и строителна керамика - работилница с депо за глина, сушилня и дълга правоъгълна постройка, в която вероятно също е протичал някакъв етап от керамичното производство, са от юг и изток. Между тях се намира малка еднокамерна постройка с квадратен план, за която се предполага, че е жилище на villicus, т.е. на управителя на имението. Разкрити са и няколко отделно ситуирани пещи за керамика. Градежът на главната жилищна сграда и банята е солиден, на хоросан, докато спойващият разтвор при стените на останалите постройки е с малко хоросан и с повече глина. От входовете на стопанските постройки към представителната жилищна сграда водят "калдъръмени пътеки, шир. около 2 м, направени от наредени един до друг речни камъни"[20].

Според проучвателя, възникването на вилния комплекс - вила № 1, се поставя във втората половина на II в. В развитието му е разграничен период на по-късни преустройства, който се отнася към края на III в. - първата половина на IV в. Така, жилищната сграда първоначално е с правоъгълен план и площ около 360 кв. м. При по-късното ѝ преустройство, от северозапад е пристроена голяма апсида, свързана с централната зала на сградата. Пристроени са и други нови помещения, с което общата ѝ площ е увеличена. Преустроена с хипокаустната инсталация на сградата, която освен с подово е била и със стенно отопление. В едно от южните ѝ помещения, в първата половина на IV в. е поставена подова мозайка (обр. 13). В един от геометричните орнаменти на последната са очертани в монограм латин-

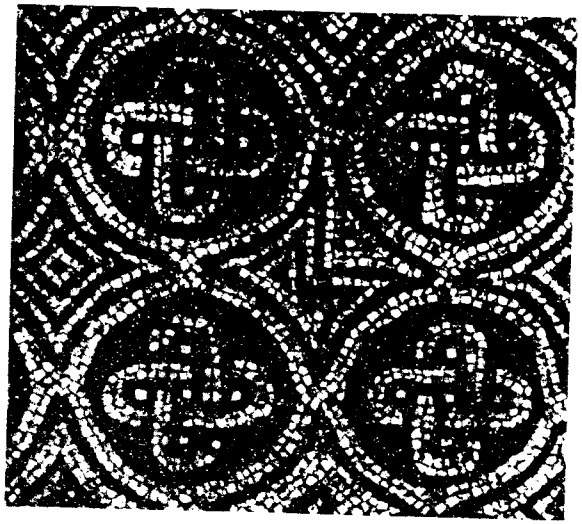

Обр. 14. Детайлът с вписания в четириъгълник монограм от подовата мозайка при вила № 1 край гр. Монтана (по Попова-Мороз В., 1987, с. 30, обр. 13).
***Fig. 14.** A detail from the floor mosaic from villa No 1 near the town of Montana, depicting a monogram inscribed in a quadrangle (after Попова-Мороз В., 1987, p. 30, Fig. 13).*

ските букви V, M, L (обр. 14). Предполага се, че това са инициалите на собственика на вилата. По-късни преустройства са регистрирани и при други звена на комплекса. Към банската постройка, например, от юг е добавено ново помещение с функции на съблекалня - аподитериум (*apoditerium*). По-късна вероятно е появата и на някои от отделно ситуираните пещи за керамика. Изоставянето на вилния комплекс се свързва с готските нашествия от края на IV в. Последвалото обитаване на останките му, включително останките на жилищната сграда на собственика, не означава континюитет в характера на обекта, а бележи възникването тук на един поствилен ***vicus***, на едно село[21].

Вила № 2 край Монтана е най-значителният от известните в околността вилни комплекси. Отстои на около 6 км североизточно от днешния град. От него са проучени три жилищни сгради, три бански постройки, едно интересно, кръгло в план съоръжение, три хореума, други стопански постройки и съоръжения, и некрополът на собствениците му (обр. 15). В по-голямата си част разкритите постройки и

Обр. 15. Общ план на вила № 2 край гр. Монтана (по Александров Г., 1980, с. 12, обр. 1).
***Fig. 15.** General plan of villa No 2 near the town of Montana (after Александров Г., 1980, p. 12, Fig. 1).*

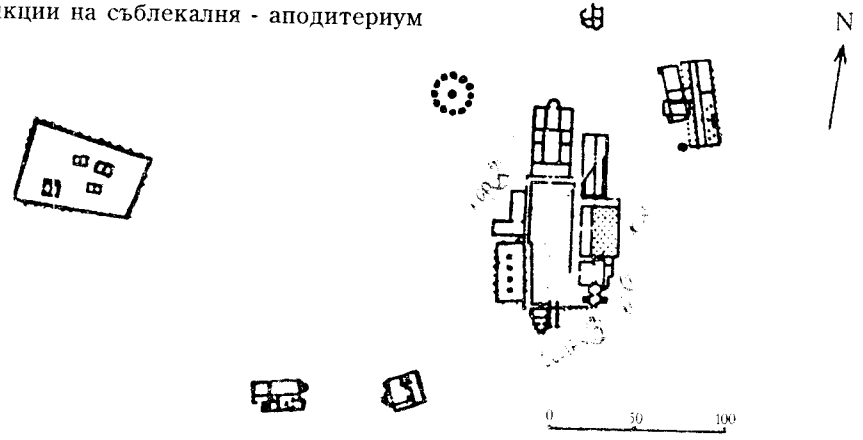

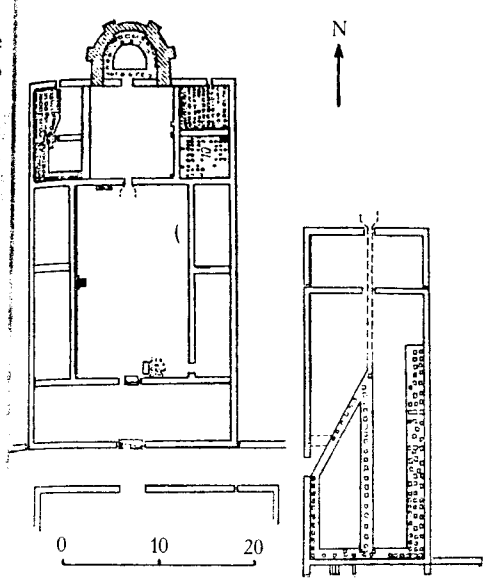

Обр. 16. План на централната жилищна сграда и на т.нар. жилищна сграда за роби на вила № 2 край гр. Монтана (по Александров Г., 1980, с. 13, обр. 2).
***Fig. 16.** Plan of the central housing building and of the so-called slaves' lodgings in villa No 2 near the town of Montana (after Александров Г., 1980, p. 13, Fig. 2).*

съоръжения, включително главната жилищна сграда, са групирани около вътрешен двор с правоъгълна форма. Главната жилищна сграда, чиято застроена площ възлиза на 900 кв. м, е от север (обр. 16 и 17). Непосредствено на югоизток от нея е т.нар. жилищна сграда за роби - с правоъгълен план и площ от около 450 кв. м (обр. 16). От източната страна на вътрешния двор се намират още големият хореум № 1 с площ от 670 кв. м., и баня № 1 - най-голямата във вилния комплекс, със силно раздвижен план и сложно вътрешно разпределение (обр. 18). От южната страна на двора се намира баня № 3 (обр. 19). Непосредствено до западната оградна стена на двора са разположени хореум № 2 с площ от 440 кв. м и една постройка с Г-образен план. Предполага се, че в последната са устроени обори. Останалите разкрити постройки и съоръжения на вилния комплекс са ситуирани отделно и встрани от архитектурния ансамбъл с вътрешния двор. Т.нар. малка жилищна сграда с площ от 335 кв. м, се намира на около 150 м югоизточно от главната жилищна сграда. Баня № 2 е на около 40-50 м северно от последната. Хореум № 3 и изградните по-късно до него стопански постройки са в североизточна посока. Площта на този хореум, включително с навеса откъм западната му страна, достига 850 кв. м. Същинският склад за зърнени храни в случая е по-голямата южна част на постройката, докато за обособената й северна част се предага, че е използвана за обор. В непосредствена близост до хореум № 3 са разкрити две пещи за строителна керамика. На двадесетина метра източно от същия хореум са изследвани останките (неотбелязани на общия план - обр. 15) на една

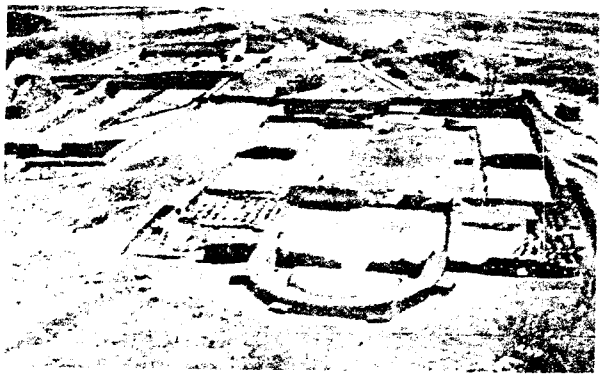

Обр. 17. Изглед от север към централната жилищна сграда на вила № 2 край гр. Монтана (по Александров Г., 1981, с. 44)
Fig. 17. A view from the north to the central housing building of villa No 2 near the town of Montana (after Александров Г., 1981, p. 44)

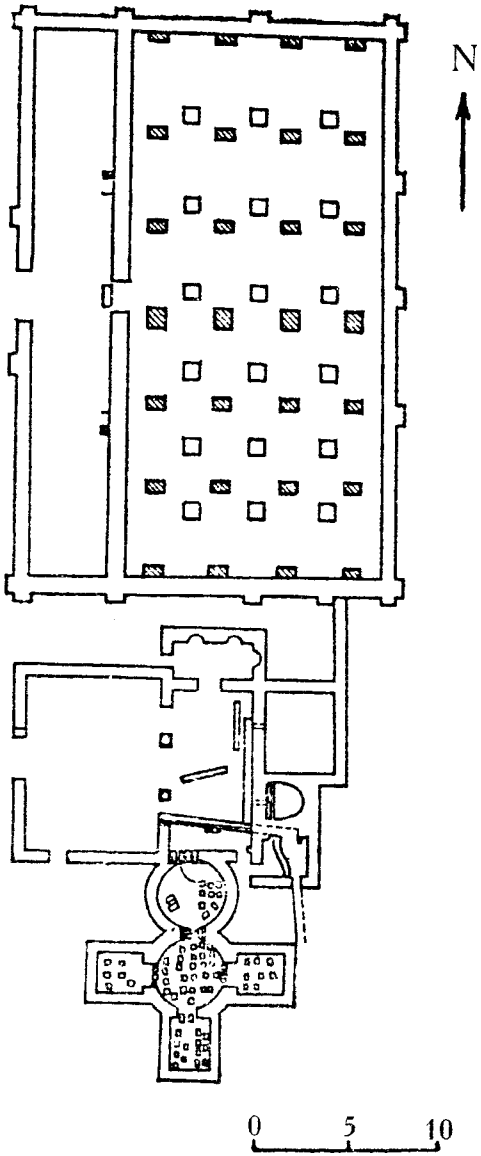

Обр. 18. План на баня "N 1" и хореум "N 1" на вила № 2 край гр. Монтана (по Александров Г., 1980, с. 22, обр. 7).
Fig. 18. Plan of bathroom "No 1" and horreum "No 1" of villa No 2 near the town of Montana (after Александров Г., 1980, p. 22, Fig. 7).

железарска вероятно работилница. Относно градежа на изредените дотук звена на комплекса следва да се отбележи, че на хоросан са не само жилищните и банските сгради, но и част от стопанските постройки[22].

На северозапад от централната жилищна сграда, върху естествено издигнат терен са установени основите на т.нар. толос. Това съоръжение се състои се от 12 зидани стълба с трапецовидно напречно сечение, описващи кръг с диаметър 22,60 м. В центъра на кръга е разположен масивен стълб с кръгло напречно сечение и диаметър 2,10 м[23]. Вероятно, това съоръжение е с репрезентативни, а не със стопански функции[24].

Некрополът на собствениците на вилата е с обособено разположение, западно от останалите звена на комплекса. Некрополът заема площ от 3 дка и е заобиколен отвсякъде с оградна стена. В него са разкрити 4 мавзолея, в които има 6 гробници[25].

Възникването на вилния комплекс - вила № 2, проучвателят поставя във втората половина на II в. Период на "засилена и възстановителна дейност" е втората половина на III в. и първата половина на IV в. Към това време се отнасят ред преустройства в съществуващите постройки и съоръжения, както и изграждането на нови такива. Така, главната жилищна сграда първоначално е с правоъгълен план и размери 39 на 22 м. Най-представителна е северната ѝ част, в която помещенията са с отоплителни инсталации. Централното от помещенията в северната част се определя като триклиниум (*triclinium*), т.е. като официална трапезария. Сред по-късните преустройства в сградата най-значимо е пристрояването на апсидата при северната ѝ стена и функционалното свързване

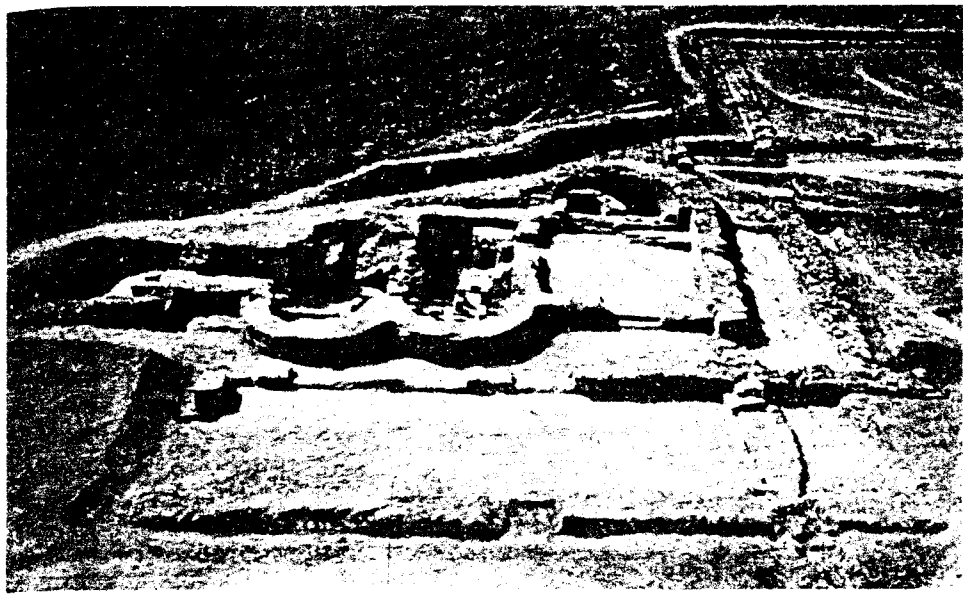

Обр. 19. Изглед от изток към баня "N 3" на вила № 2 край гр. Монтана (по Александров Г., 1981, с. 46).
Fig. 19. A view from the east to bathroom "No 3" of villa No 2 near the town of Montana (after Александров Г., 1981, p. 46).

на същата с триклиниума (обр. 16 и 17). Изграждането на т.нар. жилищна сграда за роби, която е с подова отоплителна инсталация, Г. Александров отнася след средата на III в. (обр. 16). При нея също има по-късни преустройства, включително по-късно пристроено помещение. При т.нар. малка жилищна сграда - правоъгълна първоначално в план постройка, допълнително са изградени предверие, от изток, и голяма апсида с подово отопление, от запад. От трите разкрити самостоятелни бански постройки, изграждането на първите две се свързва с възникването на вилния комплекс, а баня № 3 се отнася към по-късен период от функционирането му. Преустройства са регистрирани и при повечето проучени стопански постройки и съоръжения[26]. Интересна ситуация ни представят и данните от изследването на некропола. Според проучвателя, не е изключено някои от гробниците да са раннохристиянски, т.е. да са по-късни от мавзолеите, в които са устроени и които се определят като езически[27].

Изоставянето на вилния комплекс се обяснява с готските нашествия от 70-те години на IV в. Последната проява на живот в границите на обекта - примитивни жилища, устроени сред останките на различни постройки и съоръжения на вилния комплекс, се свързва с възникналия след нашествията тук поствилен ***vicus***[28].

Вила № 3 край Монтана е на около 5 км югоизточно от днешния град. Разкритата тук представителна жилищна сграда е изградена върху площ от около 540 кв. м и включва ред помещения, някои от които са с подово отопление - например, поме-

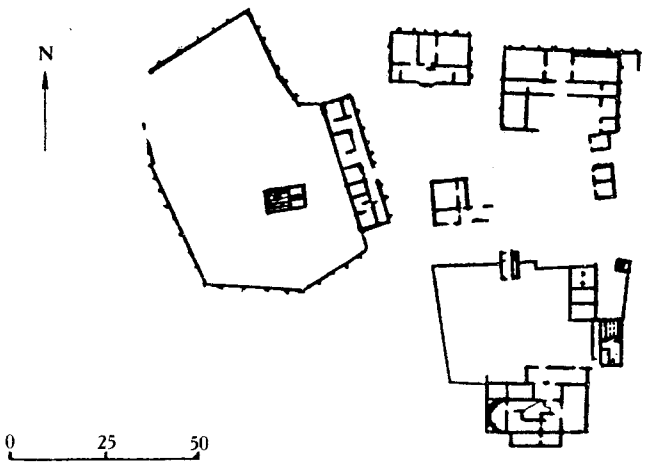

Обр. 20. План на вила № 3 край гр. Монтана (по Александров Г., 1984, с. 12, обр. 1).
***Fig. 20** Plan of villa No 3 near the town of Montana (after Александров Г., 1984, p. 12, Fig. 1).*

щението в югозападния ъгъл на сградата с вписана апсида. Градежът ѝ е солиден, на бял хоросан, а в оформлението на екстериора и интериора ѝ е използвана каменна пластична украса. Главната жилищна сграда е свързана с обширен ограден двор, простиращ се северно от нея (обр. 20 и 21). В северната оградна стена на двора е устроена масивна порта. В източната част на двора са изследвани две постройки с по няколко помещения. Откритите в тях съоръжения и находки позволяват определянето им като работилници за металообработване и предимно за железообработване. Повечето стопански постройки и съоръжения на вилния комплекс, както и жилищата на обслужващия ги персонал, обаче, са групирани около отделно дворно пространство непосредствено на север от огражденият двор пред представителната жилищна сграда. Североизточният сектор на тази същинска ***pars rustica*** е зает от голяма стопанска сграда с няколко помещения (общо 32x12 м) и с пристроени от юг странични крила. Сградата се интерпретира като обор за едър рогат добитък, включващ складови помещения за фураж и жилища за гледачите на добитъка. В северозападния край на стопанския двор се намира голям склад (22,70x13,70 м) за зърнени храни. На запад ***pars rustica*** е ограничена от една дълга постройка с преддверие и верижно наредени помещения, интерпретирани като жилища за работещите във вилното с опанство. Основите и запазените части от стените на изредените постройки са от речни

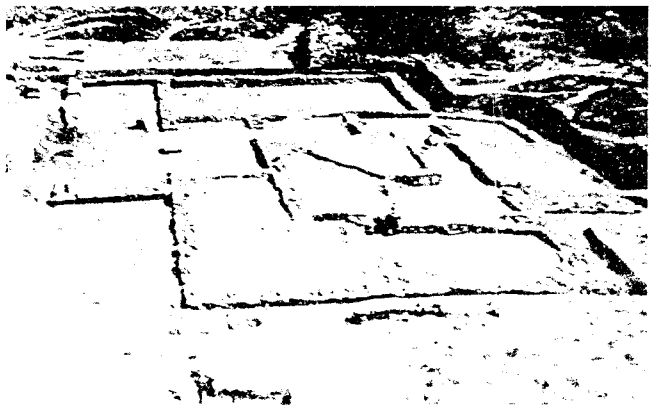

Обр. 21. Изглед от запад към главната жилищна сграда на вила № 3 край гр. Монтана (по Александров Г., 1981, с. 49).
***Fig. 21.** A view from the west to the main housing building of villa No 3 near the town of Montana (after Александров Г., 1981, p. 49).*

Обр. 22. Мавзолеят при вила № 3 край гр. Монтана (по Александров Г., 1981, с. 50).
***Fig. 22.** The mausoleum at villa No 3 near the town of Montana (after Александров Г., 1981, p. 50).*

камъни на кал и малко хоросан. Разкритата в южния сектор на ***pars rustica***, т.е. в близост до северната ограда на двора на ***pars urbana*** масивна сграда с три помещения и навес от изток се предполага като жилище на ***villicus***, т.е. на управителя на имението. Вилният комплекс включва и звена, които са с обособено разположение. На 70 м северно от споменатия хореум са установени останките (неотбелязани на общия план - обр. 20) на друга стопанска сграда със сходен план и сходна конструкция. С обособено също разположение са разкритите съоръжения, свързани с производството на строителна керамика - пещ и сушилня, както и изследваната самостоятелна банска постройка. Последната е на около 50 м югозападно от централната жилищна сграда (виж обр. 20)[29].

Некрополът на вилата - пространство от около 2,5 дка със собствена оградна стена, е ситуиран непосредствено на запад от дългата жилищна постройка на ***pars rustica***. В некропола е проучен мавзолей със сложно устроена крипта (обр. 22)[30].

Възникването на вилния комплекс - вила № 3, се отнася от проучвателя към края на II в. - началото на III в. Констатираните покъсни преустройства и нововъведения карат Г. Александров да приеме "времето от края на III в. и IV в. до 378 г. за време на най-интензивен живот във вилата"[31]. Така, правоъгълният първоначално план на централната жилищна сграда е нарушен покъсно с прибавянето на голямо преддверие от север и на две помещения от юг. Преустройства са регистрирани при работилниците за металообработване в двора пред централната жилищна сграда, както и в някои от звената на ***pars rustica***. В по-късен период, нови помещения са пристроени и към банската постройка[32]. Изоставянето на вилния комплекс се свързва с готските

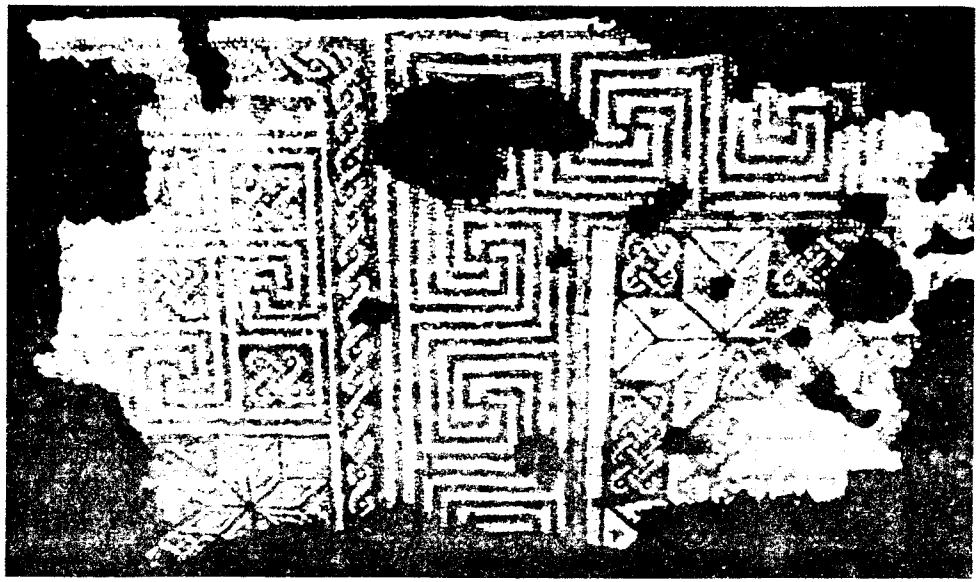

Обр. 23. Подова мозайка от вилата при с. Галатин, Врачанско (по Николов Б., 1984, с. 79).
***Fig. 23.** A floor mosaic from the villa near the village of Galatin, region of Vratsa (after Николов Б., 1984, p. 79).*

нашествия от края на IV в. Изглежда, че и в този случай - при този обект като цяло, има един последен етап на поствилно, селско обитаване след въпросните нашествия[33].

* * *

Принадлежността на трите вилни комплекса около днешния град Монтана - наследник на античната *Монтана*, към II група, т.е. към вилите с представителна жилищна част, е безспорна. Най-значителният от тях - вила № 2, по своите обективни показатели е дори на границата между вилите от II и III група. Внимателният анализ на конкретните данни показва, че не всичко е изяснено с хронологията на отделните звена и с основните периоди в развитието на тези комплекси. Както посочихме, проучвателят отнася тяхното възникване към втората половина на II в., а в случая с вила № 3 - към края на II в. или началото на III в. Сред обнародваните от него самия находки в съответните публикации, обаче, само епиграфските паметници, използувани вторично като сполии, са със сигурност от периода преди средата на III в.[34] Следователно, не е изключена и една по-късна начална дата за вилите в границите на III в. Във всеки случай просперитетът им в края на III в. - първата половина на IV в. не подлежи на съмнение. При описанието на вила № 1 и вила № 2 не споменахме за разкритите при проучването им християнски култови сгради (виж съответно обр. 12 - долу вдясно, и обр. 15 - долу вляво) тъй като функционирането на вторите се свързва с по-късното селско обитаване на останките на първите, т.е. въпросните християнски култови постройки не са звена в структурите на двата вилни комплекса[35].

Обр. 24. Мавзолеят при вилата край с. Уровене, Врачанско (по Александров Г., 1981, с. 49).
Fig. 24. The mausoleum at the villa near the village of Ourovene, region of Vratsa (after Александров Г., 1981, p. 49).

В южния край **на с. Галатин, Врачанско, е разкрита частично представителна жилищна сграда**, включително помещение от нея с полихромна подова мозайка (обр. 23). Върху сравнително малка площ около сградата са регистрирани останки и от други постройки, чийто план не е изяснен. Има сведения, че този комплекс е водоснабдяван чрез водопровод с глинени тръби. Подовата мозайка се датира в периода от последните десетилетия на III в. до средата на IV в. Комплексът се определя като "вила рустика, изградена през късната античност"[36]. Очевидно, вилата е с представителна жилищна част.

От вилния комплекс при с. Уровене, Врачанско, са изследвани няколко звена - централната му жилищна сграда, самостоятелна банска постройка, две стопански сгради и една неинтерпретирана засега постройка - сграда № 5. За съжаление, публикация все още липсва. Разполагаме само с кратките резюмета от отчетите за националните археологически конференции[37]. Със солиден градеж на хоросан са централната жилищна сграда и банската постройка. Първоначално жилищната сграда е с площ от около 500 кв.м., с три помещения и двор от изток. Южното й помещение е с апсида. В по-късен период сградата е разширена с няколко нови помещения, с аналогичен градеж[38]. В нея, както и в самостоятелната банска постройка от т.нар. блоков тип, датиращи находки не са открити[39]. Стопанската сграда № 4 представлява значителна правоъгълна постройка с няколко помещения. В нея е регистриран запечатан културен пласт с разнообразни находки, стигащи до края на IV в.[40] В интересната с плана си сграда № 5, в която централното помещение също е с апсида, но при градеж на кал и кирпичи, точно датираните находки са от средата и втората половина на IV в.[41] На известно разстояние от вилния комплекс е локализиран и неговият некропол. В последния са изследвани мавзолей с крипта (обр. 24) и засводени гробници с християнска ориентация, но от погребаните в тях нищо

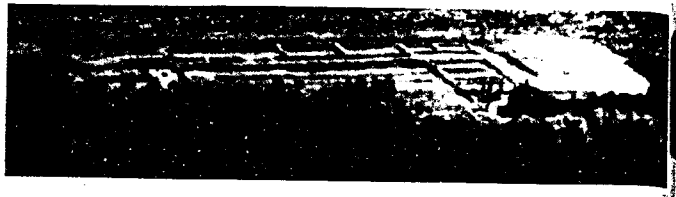

Обр. 25. Изглед от югозапад към останките на вилата при с. Долна Кремена, Мездренско (по Машов Сп., 1988, обр. 1/а).
Fig. 25. A view from the southwest to the ruins of the villa near the village of Dolna Kremena, region of Mezdra (after Машов Сп., 1988, Fig. 1/a).

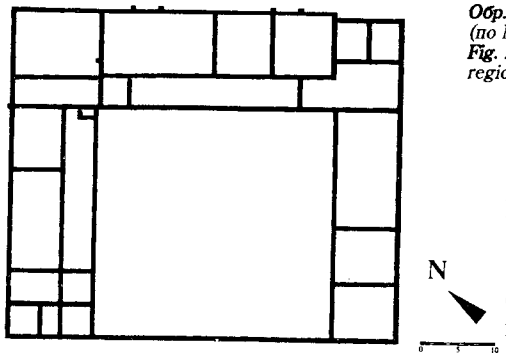

Обр. 26. План на вилата при с. Долна Кремена, Мездренско (по Машов Сп., 1988, обр. 1/б).
Fig. 26. Plan of the villa near the village of Dolna Kremena, region of Mezdra (after Машов Сп., 1988, Fig. 1/b).

не е останало[42].

Изложените данни позволяват отнасянето на вилния комплекс към обектите от II група. Засега е потвърдено със сигурност функционирането му към края на III-IV в. Евентуален аргумент за поранно възникване - преди средата на III в., са не толкова планът и конструкцията на мавзолея от некропола, чието датиране по аналогии е твърде общо, а част от разнообразния инвентар, открит в сграда № 4, който е по-характерен именно за периода преди средата на III в. Същевременно, тези предмети са намерени в общ запечатан пласт с находки от IV в. или поне липсва съобщение за стратиграфското им разграничаване[43]. Разрушаването и частичното опожаряване на вилния комплекс се свързва с готските нашествия от 70-те години на IV в. Фиксиран е и един последен строителен период след нашествията. Едно от помещенията на сграда № 4 е преградено, като използваната му част е почистена от деструкциите, а "под пода на помещението е направен хипокауст"[44]. Характерът на този строителен период, респективно - на обитаването на обекта по това време, засега не е изяснен. Приема се, че животът тук прекъсва окончателно към средата на V в.[45]

Изследваната вила край с. Долна Кремена, в района на гр. Мездра, е функционирала от втората половина на II в. до средата на III в. Представлява единен архитектурен комплекс с П-образен план, който е разположен в почти равнинен терен, в близост до водоизточници (обр. 25). Общата му площ, включително с площта на вътрешния двор, възлиза на 2,3 дка. Състои се от три части или крила - северозападно, североизточно и югоизточно, с верижно наредени помещения (обр. 26). Крилата са интерпретирани съответно като "жилищно", "представително" и "стопанско"[46]. В тази последователност е осъществено и тяхното изграждане. Основите са на хоросан, чието качество е най-добро при първото и най-ниско при последното по реда на изграждане крило. Ниската степен на съхраненост на останките затруднява изясняването на връзките между отделните помещения в различните крила. Поради тази причина и конкретните функции на отделните помещения не винаги са изяснени. Във всеки случай, както в жилищното, така и в представителното крило има помещения със стопанско, в частност - със складово предназначение. Относно стопанското крило се посочва, че функциите му най-вероятно са складови и, че включва "помещения за преработка на зърнени храни"[47]. Има данни, че вилата е водоснабдявана с глинен водопровод[48].

Обр. 27. Каменни скулптури херми, от вилата при с. Долна Кремена, Мездренско (по Машов Сп., 1988, обр. 2).
Fig. 27. Stone sculptures hermae *from the villa near the village of Dolna Kremena, region of Mezdra (after Машов Сп., 1988, Fig. 2).*

Централната част на вилата, т.е. представителното крило се отличава от останалите две по наличието на "богато украсена колонада" с йонийски капители пред фасадата му (обр. 27). В едно от неговите помещения - помещение № 10, е открита "изящна скулптурна група". Предполага се, че същата е от интериора на въпросното помещение, което пък е признак за по-особените му функции. С оформлението на това крило са свързани вероятно и откритите във вилата двуглави херми (обр. 28)[49]. Други характерни компоненти на представителното благоустроено жилище тук, обаче, няма, не са запазени или не са регистрирани. Подовете на помещенията в представителното крило например, подобно на подовете на помещенията в другите части на вилата, са от трамбована глина, без настилка[50]. Поради това, отнасяйки все

Обр. 28. Архитектурни детайли от вилата при с. Долна Кремена, Мездренско (по Машов Сп., 1988, т. 2).
Fig. 28. Architectural details from the villa near the village of Dolna Kremena, region of Mezdra (after Машов Сп., 1988, Table 2).

Обр. 29. Бронзов аскос от могилен гроб от римската епоха до вилата при с. Смочан, Ловешко (по Китов Г., Павлов П., 1980, обр. 13).
Fig. 29. A bronze askos from a Roman tumular grave near the villa at the village of Smochan, region of Lovech (after Китов Г., Павлов П., 1980, Fig. 13).
Обр. 30. Бронзова кана от могилен гроб от римската епоха до вилата при с. Смочан, Ловешко (по Китов Г., Павлов П., 1980, обр. 18).
Fig. 30. A bronze jug from a Roman tumular grave near the villa at the village of Smochan, region of Lovech (after Китов Г., Павлов П., 1980, Fig. 18).

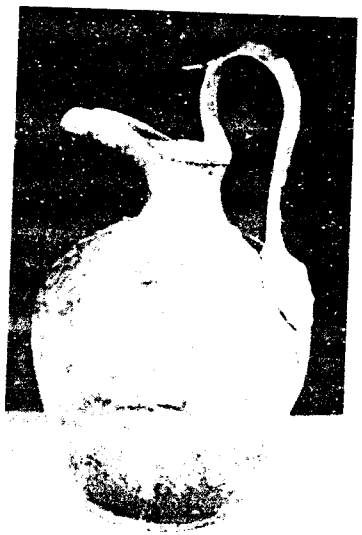

пак вилата към II група, подчертаваме, че тя е близо до класификационната граница между ***villae rusticae*** от I и от II група.

Изследването на вилния комплекс край с. Смочан, Ловешко, все още не е приключило, а публикация за досегашните проучвания също липсва. И от кратките резюмета, обаче, е ясно, че това е значителен вилен комплекс, простиращ се върху площ от поне 7-8 дка. Установен е стабилен външен ограден зид и се предполага организиране на отделните звена на комплекса около общ двор. Масивно устроената му порта с два входа - за коли и за хора, е от юг. Покрай вътрешната страна на южния и западния оградни зидове са разкрити верижно наредени правоъгълни помещения. Предполага се, че са със стопански функции[51]. Проучена е правоъгълна сграда с няколко помещения. Находките от тази сграда подкрепят предположението, че тя е с култов характер, което означава, че вилният комплекс е със собствено светилище[52]. В югоизточния ъгъл на комплекса е установена и частично изследвана самостоятелна банска постройка. Според проучвателите нейното местоположение показва, че самият комплекс "не е затворен четириъгълник, а е отворен на изток или югоизток". Градежът на банската постройка, както впрочем и на културната сграда, е солиден, на хоросан[53]. Откритите находки и най-вече монетите са от края на II в. до средата на IV в. Комплексът е с най-интензивно функциониране през първата половина на III в. и първата половина на IV в. Къ[illegible] за III в. е пострадал от нашествията на готите[54].

Въпреки, че централната жилищна сграда на вилния комплекс при с. Смочан все още не е локализирана [illegible] е

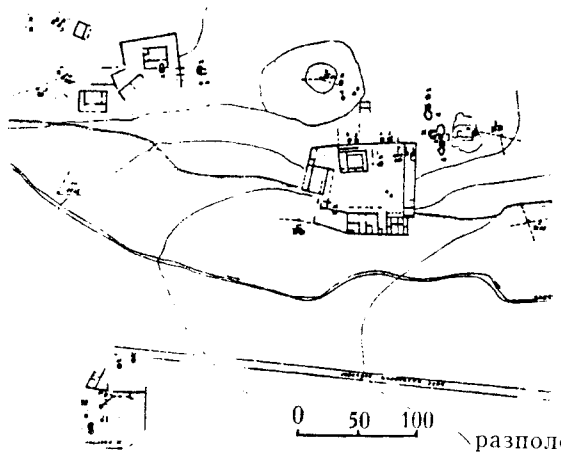

Обр. 31. Общ план на вилата в м. Върбовски ливади край гр. Павликени (по Sultov B., 1985, t. IV/1).
Fig. 31. General plan of the villa in the locality of Vurbovski Livadi, near the town of Pavlikeni (after Sultov B., 1985, Table IV/1).

принадлежността му към обектите от II група. Засега двата основни периода в живота на вилата не могат ясно да се разграничат, тъй като разкритите отделни звена не са с прецизирана датировка. В близост до вилния комплекс са изследвани могилни гробове от римската епоха с богат инвентар (виж обр. 29 и 30). Не без основания се приема, че са на собствениците на вилата[55]. Все пак отнасянето на изследваните могилни гробове към I в. и II в. предполага засега - предвид актуалната информация за хронологията на вилата, само частична синхронност между некропола и последната. В близост е локализирано и "тракоримско селище", случайните находки от което свидетелстват за интензивен живот през III-IV в.[56]

Все още липсва пълна публикация и за вилата, изследвана в м. Върбовски ливади край гр. Павликени. Същата се определя като собственост на богат земевладелец, специализирана и в производството на керамика. Представлява голям комплекс от жилищни и стопански постройки, керамични работилници и пещи за керамика

разположени върху площ от десетк декари (обр. 31 и 32). Възникването н вилния комплекс се отнася към самот начало на II в. В развитието му са разгр ничени няколко строителни периода Жилищната част при първия строителе период се състои "от седем свързан помежду си помещения, три от които с били отоплявани с хипокаустна система"

Обр. 32. Изглед към вилата край гр. Павликени (по Султов Б., 1981, с. 42).
Fig. 32. A view to the villa near the town of Pavlikeni (after Султов Б., 1981, p. 42).

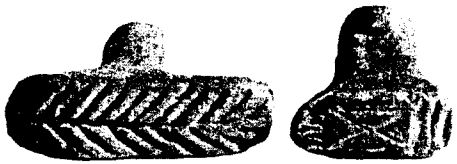

Обр. 33. Глинени печати, използвани в керамичното производство при вилата край гр. Павликени (по Кабакчиева и др., 1988, с. 19, к. №№ 91, 97).
Fig. 33. Clay stamps used in pottery production at the villa near the town of Pavlikeni (after Кабакчиева и др., 1988, p. 19, k. Nos 91, 97).

Обр. 34. Глинен съд с барботинна украса от вилата край гр. Павликени (по Кабакчиева и др., 1988, с. 29, к. № 158).
Fig. 34. A clay vessel of barbotine decoration from the villa near the town of Pavlikeni (after Кабакчиева и др., 1988, p. 29, k. No 158).

Обр. 35. Част от глинен съд с апликирана фигурална украса от вилата край гр. Павликени (по Кабакчиева и др., 1988, с. 29, к. № 162).
Fig. 35. A clay vessel fragment with an applied figural decoration from the villa near the town of Pavlikeni (after Кабакчиева и др., 1988, p. 29, k. No 162).

Обр. 36. Дръжка на глинена патера с релефна фигурална украса от вилата край гр. Павликени (по Кабакчиева и др., 1988, с. 33, к. № 193).
Fig. 36. A clay patera handle with a figural decoration in relief from the villa near the town of Pavlikeni (after Кабакчиева и др., 1988, p. 33, k. No 193).

Западно от жилищната сграда са разкрити основите на голяма стопанска постройка с две помещения. И в двата случая градежът е на хоросан. Изследваните пещи от това време са само за строителна керамика. Началото на втория строителен период, според проучвателя, се отнася към второто десетилетие на II в. Сега са изградени нови постройки сред които "една голяма... с централно жилищно помещение... и четири по-малки помещения, използвани като складове за земеделски продукти". Съоръжени са и нови керамични работилници. По това време започва производството на битова керамика. Третият строителен период съвпада в общи линии с управлението на император Антонин Пий и първите години от управлението на император Марк Аврелий, т.е. датира от 138 до 170 г. от н.е. Сега именно вилният комплекс добива завършен вид. В източната му част, където е главната жилищна сграда, се формира "голям архитектурен ансамбъл... с помещения с различни размери и различно предназначение, групирани около вътрешен двор с колонада". Наред с помещения като "спални, приемни, кухни, складове", тук е разкрита и банска постройка. В западната част на вилния комплекс, където е същинската ***pars rustica***, са изградени няколко нови постройки, повечето от които са свързани с керамичното производство. Показател за нарасналата интензивност и за разнообразния характер на керамичното производство (виж обр. 33, 34, 35 и 36) са и многобройните пещи от това време, разкрити около постройките в тази част на вилния комплекс. Краят на третия строителен период се свързва с нашествието на костобоките от 170 г.[57]

Принадлежността на вилния комплекс край гр. Павликени към вилите от II група е безспорна. Датата на появата, просперитетът му около средата на II в. и щетите, претърпени при споменатото нашествие, също не будят възражения[58]. Не съвсем изяснен е, обаче, въпросът относно крайната му дата. С решението на този въпрос е обвързана и хронологията на последния строителен период на обекта, когато тук вече не функционира ***villa rustica***, а поствилен ***vicus***. В една от по-ранните си публикации проучвателят отнася възникването на селото към края на III в., респективно - свързва крайната дата на вилния комплекс с нашествията от средата на III в.[59] Това предполага наличието на още един период в развитието на вилата или корекции в хронологията на представените по-горе три строителни периода[60]. В по-късна публикация, обаче, Б. Султов променя крайната дата на вилата и я свързва с нашествието на костобоките, а съществуването на селото поставя между 170 г. и средата на III в., която посочва за горна хронологическа граница на живота изобщо в обекта[61]. Като приемайки за меродавно коригираното, второто становище на проучвателя, все пак ще изтъкнем, че до пълната публикация на изследвания обект, съмненията за хронологията на разграничените му периоди, включително и за крайната дата на вилния комплекс, не могат да изчезнат напълно[62].

Вилният комплекс край с. Бели Лом, Разградско, е изследван в началото на 60-те години. За съжаление, днес разполагаме само с кратки съобщения и с една частична публикация на откритата при проучването му битова керамика[63]. Според наличната графична възстановка, централната жилищна сграда на вилата е с обширен вътрешен двор (обр. 37). Перистилът й е оформен с йонийска колонада

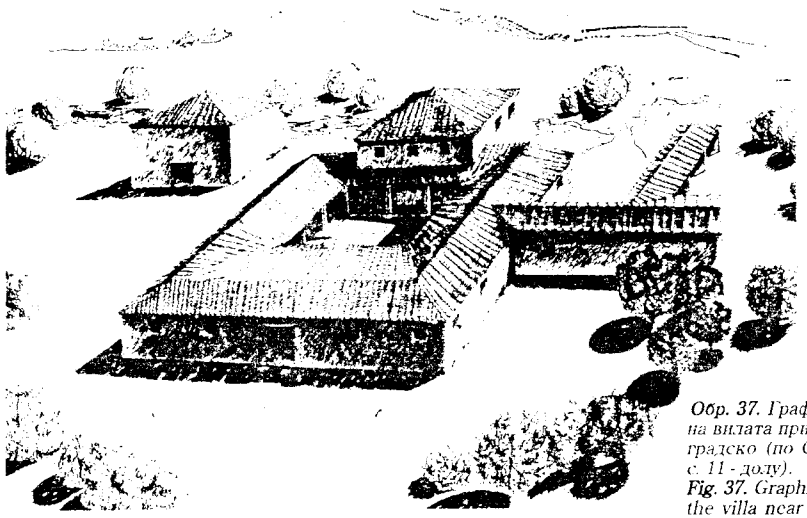

Обр. 37. Графична възстановка на вилата при с. Бели Лом, Разградско (по Стоянов Ст., 1983, с. 11 - долу).
***Fig. 37.** Graphic reconstruction of the villa near the village of Beli Lom, region of Razgrad (after Стоянов Ст. 1983, p. 11 - bottom).*

(обр. 38 и 39). Наоколо са разпръснати стопанските звена на вилата (обр. 37)[64]. Наред със селскостопанските дейности тук е произвеждана и фина битова керамика. Функционирането на вилния комплекс се отнася към "II-III век"[65].

Вилният комплекс край с. Бели Лом можем да отнесем към обектите от II група. Възникнал вероятно в началото на II в., той изглежда е унищожен или изоставен при нашествията от средата на III в.[66]

В началото на 20-те години, **в района на Александровската болница, гр. София, е изследван частично представителен архитектурен комплекс.** Разкрити са няколко помещения (обр. 40). Предполага се, че са с бански функции. Едно от помещенията - "по-голяма стая" в югоизточния сектор "на банята", е с мозаечен под. Открити са множество архитектурни детайли, скулптурни фрагменти и разни други материали. Предполага се, че комплексът е частна вила. Съществуването ѝ се отнася

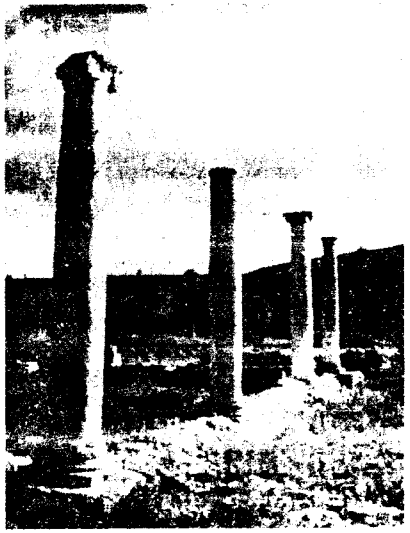

Обр. 38. Изглед към колонадата на перистилния двор на вилата при с. Бели Лом, Разградско (по Стоянов Ст., 1983, с. 10).
***Fig. 38.** A view to the colonnade of the peristyle yard of the villa near the village of Beli Lom, region of Razgrad (after Стоянов Ст., 1983, p. 10).*

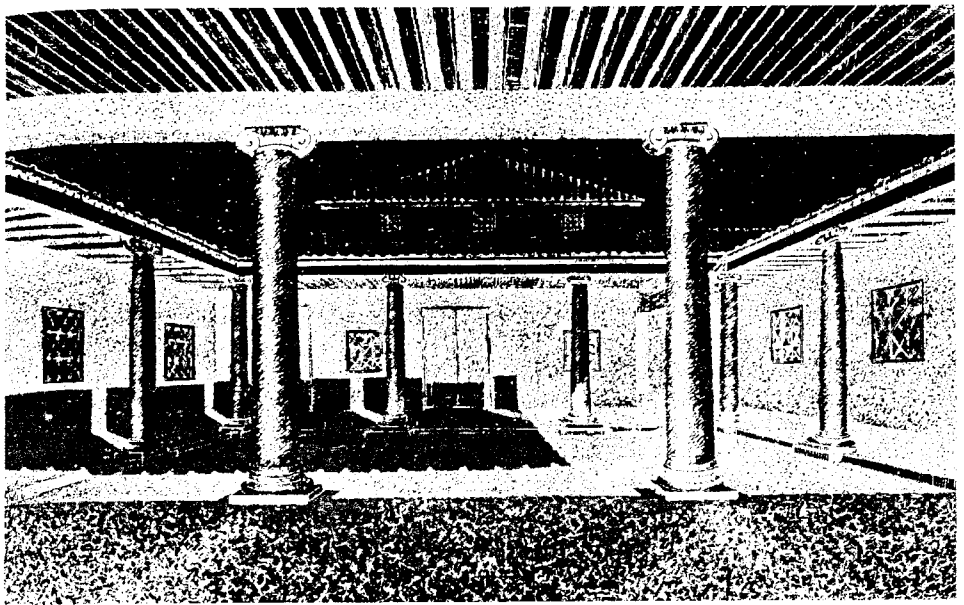

Обр. 39. Графична реконструкция на перистилния двор на вилата при с. Бели Лом, Разградско (по Стоянов Ст., 1983, с. 11 - горе).
***Fig. 39.** Graphic reconstruction of the peristyle yard of the villa near the village of Beli Lom, region of Razgrad (after Стоянов Ст., 1983, p. 11 - top).*

към периода II-V в. Изоставянето ѝ се свързва с хунското нашествие от 447 г.[67]

Обектът е в сателитната околност на *Сердика*, но не е част от предградие на последната. Степента на проученост позволява засега само да предполагаме идентификацията му с ***villa rustica*** и по точно с вила от II група. Относно хронологията му, редно е да посочим, че сред обнародваните находки няма такива, които със сигурност да се датират преди средата на II в. и след края на IV в.[68]

Разкритата при случайни обстоятелства **вила в района на гара Искър, гр. София,** представлява единен архитектурен комплекс с Г-образен план (обр. 41)[69]. Същият включва "ред помещения, които заемат в южната страна едно пространство от

Обр. 40. План на разкритата част от вилата при Александровската болница, гр. София (по Велков И., 1926, с. 140, обр. 197).
***Fig. 40.** Plan of the unearthed part of the villa at the Alexandrov's Hospital, city of Sofia (after Велков И., 1926, p. 140, Fig. 197).*

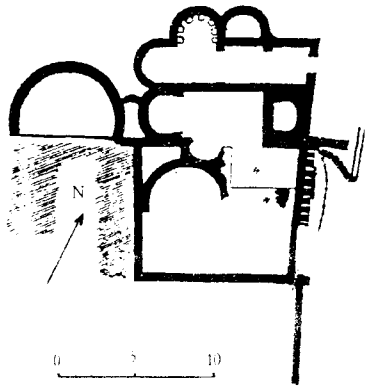

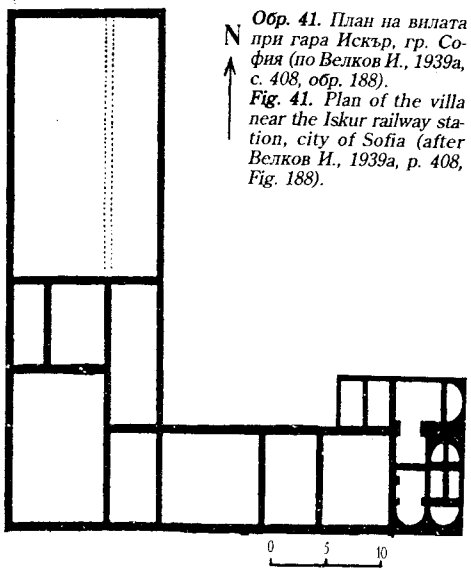

Обр. 41. План на вилата при гара Искър, гр. София (по Велков И., 1939а, с. 408, обр. 188).
Fig. 41. Plan of the villa near the Iskur railway station, city of Sofia (after Велков И., 1939а, p. 408, Fig. 188).

около 40 м, а в западната - 36 м (на дължина - В.Д.)". Помещенията в южното крило "са широки до 6,5 м", а тези в западното крило "са широки почти двойно - 12,5 м, но тук съобразно нуждите те имат и друго разпределение"[70]. Градежът на основите и долните части на стените навсякъде е от речни камъни на бял хоросан. В източния край на южното крило е банската част на вилата. Жилищната ѝ част се търси в останалите помещения от южното крило[71]. От публикацията, макар и неупоменато изрично, се подразбира, че авторът схваща западното крило на комплекса като стопанската част на вилата. Очевидни, впрочем, са стопанските функции - склад и/или обор, на голямото помещение, заемащо цялата северна половина на това крило. В публикацията, която всъщност е с характер на едно предварително съобщение, липсват данни за точно датирани находки. Липсват сигурни данни и за други постройки от римската епоха в околността[72]. Вилата можем да отнесем към обектите от II група.

Вилният комплекс в кв. Стефан Караджа, гр. София, е частично проучен, а разкритите му звена - частично публикувани. Върху площ от около 5 дка са разкрити останките на няколко постройки със свободно разположение. Предназначението им е различно. Така, сграда № 3 се определя като "обширен хамбар (horreum)", сграда № 4, която е "дълга близо 50 м" и "широка 5,5 м" - като "обор, вероятно за дребен добитък", а сграда № 2, която е "солидна, сравнително по-малка сграда" - като жилище. Не е интерпретирана конкретно "една от най-големите сгради (сграда № 1)... дълга повече от 45 м". Същата "е имала по протежението си... колонада, която е поддържала навес". До някои от постройките са обособени дворни пространства[73]. Разкрити са основите на семеен мавзолей, интересен с плана и конструкцията си (обр. 42). Входът му е бил с монументално оформление. Над централното му помещение се предполага купол с две странични конхи,

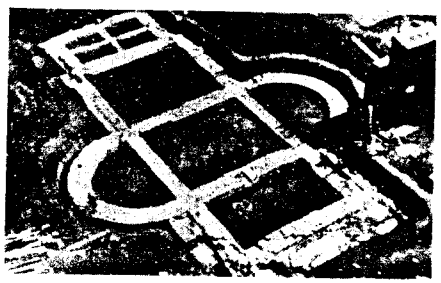

Обр. 42. Мавзолеят при вилата в кв. Стефан Караджа, гр. София (по Станчева М., 1983а, с. 40).
Fig. 42. The mausoleum at the villa in the Stephan Karadja quarter, city of Sofia (after Станчева М., 1983а, p. 40).

изявени в плана чрез апсиди. В крайното му помещение са открити четири гробни камери, ориентирани изток-запад. Мавзолеят се определя като паметник на езическата гробна архитектура[74].

Въпреки, че централната жилищна сграда на комплекса не е установена - останките ѝ вероятно попадат в неизследвани сектори, принадлежността му към обектите от II група не буди възражения[75]. По-сложен е, обаче, въпросът с хронологията на вилния комплекс.

Първоначално проучвателката отнася неговото изграждане към края на III в. - началото на IV в., а изоставянето му свързва с нашествията от края на IV в.[76] В по-късните си публикации М. Станчева изтегля началната дата на комплекса преди средата на III в., а крайната му дата свързва с нашествията от средата и началото на втората половина на III в. Повод за корекцията е предатирането на колективната монетна находка, открита до основите на една от сградите. Следващият етап във функционирането на обекта - от края на III в. до средата на V в., се приписва изцяло на поствилното селско обитаване[77]. Въпреки, че контекстът на колективната монетна находка не е напълно изяснен, бихме могли да се съгласим с по-ранната начална дата на комплекса, както и да приемем, че е претърпял щети около средата на III в., т.е. по времето, когато е укрита находката. Наличието, обаче, на последната не означава, че трябва да приемем автоматично датата на нейното укриване за крайна дата на вилния комплекс[78]. Характеристиката си за състоянието на обекта към и след края на III в., проучвателката базира преди всичко върху данните от сграда № 4, преустроена след изоставянето на вилата в жилища за обикновено население. Тук са открити много монети, най-ранната от които е на император Галиен (253-268 г.), а най-късните - "нечетливи... монети от V в". Преобладават, и то значително, монетите от IV в. Според М. Станчева, всички монети, както и всички други споменати находки от сградата, са от един общ пласт. Няма, обаче, никакви данни за материали от началния период на сградата, когато тя функционира като звено на вилния комплекс[79]. Евентуалното ѝ предназначение като обор едва ли ще обясни липсата на стратиграфски пласт за този период още повече, че преди преизползването ѝ за жилищни цели се предполага нейното частично поне разрушаване. Данни за датиращи находки от останалите разкрити сгради на комплекса и данни за датирането на установените в тях преустройства също липсват. Следователно, ако изхождаме от коригираната съгласно проучвателката хронологическа периодизация на обекта, излиза, че освен упоменатата колективна находка, съобщения за други монети и материали, свързани с живота на вилата, липсват. Данните за самите постройки не дават някакви по-точни хронологически ориентири. Известно изключение са само особеностите в плана на мавзолея (обр. 42). Именно тези особености - наличието на апсидите и предполагаемият купол с конхи, обаче, са характерни повече за периода след средата на III в. Не е безспорен и езическият му характер предвид ориентацията на съоръжените в него гробници.

Критичният анализ на конкретните данни и отчитането на изтъкнатите по-горе обстоятелства не ни дават основания да се съгласим, че съществуването на

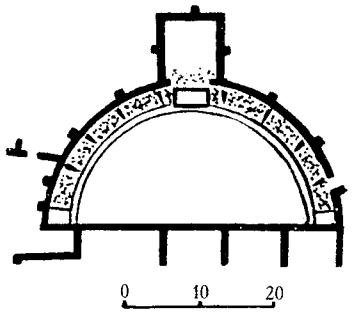

Обр. 43. Разкритата част от вилата в кв. Филиповци, гр. София (по Станчева М., 1983б, с. 35).
Fig. 43. The uncarthed part of the villa in the Philippovtsi quarter, city of Sofia (after Станчева М., 1983б, p. 35).

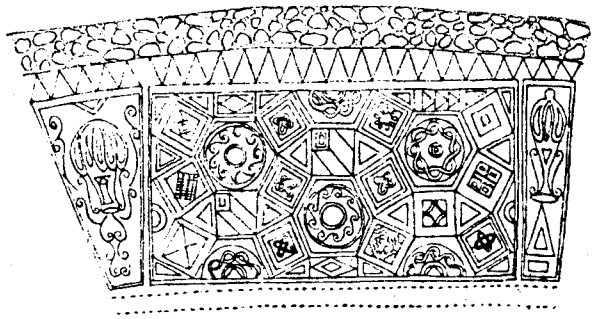

Обр. 44. Част от подовата мозайка в екседрата при вилата в кв. Филиповци, гр. София (по Станчева М., 1962, с. 24).
Fig. 44. Part of the floor mosaic in the exedra at the villa in the Philippovtsi quarter, city of Sofia (after Станчева М., 1962, p. 24).

вилния комплекс в кв. Стефан Караджа, гр. София, е преустановено при нашествията от средата на III в., т.е. считаме за по-вероятно функционирането му и през следващия период до третата четвърт на IV в. включително. Що се отнася до датата на появата на селището сред неговите останки, тя би следвало да се отнесе към самия край на IV в. - началото на V в.

При спасителни разкопки **в кв. Филиповци, гр. София, е локализиран и изследван частично голям вилен комплекс.** Обнародвани са няколко съобщения, но за съжаление действителна публикация за разкопките все още липсва[80]. Комплексът се простира върху значителна площ и се характеризира със свободно, разпръснато положение на отделните си звена. Безспорно ядро в структурата му е "обширният дом" на неговия собственик. При спасителните разкопки е разкрита част от централния именно жилищен ансамбъл на вилата. Разкрита е голяма екседра с колонада, ограждаща подкрепен двор. Диаметърът на екседрата достига 40 м. В централния й сектор е съоръжен *impluvium*. Зад басейна се очертава правоъгълно пространство, чиято оградна стена е конструктивно свързана със стената на екседрата (обр. 43). Подът на екседрата е покрит с красива полихромна мозайка, представяща геометрични орнаменти и фигурални изображения (обр. 44). При разчистването на басейна са открити и няколко мраморни херми. Съобщенията за мозайките и хермите спомагат за съставянето на обща представа относно пищното оформление на жилищния ансамбъл, но конкретна информация за останалите му части, включително за отбелязаните на представения тук план (обр. 43) помещения пред екседрата, липсва[81]. Все пак неговият характер, дори и като обща представа, ясно показва принадлежността на вилата в кв. Филиповци към обектите от II група. Засега не разполагаме с данни за точно датирани находки от жилищния ансамбъл и от вилния комплекс като цяло. Стиловите особености на откритите мозайки и скулптури насочват към края на III-IV в.[82]

При спасителни също разкопки **край гр. Банкя е разкрита голяма, почти квадратна в план сграда,** градена в *opus mixtum*, т.е. в смесена, каменно-тухлена зидария. Съгласно проучвателката, от южната и западната страна на сградата е разположен коридор. Останалата й част е разделена на различни по големина помещения. Монетите и останалите находки датират от началото на IV в. до средата на V в. Разрушаването на сградата се свързва с голямото хунско опустошение в 447 г. Тя се определя като център на "късноантично имение" и "вила"[83].

С изключение на краткото резюме от отчета за разкопките, друга публикувана информация за изследваната край гр. Банкя сграда липсва. Следователно, идентифицирането й с ***villa rustica*** засега не може да се счита за доказано, но при наличната информация то е най-вероятното. Проблем представлява и класификационното определение на предполагаемата вила. Общата характеристика на сградата е по-скоро аргумент за отнасянето й към вилите от II група.

Укрепената вила и по-точно укрепеното ядро на вилния комплекс в кв. Бела вода, гр. Перник, е с квадратна в план форма и размери около 40 х 40 м, респективно - с площ от около 1,6 дка. За изграждането му е избрано удобно място в равнинен терен при един от завоите на река Струма. Външните стени са в *opus mixtum*, с дебелина около 0,95 м. Четири правоъгълни кули по ъглите и една над входа от изток усилват фортификацията. В защитената площ различните по големина правоъгълни помещения са наредени около вътрешен двор с приблизителни размери

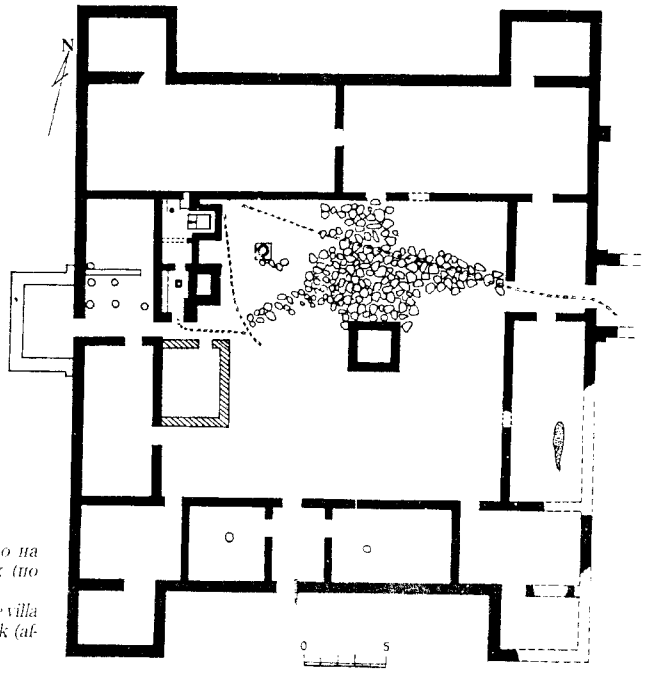

Обр. 45. План на укрепеното ядро на вилата в кв. Бела вода, гр. Перник (по Любенова В., 1995, с. 6, обр. 1).
Fig. 45. Plan of the fortified centre of the villa in the Bela Voda quarter, town of Pernik (after Любенова В., 1995, p. 6, Fig. 1).

20х20 м (обр. 45). Помещенията в западната и югозападната част са с жилищно предназначение. Останалите са със стопански функции, като най-големите от тях са складове за зърнени храни. В северозападния ъгъл на двора се намира банската постройка. Градежът на основите и стените навсякъде е на бял хоросан. В центъра на двора е разположен *impluvium*, т.е. басейн с размери 3,80х3,80 м, а пред банската постройка е съоръжен кладенец[84].

Според проучвателката "някои от находките дават указание за известни удобства и разкош в архитектурното оформление на част от помещенията, но не може да се твърди, че тук е било постоянното жилище на собственика"[85]. Пълна публикация за разкопките все още липсва, но дори и данните от съобщенията ни дават основания да считаме последното твърдение за неприемливо. Аргументите ни са в наличието на съоръжения като водопроводи и канали, на архитектурни детайли като колони и капители, на находки като мраморни облицовъчни плочи и специални тухли за стенно отопление - *tegulae mamatae*, и накрая в наличието на банска постройка и *impluvium*[86]. Устройването на този имплувиум в центъра на вътрешния двор, например, не е продиктувано от стопански съобръжения, а е израз на традициите в представителното жилищно строителство.

Проученият укрепен архитектурен ансамбъл не е единствено звено на вилата. В близост до него е разкрита голяма, вероятно стопанска постройка, а недалеч е установен и некропол със засводени гробници[87]. Очевидно, очертава се значителен вилен комплекс и е нормално жилището на неговия собственик да се търси в укрепеното ядро заедно със складовете за храни. Въпреки че засега липсва информация за конкретното устройство на отделните жилищни помещения, посочените по-горе съоръжения и находки доказват наличието на представителна жилищна част в укрепеното ядро и ни позволяват спокойно да причислим вилата към тези от II група. Нейното възникване със сигурност се отнася към края на III в. - началото на IV в., а изоставянето ѝ - към границата между IV и V в. или най-късно в първата половина на V в.[88] От основно значение за стопанство ѝ е земеделието, но успоредно с него са развивани и различни занаяти, включително медникарство и обработка на бронз (обр. 46)[89]. През втората половина на V в. в укрепеното ядро на по-ранния вилен комплекс животът се възобновява, но характерът на обекта е вече променен - не вила, а поствилно селище[90]. По това време от по-ранното вилно ядро функционира по предназначение вероятно само фортификационната система.

Относно **частично проучената вила в кв. Веселчани, гр. Кърджали,** в момента разполагаме само с резюме на отчета за разкопките. Разкрити са част от останките на сграда със сложен план. Очертани са основите на десетина помещения. Градежът е на бял хоросан. В някои от помещенията са открити фрагменти от стенна мазилка със следи от живопис. В североизточната част на сградата е изследван *impluvium* с размери 2,90х2,90 м. На около 200 м в северна посока е локализиран могилният некропол на вилата[91].

Според наличната информация, вилата можем да отнесем към обектите от II група. Предвид хронологията ѝ и по-точно с оглед на крайната ѝ дата, в съобщението

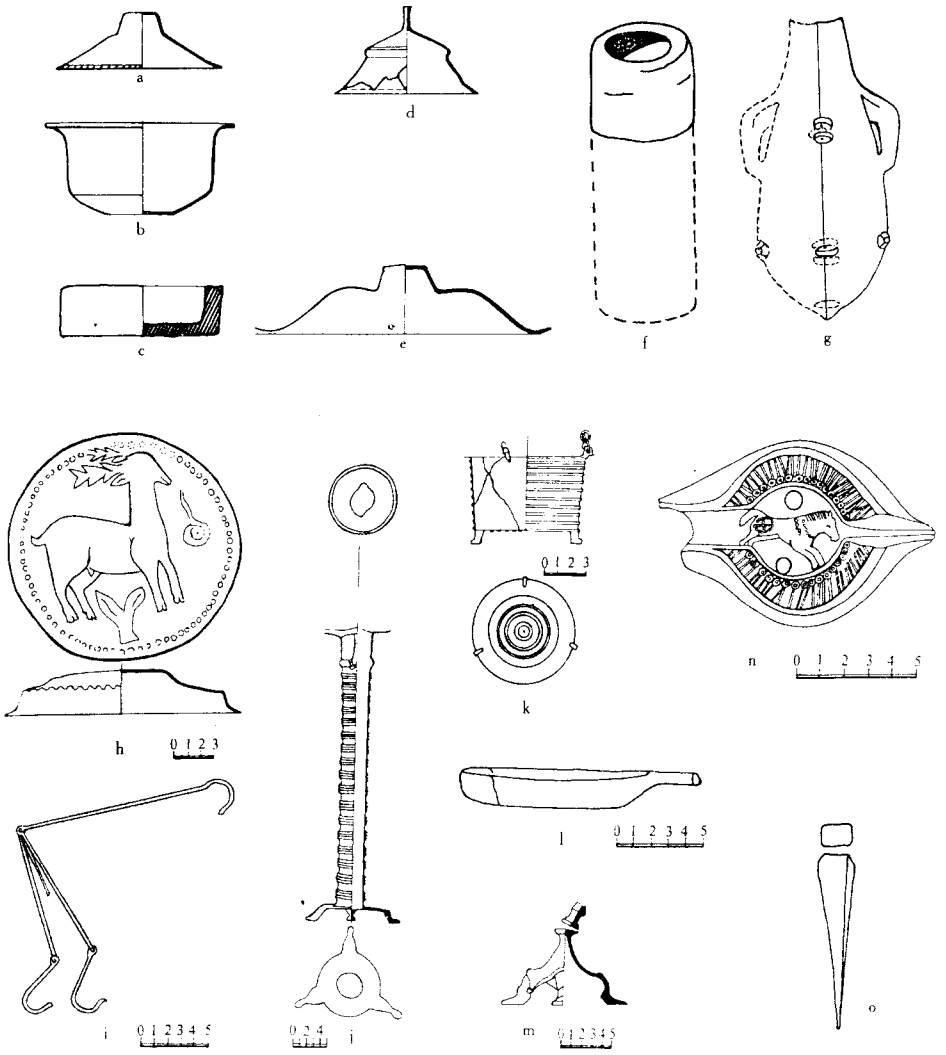

Обр. 46. Находки от вилата в кв. Бела вода, гр. Перник (по Любенова В., 1995, с. 11, обр. 9, 10).
a, b, d, e, g, h, i, j, k, m - предмети от бронз; l, o - предмети от желязо, c, n - предмети от глина; f - камък.
Fig. 46. Finds from the villa in the Bela Voda quarter, town of Pernik (after Любенова В., 1995, p. 11, Fig. 9, 10).
a,b,d,e,g,h,i,j,k,m - bronze objects; l,o - iron objects; c,n - clay objects; f - stone.

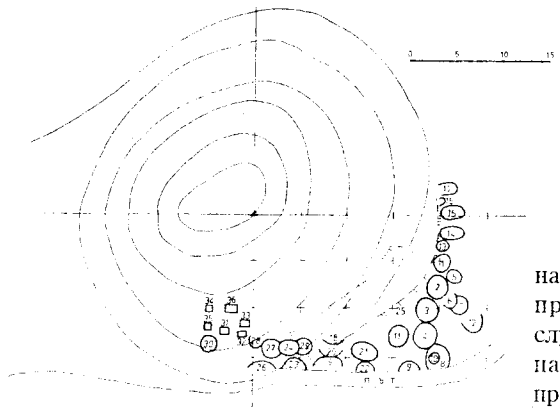

Обр. 47. Надгробна могила от некропола на вилата в кв. Веселчани, гр. Кърджали, и устроеният в могилния насип вторичен некропол (по Дремсизова-Нелчинова Цв., 1988, с. 37, обр. 2).
Fig. 47. Tumulus from the villa necropolis in the Vesselchani quarter, town of Kurdjali, and the secondary necropolis arranged in the embankment of the tumulus (after Дремсизова-Нелчинова Цв., 1988, p. 37, Fig. 2).

за разкопките има известна несигурност. Откритата битова керамика се определя "в хронологическите граници от края на II до IV в.", докато "оскъдният нумизматичен материал" е датиран "от втората половина на II до средата на III в." Съответно, заключението на проучвателя е, че "най-вероятно вилата е била унищожена в средата на III в. ... но има данни, че е била обитавана и в по-късно време"[92]. Липсва каквато и да е информация за характера и хронологията на последния етап от функционирането на обекта. Косвени данни за крайната дата на вилата дават резултатите от изследването на нейния некропол. В една от могилите при случайни обстоятелства през 60-те години е открит гроб с трупоизгаряне с богат инвентар. Връзката му със собствениците на представената вила е очевидна. Проучвателите му го датират въпреки общо - II-IV в.[93] Други изследователи го отнасят към III в. или към първата половина на IV в.[94] Ясно е, че датировката му предстои да се прецизира, но в случая за нас е важна и относителната му хронологическа позиция предвид изследваните пак тук гробове от голям късноантичен некропол.

В публикацията за последния авторката определено бърка в стратиграфските си наблюдения и в относителната му хронология, считайки повечето от неговите гробни съоръжения за по-ранни от надгробните могили, включително и от споменатото по-горе трупоизгаряне с богат инвентар[95]. Очевидно е, че гробовете от този некропол, включително "обозна-

Обр. 48. Общ изглед към останките на вилата при гр. Ивайловград (по Младенова Я., 1991, обр. 3)
Fig. 48. General view to the ruins of the villa near the town of Ivaylovgrad (after Младенова Я., 1991, Fig. 3).

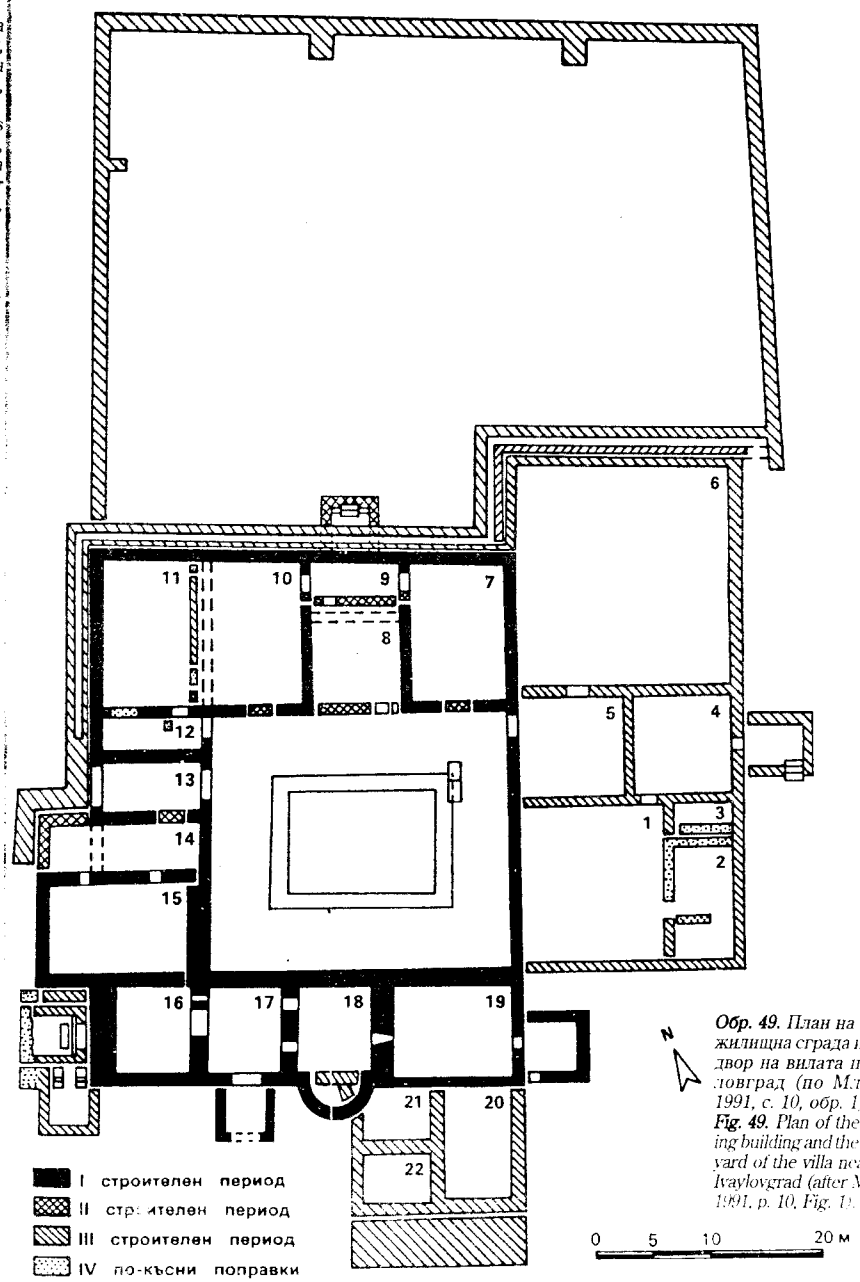

Обр. 49. План на централната жилищна сграда и т.нар. заден двор на вилата при гр. Ивайловград (по Младенова Я., 1991, с. 10, обр. 1).
Fig. 49. Plan of the central housing building and the so-called back yard of the villa near the town of Ivaylovgrad (after Младенова Я., 1991, p. 10, Fig. 1).

чените с каменни пояси" са по-късни от могилите. Въпросните гробове са били вкопани в подножието на могилата, представена в публикацията, и отчасти в нейния насип, като впоследствие, при постепенното разстилане на последния, те са били закрити (виж. обр. 47)[96]. Не случайно сред обнародваните материали от техния инвентар сигурно датираните са от V в.[97] При подновеното проучване с цел "цялостното изясняване развитието и датировката на комплекса от римска вила и некропол в кв. Веселчани" са открити нови гробове от този некропол. Инвентарът, където е установен такъв, отново показва, че те не са по-ранни от самия край на IV - началото на V в.[98]

Предвид изтъкнатите обстоятелства, можем да заключим, че появата на късноантичния некропол, която е била възможна след преустановеното функциониране на могилния некропол на вилата, респективно - след преустановеното функциониране на самата вила, маркира приблизително и нейната крайна дата.

За известния вилен комплекс край гр. Ивайловград - познат като вила Армира, днес разполагаме вече с немалък брой публикации, включително с публикуван неотдавна монографичен труд[99]. Поради това тук ще се ограничим само с най-общи данни.

От вилния комплекс са разкрити представителната жилищна сграда, представляваща сама по себе си сложен архитектурен ансамбъл, и допрения от север към нея т.нар. заден двор, чието предназначение очевидно е стопанско (обр. 48 и 49). На 30-40 м западно от жилищната сграда е установен, но почти неизследван, "огромен комплекс", интерпретиран като ***pars rustica***[100].

Централната жилищна сграда на вилата притежава всичко онова, което е признак за представителност - солиден градеж, многобройни помещения с различни функции (обр. 50 и 51), прецизно съоръжен перистилен двор с имплувиум, богата каменно-пластична декорация (обр. 52 и 53), красиви подови мозайки (обр. 54, 55, 56 и 57), отоплителни инсталации и т.н. В окончателен вид тя заема площ от 1152 кв. м., без тази на задния двор, която е почти колкото нейната - 978 кв. м. В развитието ѝ са разграничени три основни строителни периода, като при третия от тях тя се разширява значително с нови помещения от изток и юг, а от север е добавен задния двор[101].

Възникването на вила Армира се отнася към началото на II в. - "или в късно траяново време, или в ранно хадрианово". Върху основата предимно на стиловия анализ на мозайки, архитектурни детайли

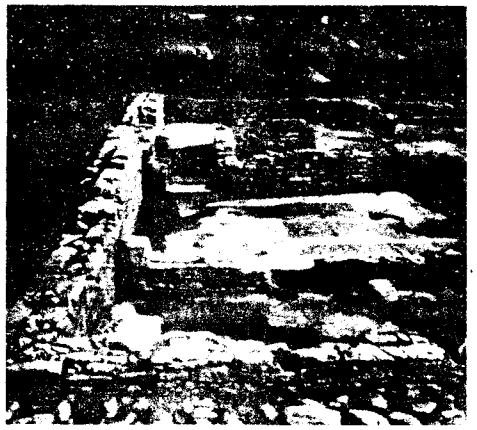

Обр. 50. Изглед от запад към северните помещения на централната сграда на вилата при гр. Ивайловград (по Младенова Я., 1991, обр. 32).
Fig. 50. A view from the west to the northern premises of the central building of the villa near the town of Ivaylovgrad (after Младенова Я., 1991, Fig. 32).

Обр. 51. Част от помещение № 10 на централната сграда на вилата при гр. Ивайловград (по Младенова Я., 1991, обр. 23).
Fig. 51. Part of room No 10 of the central building of the villa near the town of Ivaylovgrad (after Младенова Я., 1991, Fig. 23).

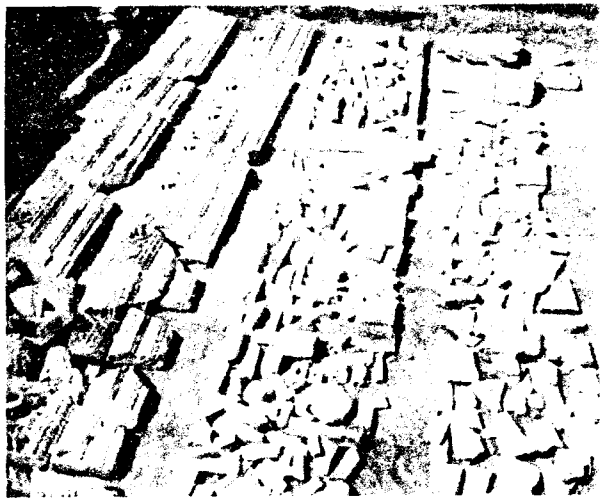

Обр. 52. Мраморни архитектурни детайли от централната сграда на вилата при гр. Ивайловград (по Младенова Я., 1965, с. 26, обр. 8).
Fig. 52. Marble architectural details from the central building of the villa near the town of Ivaylovgrad (after Младенова Я., 1965, p. 26, Fig. 8).

и каменни релефно-декоративни елементи, проучвателката - Я. Младенова, поставя основните строителни периоди в твърде кратък времеви интервал. Така, третият строителен период е "около средата на II в."[102] Също чрез стилов анализ друга изследователка отново отнася мозайките към II в., но изтегля датировката на някои от тях към края на II в.[103] Според Я. Младенова, "след третия строителен период до края на съществуването във вилата са били извършени на три пъти по-малки преустройства и преправки, чиято последователност е ясна, но не сме в състояние да определим по-точно времето им"[104]. Откритите находки - глинени съдове, лампи (обр. 58) и монети, показват, че вилният комплекс функционира интензивно през IV в. Частичното опожаряване и изоставянето му се свър-

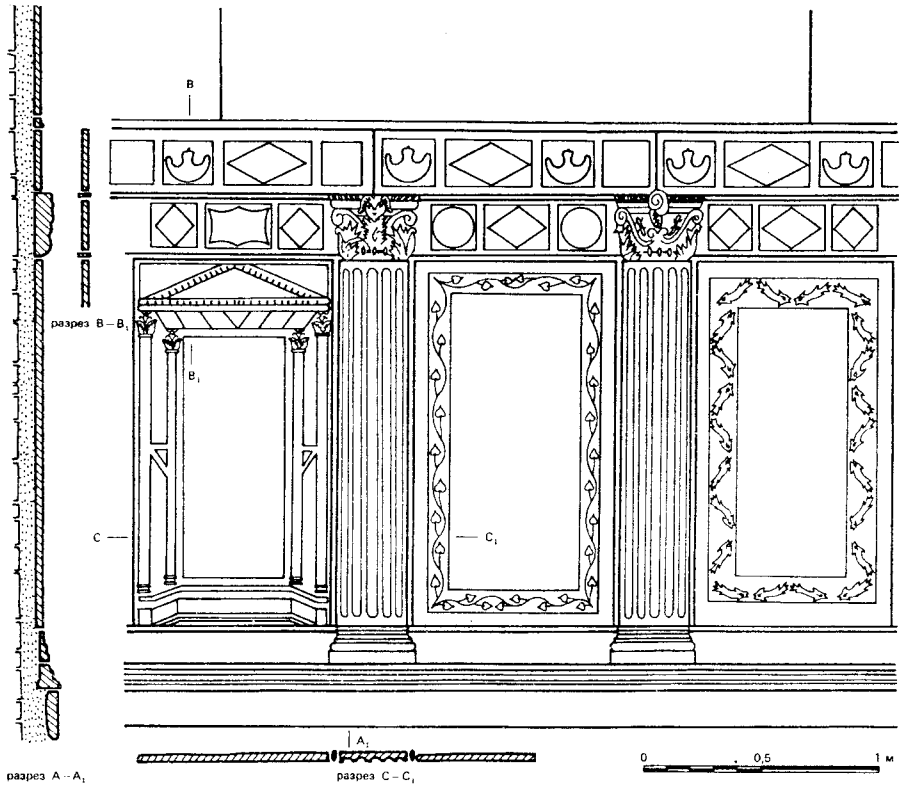

Обр. 53. Идеална графична възстановка на мраморната облицовка на перистила на вилата при гр. Ивайловград (по Младенова Я., 1991, реконструкция 8).
Fig. 53. Imaginary graphic reconstruction of the peristyle marble revetment of the villa near the town of Ivaylovgrad (after Младенова Я., 1991, Reconstruction 8).

зват с готските нашествия от 70-те години на IV в.[105]

Липсата на данни за някакви сериозни сътресения и разрушения към средата на III в. вероятно означава, че този вилен комплекс - образец за вила от II група, не е засегнат от готските опустошения по това време.

* * *

За резултатите от археологическите проучвания на различните архитектурни ансамбли, постройки и съоръжения в м. Чаталка (вероятно в землището на с. Яворово), Старозагорско, днес разполагаме със студия на български и монографично издание на английски език[106]. С отделна студия разполагаме и за резултатите от изследването на могилните некрополи в местността[107]. Поради това, тук също няма да влизаме в подробности, а ще се ограничим с обща информация, акцентирайки върху някои дискусионни моменти.

Обр. 54. Част от подовата мозайка в помещение № 10 на вилата при гр. Ивайловград - Актеон и Артемида (по Младенова Я., 1965, с. 28, обр. 11).
Fig. 54. Part of the floor mosaic of room No 10 in the villa near the town of Ivaylovgrad - Akteon and Artemis (after Младенова Я., 1965, p. 28, Fig. 11).

Обр. 55. Част от подовата мозайка в помещение № 10 на вилата при гр. Ивайловград - Артемида на лов (по Попова-Мороз В., 1987, с. 43, обр.1).
Fig. 55. Part of the floor mosaic of room No 10 in the villa near the town of Ivaylovgrad - the hunting Artemis (after Попова-Мороз В., 1987, p. 43, Fig. 1).

Обр. 57. Част от подовата мозайка в помещение № 10 на вилата при гр. Ивайловград - портрет на собственика на вилата (по Попова-Мороз В., 1987, предна корица).
Fig. 57. Part of the floor mosaic of room No 10 in the villa near the town of Ivaylovgrad - a portrait of the villa's owner (after Попова-Мороз В., 1987, front cover).

Обр. 56. Част от подовата мозайка в помещение № 6 на вилата при гр. Ивайловград - Медуза-Горгона (по Попова-Мороз В., 1987, с. 43, обр. 6).
Fig. 56. Part of the floor mosaic of room No 6 in the villa near the town of Ivaylovgrad - Medusa-Gorgon (after Попова-Мороз В., 1987, p. 43, Fig. 6).

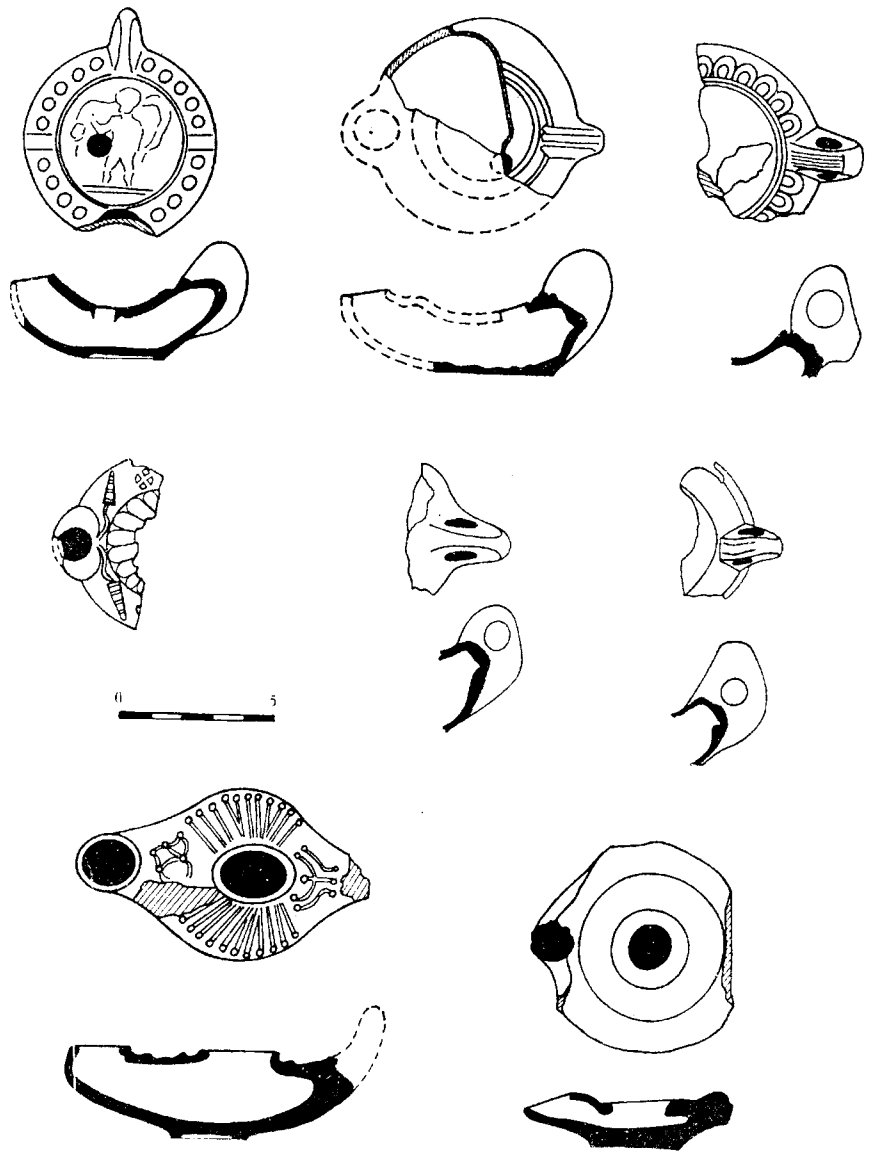

Обр. 58. Глинени лампи от вилата при гр. Ивайловград (по Кабакчиева Г., 1986, с. 151, т. 48).
Fig. 58. Clay lamps from the villa near the town of Ivaylovgrad (after Кабакчиева Г., 1986, p. 151, T. 48).

Названието "Чаталка" се използва за означаването на обширен район, в който отделните комплекси и постройки са локализирани чрез имената на други местности. Така, **големият вилен комплекс в м. Чаталка** включва двата обособени архитектурни ансамбъла в м. Делимоньово кале и м. Делимоньова нива. Около тях са установени и други звена на вилата - "площадка", която "вероятно принадлежи на тракийско светилище", раннохристиянска църква, самостоятелна банска постройка, пещи за строителна керамика и една концентрация на пещи за битова керамика (обр. 59 - А, Б, Г, Д, Е, обр. 60)[108].

Архитектурният ансамбъл в м. Делимоньово кале, обособен с масивна ограждаща стена, е интерпретиран като ***pars urbana*** на вилата. Общата му площ е около 1300 кв.м. Включва представителна жилищна част и жилища за обслужващия персонал (обр. 61 и 62)[109].

Намиращият се в непосредствена близост втори ансамбъл - този в м. Делимоньова нива, е интерпретиран като ***pars rustica*** на вилата. Площта му възлиза на около 6500 кв. м. В него също са разграничени две части, едната от които е свързана с керамичното производство, а другата е организирана като типичен селскостопански двор - с обори, хореум, други по-малки складове, жилище на управителя, жилища за работниците и т.н. (обр. 63)[110].

Според проучвателя, ***pars urbana*** и ***pars rustica*** са изградени едновременно към средата на I в. В тях са констатирани разрушения, които се свързват с готските нашествия от средата на III в. Съответно, възстановяването на щетите и вторият период във функционирането на вилния комплекс се отнасят към края на III-IV в. Повторното разрушаване и изоставянето му се свързват с готските нашествия от 70-те години на IV в. Последващото обитаване на останките му - до към средата на V в., бележи наличието вече на поствилно селище, т.е. на представител на друга селищна форма с друга стопанска организация[111].

Относно състоянието на вилния комплекс през втория период на съществуването му, в публикациите няма данни за постройки или съоръжения от първия му период, разрушени в средата на III в. и невъзстановени след това. Напротив, има данни за новоизградени такива. В жилищния ансамбъл например, с втория строителен период се свързва прокарването на водопровода и строителството на банската постройка, както и преустройството на по-големия басейн в представителната му част. По това време "може би и оградната стена е продължена на запад, за да се получи допълнителният двор" в западния край на ансамбъла[112]. По повод на стопанския комплекс в м. Делимоньова нива проучвателят изтъква, че "след първото разрушение стопанството е възстановено с по-голяма амбиция... прокаран е водопроводът и е построен басейнът; увеличен е капацитетът на керамичната работилница"[113]. Следователно, няма основания да смятаме, че представеният вилен комплекс като цяло - безспорна вила от II група, търпи регрес в развитието си в края на III-IV в.

На югозапад от големия вилен комплекс, в м. Каранлец, са регистрирани останките на селото, което е съществувало синхронно със същия (обр. 59 - Ж). Предполага се, че жителите на селото са били арендатори на земя, принадлежаща на собствениците на вилата[114].

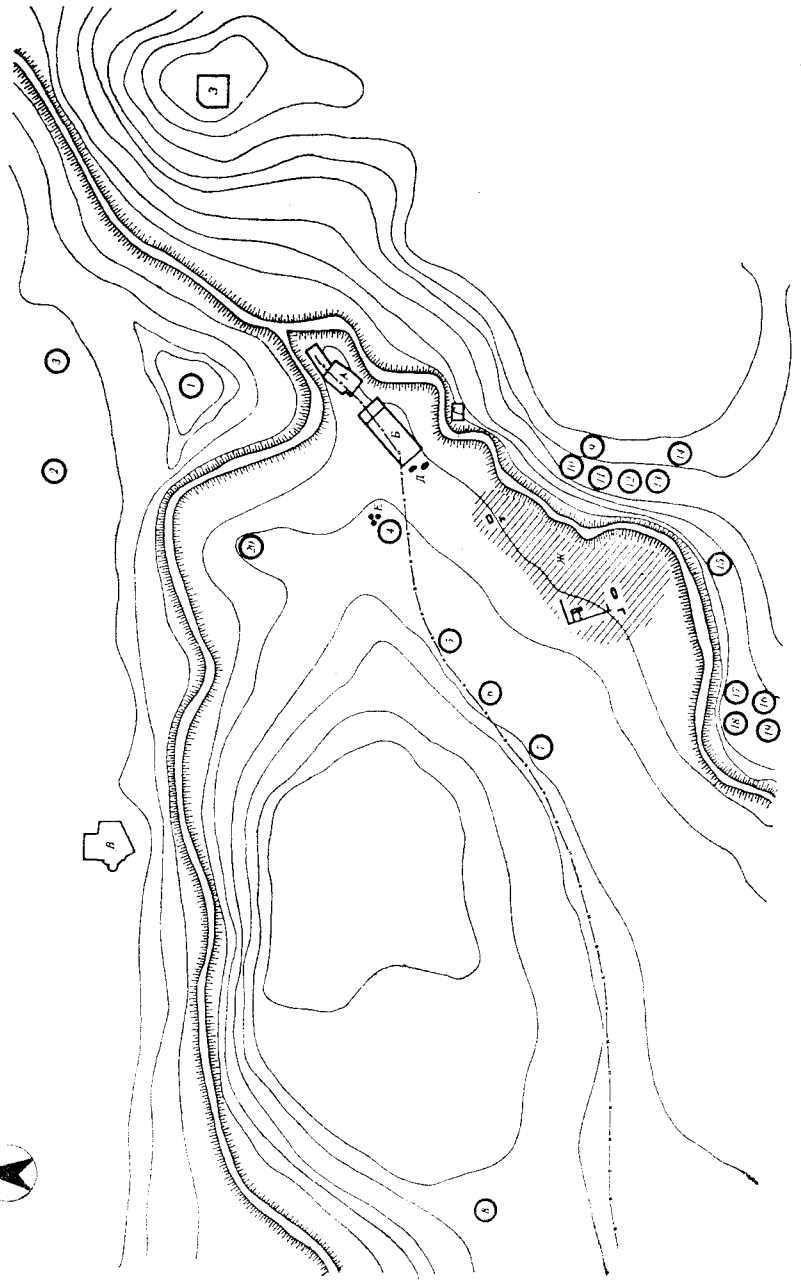

Обр. 59. Общ ситуационен план на обектите в м. Чаталка и м. Ламбата при с. Яворово, Старозагорско (по Николов Д., 1984, с. 6, обр. 1).
Fig. 59. General situational plan of the sites at the localities of Chatalka and Lambata near the village of Yavorovo, region of Stara Zagora (after Николов Д., 1984, p. 6, Fig. 1).

Обр. 60. Въздушна снимка на останките от вилата в м. Чаталка, Старозагорско (по Велков В., 1979, с. 303).
Fig. 60. Aerial photograph of the ruins of the villa at the locality of Chatalka, region of Stara Zagora (after Велков В., 1979, p. 303).

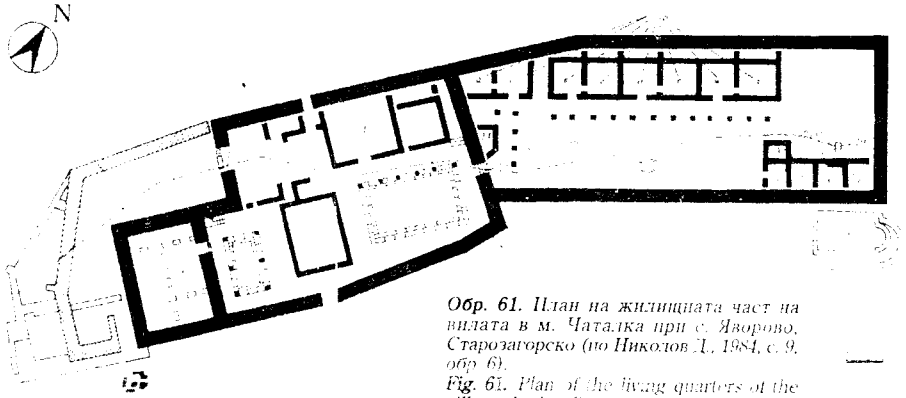

Обр. 61. План на жилищната част на вилата в м. Чаталка при с. Яворово, Старозагорско (по Николов Д., 1984, с. 9, обр. 6).
Fig. 61. Plan of the living quarters of the villa at the locality of Chatalka near the village of Yavorovo, region of Stara Zagora (after Николов Д., 1984, p. 9, Fig. 6).

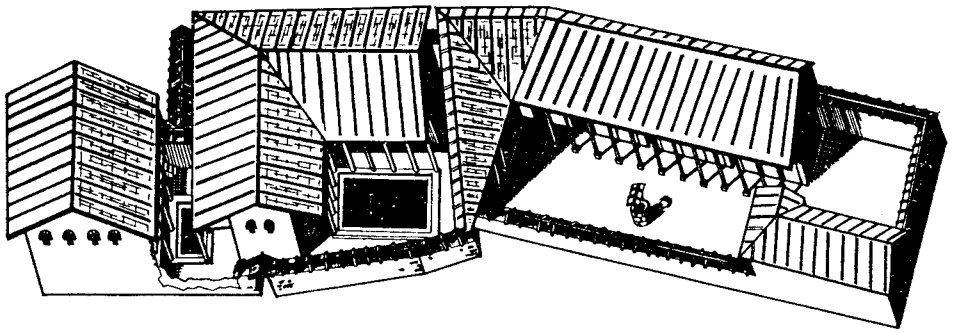

Обр. 62. Графична възстановка на жилищната част на вилата в м. Чаталка при с. Яворово, Старозагорско (по Николов Д., 1984, с.10, обр. 7).
Fig. 62. Graphic reconstruction of the living quarters of the villa at the locality of Chatalka near the village of Yavorovo, region of Stara Zagora (after Николов Д., 1984, p. 10, Fig. 7).

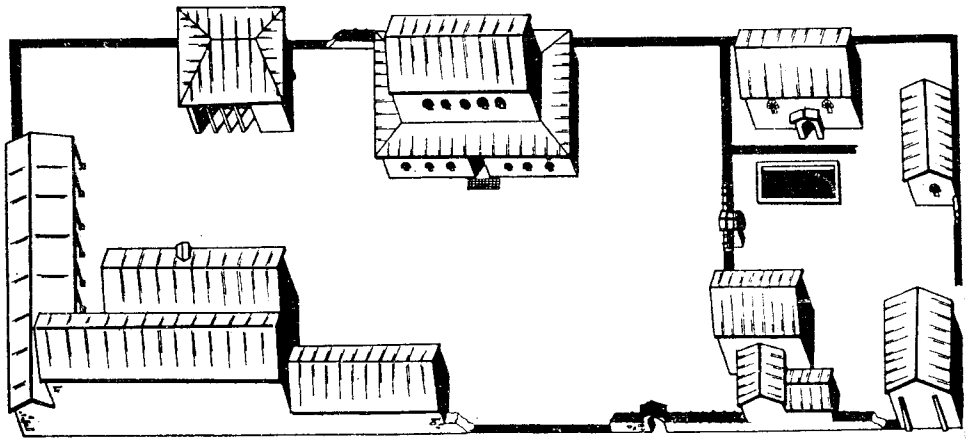

Обр. 63. Графична възстановка на стопанската част на вилата в м. Чаталка при с. Яворово, Старозагорско (по Николов Д., 1984, с. 31, обр. 37).
Fig. 63. Graphic reconstruction of the household premises of the villa at the locality of Chatalka near the village of Yavorovo, region of Stara Zagora (after Николов Д., 1984, p. 31, Fig. 37).

На север, северозапад и запад е локализиран могилният некропол на вилния комплекс в м. Чаталка (обр. 59/1-8, 20). Некрополът е функционирал от средата на I в. до първите десетилетия на III в. В неговите могили са разкрити ред гробове с богат инвентар (обр. 64 и 65)[15].

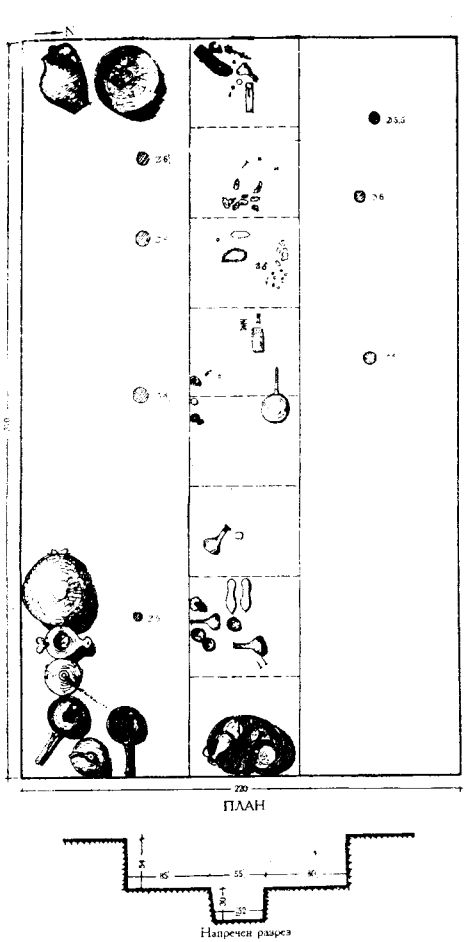

Обр. 64. План и напречен разрез на гроб в могила № 1 на некропола на вилата в м. Чаталка при с. Яворово, Старозагорско (по Буюклиев Хр., 1986, с. 13, обр. 7).
Fig. 64. Plan and cross section of a grave in Tumulus No 1 of the villa necropolis at the locality of Chatalka near the village of Yavorovo, region of Stara Zagora (after Буюклиев Хр., 1986, p. 13, Fig. 7).

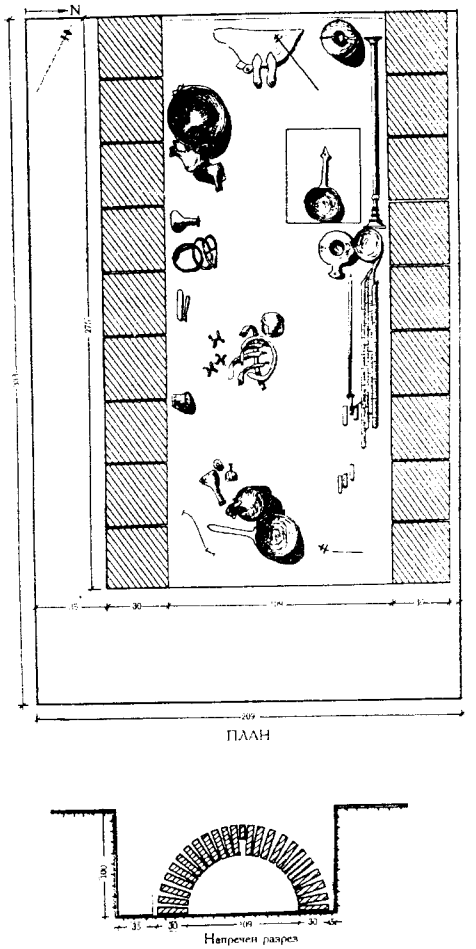

Обр. 65. План и напречен разрез на гроб в могила № 6 на некропола на вилата в м. Чаталка при с. Яворово, Старозагорско (по Буюклиев Хр., 1986, с. 25, обр. 27).
Fig. 65. Plan and cross section of a grave in Tumulus No 6 of the villa necropolis at the locality of Chatalka near the village of Yavorovo, region of Stara Zagora (after Буюклиев Хр., 1986, p. 25, Fig. 27).

Вили, възникнали без представителна жилищна част, но с по-късно изградена такава (I група → II група)

Още по на северозапад от големия вилен комплекс Чаталка - на 700-800 м, според проучвателя (на около 1 км, според представения ситуационен план), **в м. Ламбата е проучен друг единен архитектурен комплекс, организиран около вътрешен двор** (обр. 59-В). Общата му площ възлиза на около 2400 кв. м (обр. 66 и 67).[116]

Първоначално комплексът се състои само от т.нар. северно крило - постройка с П-образен план, с различни по големина правоъгълни помещения. Основите ѝ са от камък на бял хоросан. Стените ѝ във височина се определят като "паянтови", но авторът не уточнява какво има предвид с това определение и не посочва конкретно строителните материали. Възникването ѝ се отнася към I в., но следва да се отбележи, че сред откритите находки от комплекса изобщо, периодът преди края на II в. е представен само от една монета на император Нерон (54-68 г.)[117]. По-късно, след средата на III в., от юг е издигната постройка с Г-образен план и верижно наредени помещения. Основите ѝ са от камък, но без спойващ разтвор. По-късно и вероятно също след средата на III в., в западната част на комплекса е изградена голяма солидна сграда със сложен план, в който изпъкват полукръглите апсиди, издаващи се на север и запад. Трите ѝ най-малки помещения са с отоплителна инсталация. При нейното изграждане изглежда е прокаран и изследваният водопровод. Изоставянето на комплекса се свързва със събитията от 70-те години на IV в. В края на IV в. и първата половина на V в. сред неговите останки функционира поствилна селищна структура[118].

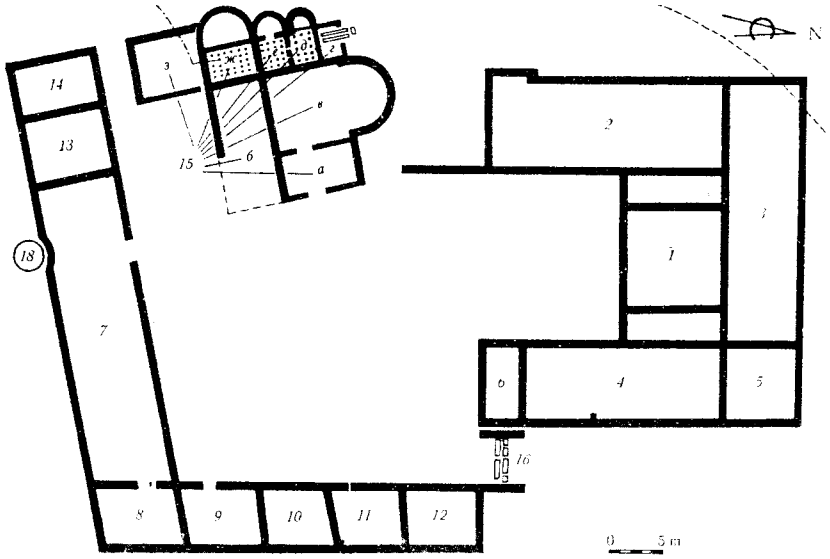

Обр. 66. План на вилата в м. Ламбата при с. Яворово, Старозагорско (по Николов Д., 1984, с. 43, обр. 50).
Fig. 66. Plan of the villa at the locality of Lambata near the village of Yavorovo, region of Stara Zagora (after Николов Д., 1984, p. 43, Fig. 50).

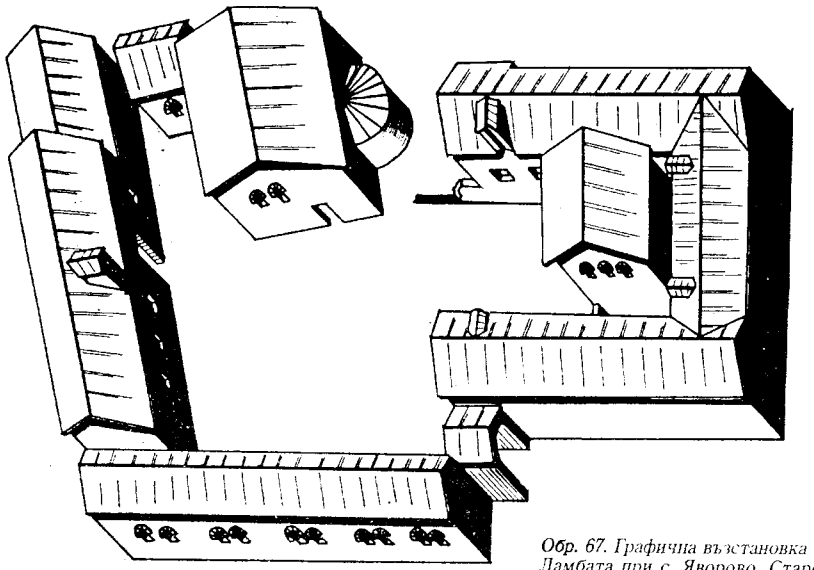

Обр. 67. Графична възстановка на вилата в м. Ламбата при с. Яворово, Старозагорско (по Николов Д., 1984, с. 43, обр. 51).
Fig. 67. Graphic reconstruction of the villa at the locality of Lambata near the village of Yavorovo, region of Stara Zagora (after Николов Д., 1984, p. 43, Fig. 51).

Относно интерпретацията на комплекса проучвателят Д. Николов без колебание заявява, че "той е стопанска част на вилата", представена по-горе. За разлика от комплекса в м. Делимоньова нива, според Д. Николов, "вторият стопански двор" в м. Ламбата е "свързан с животновъдството". Съгласно общата интерпретация, "големите помещения 2-4" в П-образната сграда и най-голямото помещение в южното крило на комплекса се определят като обори, а солидната сграда с апсидите - като "баня... предназначена за хората, които живеели и работели в комплекса" или дори като банска сграда, "безспорно... предназначена предимно за робите"[119].

Отдалечеността на комплекса в м. Ламбата от основните звена на представената по-горе вила, както и разполагането на могилния некропол между тях, поставят под въпрос принадлежността на комплекса към вилата (виж обр. 59). Възражения буди и интерпретацията на отделните части на комплекса в м. Ламбата. Спорно е например определянето на всички по-големи помещения на П-образната сграда като обори. В публикацията липсват конкретни данни за специфични

съоръжения или находки, които да свидетелстват за тяхното предназначение. Сред изредените находки от комплекса изобщо също няма такива, които еднозначно да се свържат със скотовъдния поминък[120]. В случая не отричаме възможността някое от помещенията на въпросната сграда действително да е функционирало като обор, но подчертаваме, че нищо не доказва авторовото твърдение за изцяло скотовъдния ѝ характер[121]. Спорно е и дефинирането на солидно изградената постройка с апсидите като баня за подчинен персонал. Същата е по-голяма и е имала по-монументален вид от двете бански постройки при представената по-горе вила[122]. Следователно, изхождайки от интерпретацията на автора, излиза, че най-значителната банска постройка се строи далеч от представителната жилищна част на вилата и се строи да служи "предимно за робите". Алогизмът на подобно съждение е очевиден. По-вероятната интерпретация на тази сграда е не самостоятелна баня, а представително жилище с различни по функции помещения, включително и бански такива. Дори и да грешим, обаче, в конкретната си интерпретация, ясно е, че тази сграда не е строена "предимно за робите", а за собственика на комплекса, обитавал до нейното изграждане или дори и след това - при варианта с чисто банското ѝ предназначение, жилищните помещения на П-образната постройка.

Предвид изложените факти за ситуирането и интерпретацията на отделните звена, склонни сме да идентифицираме комплекса в м. Ламбата с отделна ***villa rustica***. Първоначалната постройка с П-образен план можем да определим като вила от I група (виж обр. 66 и 67). Предложената от Д. Николов ранна начална дата, както изтъкнахме, не може да се счита за сигурна. Предвид откритите находки, сигурно е функционирането ѝ към края на II в. - началото на III в.[123] Възходящото развитие на вилата в началото на IV в., когато най-вероятно са изградени останалите разкрити звена на комплекса, включително сградата с апсидите, дава основания да говорим за трансформирането ѝ във вила от II група. Просперитетът ѝ в началото на IV в. се доказва категорично чрез находките, в частност чрез монетите, открити при проучванията. Докато монетите от края на II в. и от III в. са общо 8 на брой, то само тези от Константин Велики (306-337 г.) и Лициний (309-324 г.) възлизат на 55, а вероятно и повече, тъй като тук са открити и много "нечетливи" монети от "IV-V в."[124]

Сходно е и развитието **на вилата в кв. Обеля, гр. София.** Тя също възниква като комплекс с П-образен план, състоящ се от различни по големина помещения, които са разположени верижно и които са организирани в три крила. Първоначално жилищните и домакинските помещения са в югозападното крило, а помещенията в северозападното крило и в югоизточното крило са предимно обори и складове. Пред стопанските помещения от северозапад и югоизток минава един общ коридор. Още с възникването си вилното имение очевидно просперира, тъй като скоро след това се налага изграждането на нова част към самия център на имението. Новата част съставлява североизточното крило на комплекса, с което той добива завършен вид - във форма на неправилен четириъгълник (обр. 68 и 69). Помещенията от новото крило - "кухня-готварница", свързан с нея "склад", две бански помещения и едно значително

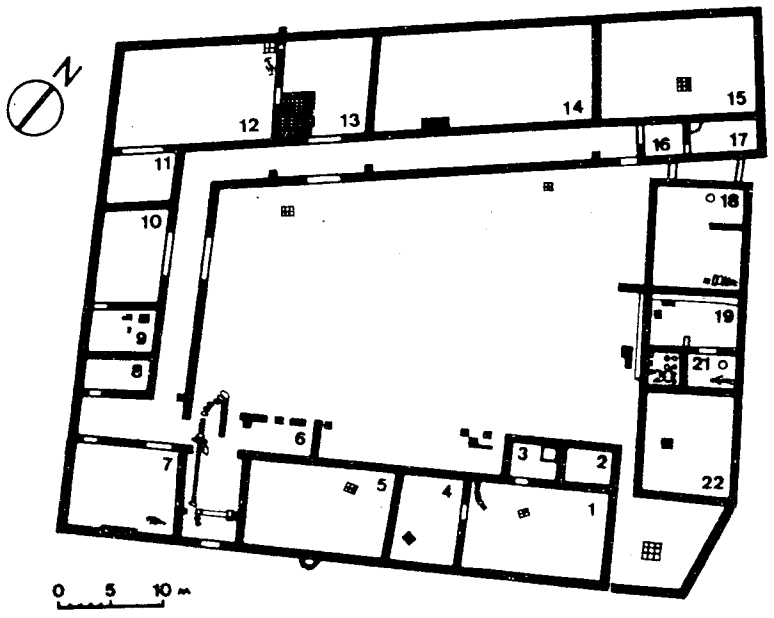

Обр. 68. План на вилата в кв. Обеля, гр. София (по Станчева М., 1981, с. 54, обр. 2).
Fig. 68. Plan of the villa in the Obelya quarter, city of Sofia (after Станчева М., 1981, p. 54, Fig. 2).

Обр. 69. Графична възстановка на вилата в кв. Обеля, гр. София (по Станчева М., 1981, с. 60, обр. 11).
Fig. 69. Graphic reconstruction of the villa in the Obelya quarter, city of Sofia (after Станчева М., 1981, p. 60, Fig. 11).

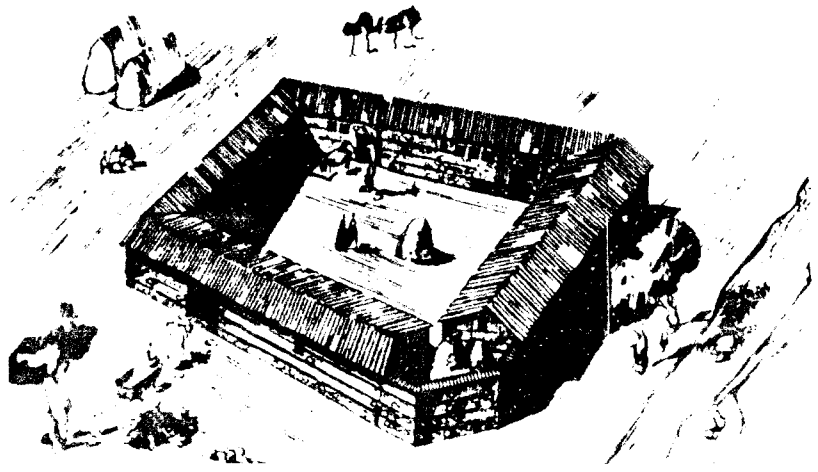

помещение с "много добре изработена подова мазилка", което "най-вероятно е... било използувано за спане", стават основна жилищна част на комплекса. Градежът навсякъде - при по-ранните и при по-късно изградените помещения, е на "здрав бял хоросан". Вътрешният двор е използуван

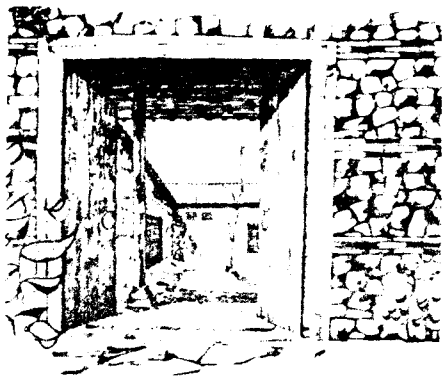

Обр. 70. Графична възстановка на входа на вилата в кв. Обеля, гр. София (по Станчева М., 1981, с. 61, обр. 12).
***Fig. 70.** Graphic reconstruction of the entrance of the villa in the Obelya quarter, city of Sofia (after Станчева М., 1981, p. 61, Fig. 12).*

за различни стопански дейности. Главният вход на комплекса, "изграден много солидно", е в ъгъла между югоизточното и югозападното крило (обр.70)[125].

Според първото съобщение на проучвателката, площта на комплекса е около 2000 кв.м.[126] Според представения в по-късната публикация план на същия и според линейния мащаб към този план, площта е с около 1 декар повече (виж тук обр. 68)[127]. Най-ранните монети, открити при разкопките, са на император Константин Велики (306-337 г.), а най-късните - на император Хонорий (395-423 г.). Съгласно монетите и самото съществуване на вилния комплекс се отнася към IV в. - първата половина на V в. Останалите находки не противоречат на тази датировка. Унищожаването на комплекса се свързва с хунските нашествия от средата на V в.[128]

Предвид характеристиката на първоначално изградените крила, както и тази на по-късно изграденото жилищно крило, можем да приемем, че комплексът възниква като вила от I група, трансформирана впоследствие във вила от II група. Очевидно, изграждането на новото жилищно крило става преди нашествията от 70-те години на IV в.

Вили без представителна жилищна част или стопански части на вили с представителна жилищна част (I група ~ II група)

Това са обекти, чиято най-вероятна идентификация за момента е ***villa rustica***, но наличната информация за които не позволява да се определят към една от двете групи.

В м. Майтапа, на около 13 км югоизточно от гр. Плевен, частично е изследвана вила, но резултатите от проучванията все още не са обнародвани. Разполагаме само с резюметата от отчетите за разкопките. Разкрит е "стопански комплекс на антична вила", организиран около вътрешен двор. Общата му площ възлиза на 2,6 дка. Включва две значителни сгради с по няколко помещения и навеси - на север и югоизток, и верижно наредени до оградния зид помещения - на югозапад. Градежът на основите и долните части на стените е необработен камък на калова спойка. Според проучвателката "масовото

представяне на късноантичния керамичен материал, подкрепен от нумизматичния предполагат комплекса да е съществувал през IV в."[129] В района е намерена колективна монетна находка, укрита към 170 г., но синхронни на монетите от находката строителни останки засега не са регистрирани[130].

При наличните данни интерпретацията на комплекса не може да бъде сигурна. Възможно е действително да се касае за стопанска част на вила от II група. Не е изключено, обаче, да представлява и вила от I група. Началната му дата засега също не може да се прецизира. Вероятно е унищожен или изоставен при нашествията от края на IV в.

Непубликуван засега е и **частично изследваният, определян като антична вила обект край гр. Бяла Черква.** Според обнародваните все пак кратки съобщения, това е "голям архитектурен комплекс". Разкрити са няколко постройки с основи от камък на кал. Повечето от тях са с по няколко помещения. В част от тях са открити различни земеделски оръдия на труда[131]. Проучени са и няколко пещи за строителна керамика със сложна, сводова носеща конструкция в долните си камери. Те се изтъкват като аргумент за функционирането тук на "керамичен производствен център"[132]. Данни за други звена засега липсват. Не е ясна и общата схема на разположение на разкритите постройки и съоръжения. При това положение не може да бъде сигурна и интерпретацията на комплекса - вила от I група или стопанска част на вила от II група. Не е изключена дори и принадлежността му към друга селищна форма. Началната и крайната му дати се поставят от проучвателите в периода II-IV в., или пък в III-IV в. Сред съобщените находки от изследваните постройки и съоръжения, точно датираните - в случая монети, са от началото на IV в.[133]

Не разполагаме с публикация засега и **за сградата, изследвана при с. Червена могила, Радомирско,** но все пак резюметата от отчетите съдържат известна информация. От въпросната сграда са разкрити десетина помещения, разположени около вътрешен двор. Стените са "от ломени камъни, споени в основата с кал, а в суперструкция - с бял и розов хоросан". В едно помещение е запазена частично подова настилка от тухли. Единствената съобщена датираща находка е монета от началото на IV в. Сградата се определя като ***villa rustica***[134]. В близост до нея е разкрита друга постройка с три помещения и със сходен градеж. Допуска се, че последната е предназначена за хореум, т.е. за склад на зърнени храни[135]. В заключението за резултатите от разкопките проучвателката посочва, че "вилата е съществувала през III и IV век, но времето на нейното изграждане засега не може да се определи". Споменава се още, че "в късната античност се настаняват в развалините на вилата нови обитатели (огнище с тухлена настилка)"[136].

Идентификацията на обекта при с. Червена могила с ***villa rustica*** приемаме като най-вероятната засега. Аргумент в случая е и липсата на данни за синхронни селищни останки в близката околност[137]. При наличната информация, обаче, не сме в състояние да определим характера на жилищната част на вилата. Можем да кажем само, че последната принадлежи към вилите от I или II група.

Вили резиденции (III група)

За известния вилен комплекс край с. Мадара, Шуменско, има немалко публикации и подробното му описание тук е излишно[138]. Възникнала вероятно още през втората половина на I в., към началото на II в. вилата вече е с оформена структура, в която безспорно ядро е централната жилищна сграда - сграда А (обр. 71). Със солидния си градеж, с десетките си, различни по предназначение помещения, с площта си, възлизаща на близо 5 дка, и с ред други свои характеристики тази перистилна сграда е типичен пример за резиденция, предвид идеята и смисъла на обоснования в предишната глава класификационен модел (обр. 72, 73, 74 и 75). Тук ще се спрем преди всичко на някои недостатъчно изяснени моменти в строителната периодизация и хронологията на комплекса и на самата резиденция - сграда А, в частност.

Цв. Дремсизова-Нелчинова - проучвателката, на която дължим в най-голяма степен актуалната информация за този вилен комплекс, разграничава в развитието на обекта изобщо седем периода. Първите пет са свързани с развитието именно на вилния комплекс, а последните два - с поствилното селище, възникнало сред останките на вилния комплекс.

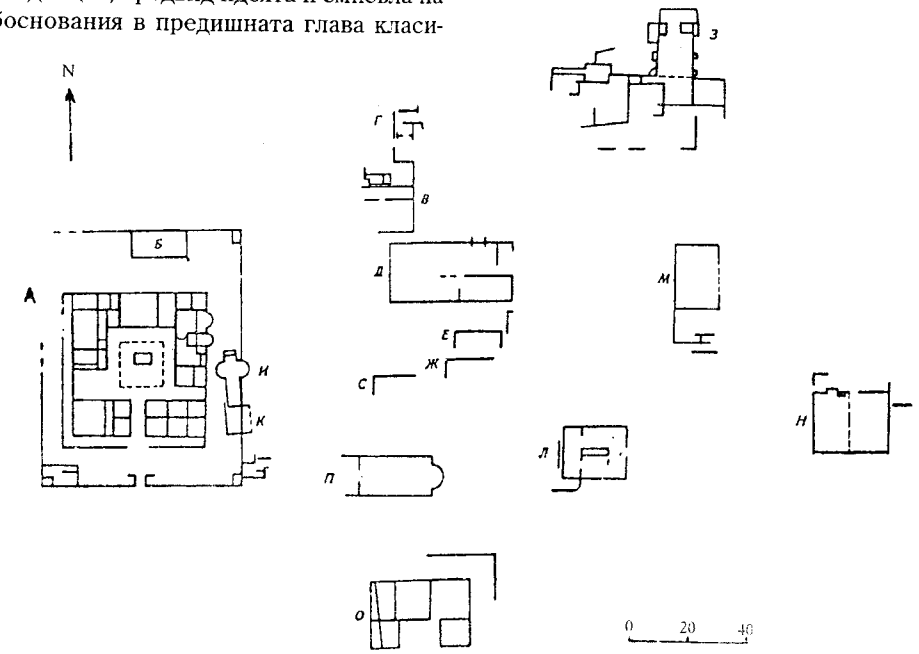

А, К, М, Н, О - жилищни сгради; З, И - бани; С, Ж - останки от градежи

Обр. 71. Общ план на вилата при с. Мадара, Шуменско (по Дремсизова-Нелчинова Цв., 1984, с. 74, т. 1).
Fig. 71. General plan of the villa near the village of Madara, region of Shoumen (after Дремсизова-Нелчинова Цв., 1984, p. 74, T. 1).

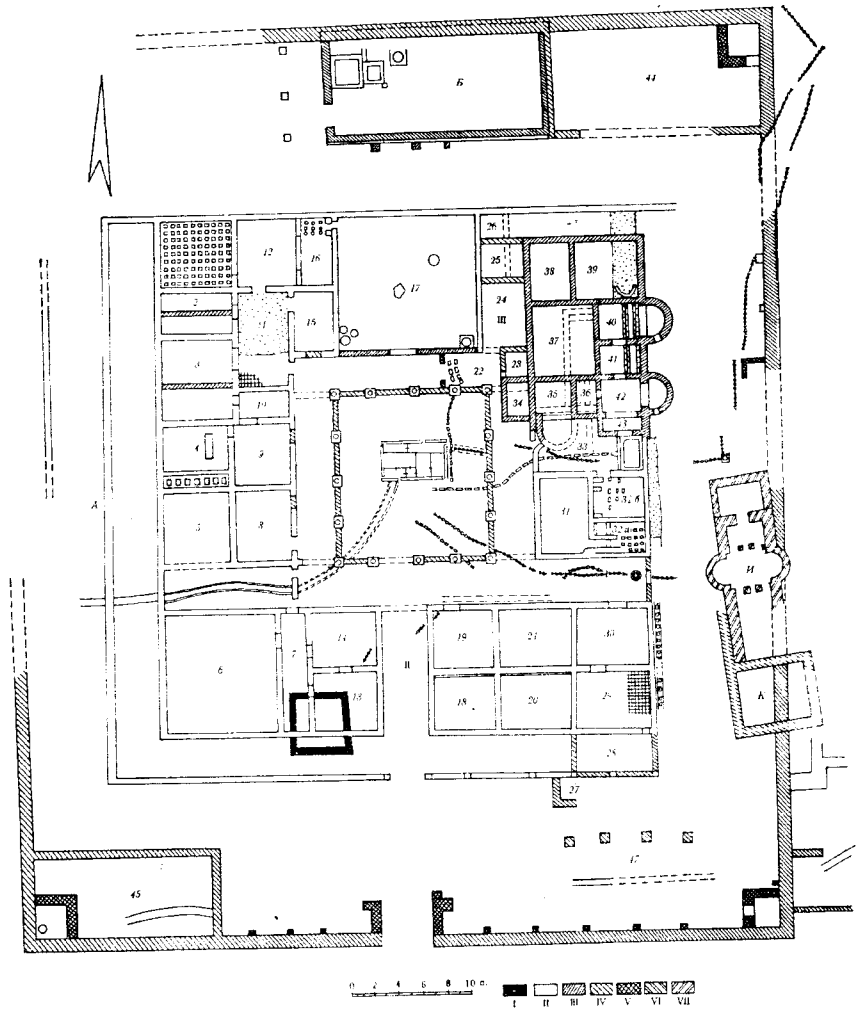

Обр. 72. План на централната жилищна сграда на вилата при с. Мадара, Шуменско (по Дремсизова-Нелчинова Цв., 1984, с. 76, обр. 1).
Fig. 72. Plan of the central housing building of the villa near the village of Madara, region of Shoumen (after Дремсизова-Нелчинова Цв., 1984, p. 76, Fig. 1).

Периодизацията на проучвателката се основава върху данните от сграда А, като изграждането и преустройствата на останалите звена от вилата се "привързват" към някои от въпросните периоди.

Така, към първи строителен период принадлежи само басейнът с неправилна четириъгълна форма, чиито останки са

Обр. 73. Общ изглед към централната жилищна сграда на вилата при с. Мадара, Шуменско (по Дремсизова-Нелчинова Цв., 1984, с. 77, т. 2).
Fig. 73. General view to the central housing building of the villa near the village of Madara, region of Shoumen (after Дремсизова-Нелчинова Цв., 1984, p. 77, T. 2).

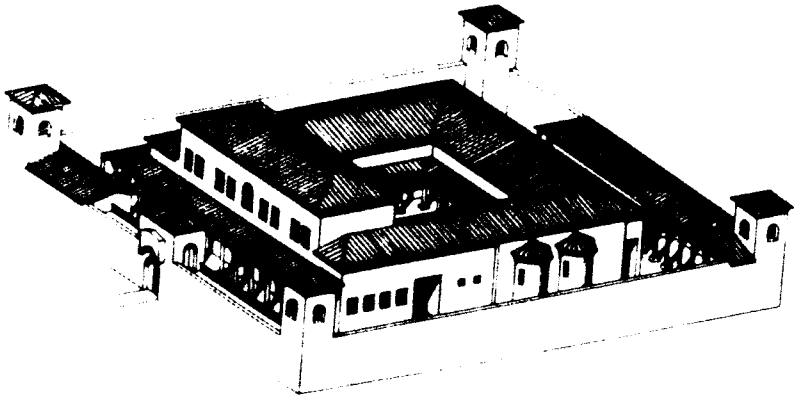

Обр. 76. Графична възстановка на централната жилищна сграда на вилата при с. Мадара, Шуменско, за късните периоди от функционирането ѝ (по Дремсизова-Нелчинова Цв., 1984, с. 114, обр. 23).
Fig. 76. Graphic reconstruction of the central housing building of the villa near the village of Madara, region of Shoumen: late periods of habitation (after Дремсизова-Нелчинова Цв., 1984, p. 114, Fig. 23).

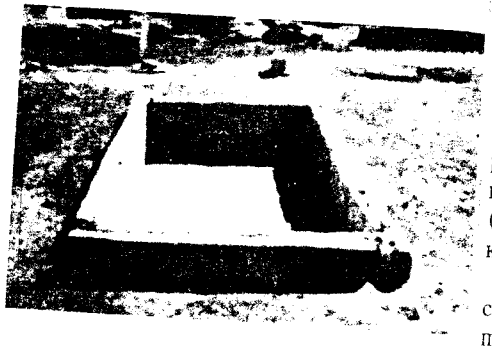

Обр. 74. Басейнът в перистилния двор на централната жилищна сграда на вилата при с. Мадара, Шуменско (по Дремсизова-Нелчинова Цв., 1984, с. 78, т. 3/1).
Fig. 74. The piscina in the peristyle yard of the central housing building of the villa near the village of Madara, region of Shoumen (after Дремсизова-Нелчинова Цв., 1984, p. 78, T. 3/1).

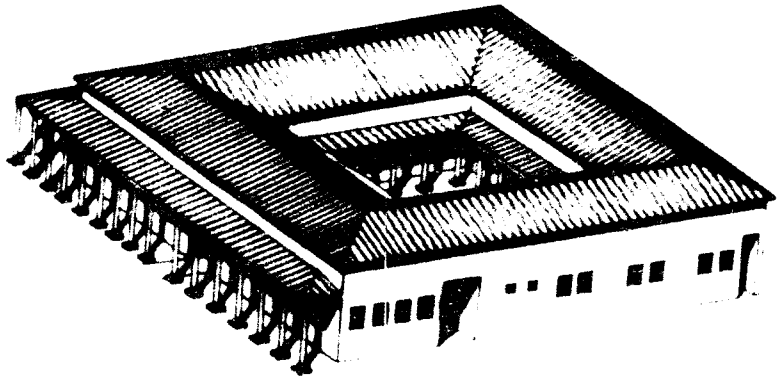

Обр. 75. Графична възстановка на централната жилищна сграда на вилата при с. Мадара, Шуменско, за ранните периоди от функционирането ѝ (по Дремсизова-Нелчинова Цв., 1984, с. 114, обр. 22).
Fig. 75. Graphic reconstruction of the central housing building of the villa near the village of Madara, region of Shoumen: early periods of habitation (after Дремсизова-Нелчинова Цв., 1984, p. 114, Fig. 22).

разкрити под основите на две помещения в южната част на резиденцията (виж обр. 72). Неговият структурен контекст засега не е изяснен.

Изграждането на самата резиденция - сграда А, се отнася към втория строителен период, чието начало съвпада с началото на II в. С този строителен период се свързва и появата на част от останалите звена на вилата - "сграда Б,... стопанските сгради В, Д, Л и банята З" (виж обр. 71). Сградата Б е интерпретирана като винарница и склад за вино. Най-голямата от трите стопански постройки - сграда Д (26,50x10,90 м), е определена за хореум. Сграда Л и най-голямото помещение в сграда В се предполагат като обори за едър добитък.

Към третия строителен период - края на III в. или началото на IV в., се отнасят преизграждането на северозападната част на централната сграда чрез "нов комплекс от помещения, обединени в едно цяло" (помещения №№ 34-43; виж обр. 72), и някои други промени в същата. Към този период се отнасят още преустройството на сграда Б от винарница и склад за вино в хореум, т.е. в склад за зърнени храни, и ремонтът на част от по-рано възникналите постройки. Сега вероятно се изграждат и двете постройки М и Н, интерпретирани като жилищни, и стопанската постройка Г (виж обр. 71).

Следващите два периода - четвъртият и петият, се вместват от проучвателката във времето между войната с готите от 376-378 г. и най-значителното хунско опустошение по нашите земи от 447 г. Към четвъртия строителен период се отнасят изграждането на крепостната стена около сграда А и ред преустройства в самата сграда, вследствие на които тя губи в значителна степен представителния си характер. В североизточния и югозападния ъгли на защитената площ на централната сграда са построени обширните помещения № 44 и № 45, интерпретирани като обори (виж обр. 72 и 76). По това време сграда Б, попадаща в очертанията на защитената площ, вече не функционира.

Към петия строителен период се отнасят съоръжаването на крепостните кули при сграда А, някои нови преустройства в последната и "промените в банята З и в двете сгради М и Н".

Според Цв. Дремсизова-Нелчинова след разрушаването на резиденцията при споменатото нашествие на хуните, останките ѝ са останали необитаеми. Последните два периода във функционирането на обекта, приписани вече на селището с "примитивно и раздробено селско стопанство", се датират във втората половина на V в. - първата четвърт на VI в. Към шестия строителен период са отнесени банската постройка - сграда И, и останките от помещения пред източната оградна стена на резиденцията. Към седмия строителен период са отнесени частично съхранената жилищна сграда К, църквата - сграда П, и интерпретираната също като жилище сграда О (виж обр. 71). По-късните преустройства в сградите Д, Л, Н и З се поставят общо "в границите между четвъртия и седмия строителен период"[139].

Предложената периодизационно-хронологическа скала за обекта изглежда на пръв поглед логично подредена, но следва да се подчертае, че не е подкрепена със стратиграфска информация и прецизна техническа документация. Същевременно, данните за обнародваните находки поставят под въпрос възприетата от проучвателката крайна дата на вилния комплекс и характера на последните му строителни периоди. Най-късните монети от резиденцията - сграда А, например, са на император Аркадий (395-408 г.), като при това количеството им е крайно оскъдно[140]. Следователно, интензивното функциониране на сградата и запазването изобщо на нейния резиденциален характер в края на IV и особено в първата половина на V в. е съмнително. При това състояние на находките съмнително изглежда и изграждането на фортификационната ѝ система по това време. Необичайна изглежда, предвид известните у нас примери на поствилни селища, и поддържаната от проучвателката необитаемост на останките на резиденцията при последните периоди на обекта тук.

Изхождайки от изложените съображения считаме, че е по-вероятно укрепяването на резиденцията да е в края на III в. - началото на IV в., а разрушаването ѝ, довело до преустановяване на нейното функциониране, да е причинено от готските нашествия през 70-те години на IV в. При това положение може да се допусне и известен период на преизползване на масивните ѝ останки. С него евентуално могат да се свържат някои от най-късните преустройства, регистрирани тук - например, ликвидирането на перистила чрез зазиждането на интерколумните му пространства или преустройството на централното, най-значително и най-представително помещение на резиденцията (помещение 17, което е "изпълнявало функциите на приемна зала - tablinum") в склад с долиуми и амфори (виж обр. 72)[141].

Друг спорен момент е характеристиката на първия пострезиденциален период на обекта, към който именно би следвало да се отнесе преизползването на самата резиденция, в частност - посочените погоре преустройства. С най-сигурна принадлежност към въпросния период сред всички разкрити тук постройки и съоръжения е обществената, според проучвателката, банска постройка - сграда И. Тя е изградена върху останките на източната оградна стена на резиденцията и, същевременно, попада под градежа на по-късната сграда К (виж обр. 71 и 72)[142]. За съжаление, в публикациите липсват сведения за точно датирани находки от този важен за общата периодизация на обекта сектор. По принцип една банска постройка, дори и във вида на сграда И, е твърде необичайно звено за едно поствилно село с "примитивно и раздробено селско стопанство". Наличието на банята И, както и характерът на преустройствата или поточно на преизползването на резиденцията и на останалите звена на по-ранния вилен комплекс в края на IV в. - началото на V в., могат да се обяснят по-скоро като опит за възстановяване на последния, но в далеч по-скромен мащаб[143]. Следва изрично да се изтъкне, че този опит не означава подновено функциониране на резиденцията, тъй като начинът на използването ѝ по това време не е адекватен на първоначалното ѝ предназначение. Опитът очевидно е краткотраен - може би не повече от 2-3 десетилетия, след което обектът действително е трансформиран в селищна структура.

Освен за резиденцията и по-късните постройки в нейния сектор, неточности или поне спорни моменти могат да се посочат и в предложената ни хронология, респективно - периодизация, за ред други звена на обекта. Така например, не е ясно защо частично разкритите "помещения пред източния ограден зид" на резиденцията, в които е открита монета на император Юстин I (518-527 г.) са отнесени към шести строителен период, а църквата, от която датиращите находки са "монети от V в." - към седми строителен период[144]. Предвид отсъствието на точно датирани находки, не са ясни и основанията за отнасянето на сграда О към последния период на обекта[145]. В този случай, както впрочем и в останалите, стратиграфската информация е оскъдна, т.е. стратиграфската картина на обекта като цяло не е ясна[146]. Поради това не могат да се уточнят и датите на по-късните преустройства в сградите Д, Л, Н и З[147]. Поради това не е сигурна и по-ранната датировка, предложена от проучвателката за някои постройки и съоръжения - например навесът Е или частично разкритата сграда Ж, в които също не са открити датиращи находки, т.е. не е изключено да са от пострезиденциалните периоди на обекта (виж обр. 71)[148]. Редно е още да посочим, че повечето от установените постройки и съоръжения са частично разкрити, а площите между тях - неизследвани[149]. Това обстоятелство е също аргумент, макар и косвен, за необходимостта от преразглеждане и корекции в периодизационно-хронологическата скала на обекта, предложена от Цв. Дремсизова-Нелчинова.

Вилата резиденция край с. Забел, Трънско, и по-точно самата резиденция на този вилен комплекс "разкрива монументално строителство, което превъзхожда много градски обществени и военни строежи"[150]. Архитектурният комплекс на резиденцията, изследван засега частично чрез сондажни проучвания, се простира върху площ от няколко декара. Организиран е около вътрешен двор (обр. 80). Очертаното му източно крило, според представения план, е с дължина около 50 м. В източното крило и в разкритите части от северното крило и южното крило са установени тринадесет помещения "с различни, но винаги много големи размери - 12x12 м, 10x12 м". Градежът е изключително солиден. Обстоятелството, че комплексът е ситуиран върху неустойчив терен, е наложило прилагането на специални осигурителни мерки и техники[151].

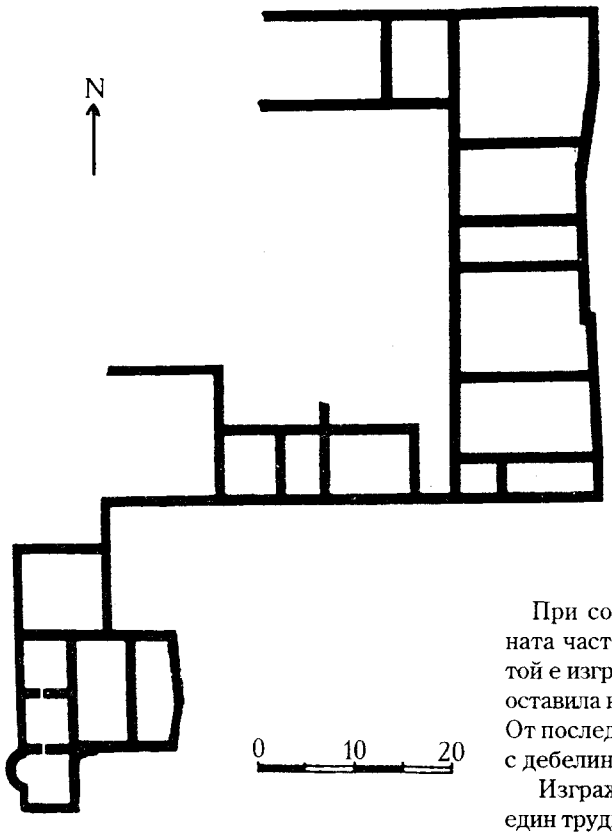

Обр. 77. План на вилата при с. Забел, Трънско (по Митова-Джонова Д., 1983, с. 82, обр. 54/а).
***Fig. 77.** Plan of the villa near the village of Zabel, region of Trun (after Митова-Джонова Д., 1983, p. 82, Fig. 54/a).*

Изследвана е и "част от банята на вилата". Тя е с обособено разположение, пред южната фасада на комплекса, но в конструктивна връзка с неговото южно крило. Включва няколко помещения с обща площ около 35х25 м. Разкрити са "хипокаустните инсталации на калдариума и лаконикума". Поправките в тях показват дългогодишно и постоянно ползуване[152].

Североизточно от описания архитектурен комплекс са регистрирани останките на друга сграда, "напълно аналогична" по градеж, но със значително по-малки размери. Функциите ѝ засега не са изяснени[153].

При сондажните проучвания в източната част на комплекса е установено, че той е изграден над по-стара сграда, която е оставила културен пласт с дебелина 0,40 м. От последната "е разкрита част от стена... с дебелина 2,20 м (? - В.Д.)"[154].

Изграждането на вилата резиденция в един труднодостъпен планински район, но в близост до "най-големите рудници от Руй", може да се приеме като указание за връзката на собствениците ѝ с рудодобива и металодобива. Същевременно, на около 2 км от тук е открит посветителен надпис на донатор от фамилията ***Aufidius*** - фамилия на едри концесионери в минното дело, засвидетелствана и с други епиграфски паметници от днешните български земи, от втората половина на II в.[155] Това дава повод на проучвателката да предположи "връзката между фамилията Ауфидии с вилата от село Забел", т.е. да предположи последната като резиденция на въпросната фамилия[156].

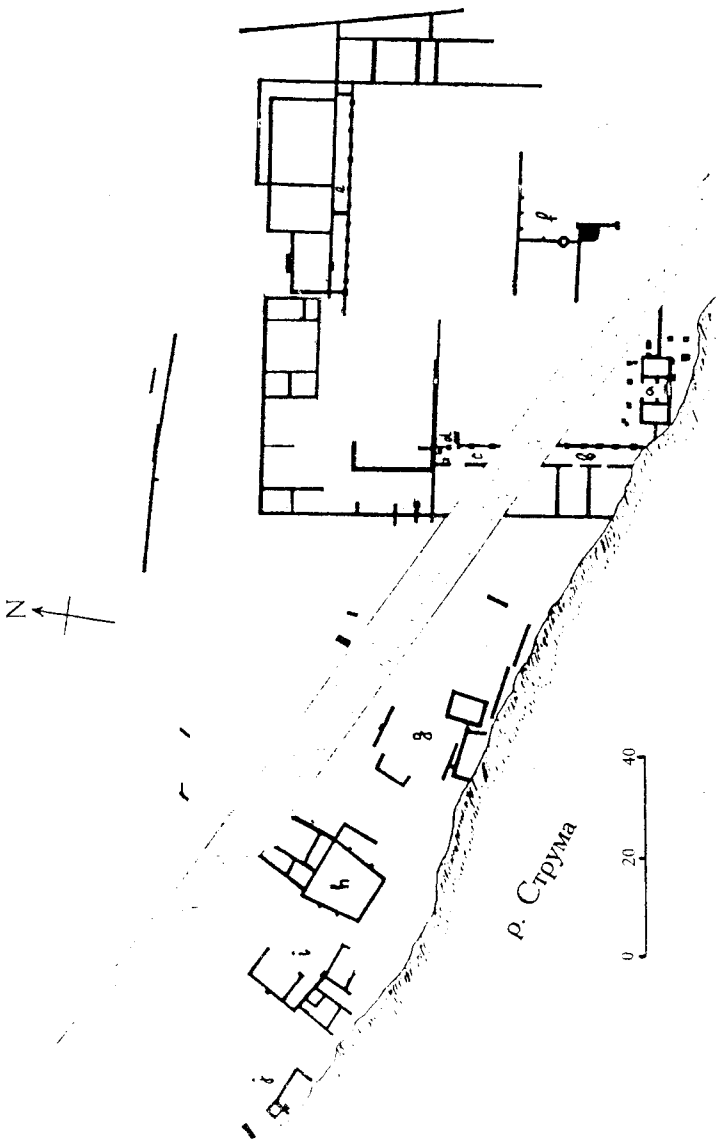

Обр. 78. План на вилата при с. Невестино /бившето с. Кадин мост/, Кюстендилско (по Иванов Й., 1910, с. 163).
***Fig. 78.** Plan of the villa near the village of Nevestino (former Kadin Most), region of Kyustendil (after Иванов Й., 1910, p. 163).*

Обр. 79. Изглед към останките от западното крило на главния комплекс на вилата при с. Невестино, Кюстендилско (по Иванов Й., 1910, с. 182, обр. 41).
Fig. 79. A view to the western wing ruins of the main complex of the villa near the village of Nevestino, region of Kyustendil (after Иванов Й, 1910, p. 182, Fig. 41).

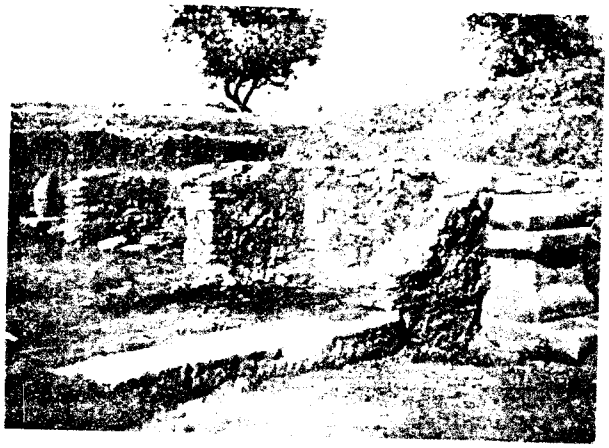

Обр. 80. Изглед към останките от южното крило на главния комплекс на вилата при с. Невестино, Кюстендилско (по Иванов Й., 1910, с. 183, обр. 42).
Fig. 80. A view to the southern wing ruins of the main complex of the villa near the village of Nevestino, region of Kyustendil (after Иванов Й, 1910, p. 183, Fig. 42).

Доказването на тази персонификация на вилата резиденция би било безспорен исторически принос. Неизяснената хронология и неизяснените строителни периоди, обаче, на самата резиденция налагат някои уточнения. В краткото съобщение за сондажните проучвания липсват данни за точно датирани находки. Споменава се само за "антична и късноантична керамика"[157]. Фактът, че под частично разкрития монументален архитектурен комплекс са установени останки от "по-стара сграда", градена също солидно, подсказва като вероятна една късноримска датировка за горния. Изглежда поради това Д. Митова-Джонова посочва в началото на съобщението си, че вилата резиденция "е изградена... през късната античност"[158].

При датировка след средата на III в., обаче, връзката на описаната резиденция с фамилията *Aufidius* става проблематична тъй като епиграфските паметници, в които последната е засвидетелствана, са значително по-ранни. В този смисъл, резиденцията на Ауфидиите може би трябва да се потърси в "по-старата сграда", а въпросът за принадлежността на описаната резиденция да се постави в контекста на административното управление на минното дело към и след края на III в., т.е. да се помисли евентуално за резиденция на един *comes metallorum*. В късноримските извори този висш административен чиновник или тази висша административна длъжност в областта на рудодобива и металодобива е отбелязана специално за префектура *Илирик*, в чиято територия - като част от провинция *Вътрешна Дакия*, е попадал по това време и районът на днешния гр. Трън[159].

Към групата на вилите резиденции отнасяме и изследваният още в началото на века от Й. Иванов **голям архитектурен комплекс край с. Невестино (бившето с. Кадин мост), Кюстендилско**. Същият се простира върху площ от около 10 дка. Организиран е около голям правоъгълен вътрешен двор (обр. 77). В някои участъци по периферията на двора са разкрити портици (обр. 78). Отделните крила на комплекса се състоят от верижно наредени помещения (обр. 79). Липсва информация за предназначението на отделните помещения. Входът или един от входовете на комплекса е от юг, откъм страната на р. Струма. Градежът е на хоросан с примеси от счукана строителна керамика. Използван е предимно необработен, ломен и речен камък, но "не липсва обаче и дялан камък". Използувани са и тухли, особено при оформлението на ъглите на помещенията. Дебелината на стените варира между 0,50 и 0,90 м. Откритите находки, в частност монетите, датират от I в. до средата на IV в.[160]

Част от останките на комплекса при с. Невестино са тотално унищожени при по-късна корекция на коритото на р. Струма. Очевидно е, че и запазеното от него не е проучено изцяло. Това личи дори от приложения към публикацията план (виж тук обр. 77). Очевидно е също така, че има [illegible] строителни периоди във функционирането му, които не са разграничени в публикацията и в плана. В последно време [illegible] изследователи споменават, че тук са констатирани преустройства и допълнителни градежи, но не ги уточняват и не ги определят хронологически[161].

Наред с големия архитектурен комплекс, западно от него Й. Иванов е изследвал и няколко отделни постройки, чиито "основи... са градени с камъни и кал" като "тук там само личи и хоросан"[162]. Някои от въпросните постройки - от "g" до "l", могат евентуално да се окажат помощни звена на вилата резиденция, но не е изключено да са и от поствилния период на обекта (виж обр. 77). Изясняването на техния характер и на хронологическата им позиция спрямо описания комплекс не може да стане без нови проучвания. В близката околност на вилата резиденция са изследвани и някои надгробни могили от римската епоха[163].

В м. Градището край гр. Костинброд близо две десетилетия вече продължава проучването на най-значителния в днешната българска територия вилен комплекс от римската и по-точно от късноримската епоха (обр. 81). В момента проучването му е под ръководството на автора на тази книга[164]. Усилията ни засега са насочени преди всичко към разкриването на централната му сграда, на самата резиденция.

Последната сама по себе си представлява огромен перистилен комплекс с четириъгълна, трапецовидна в план форма (обр. 82). Надлъжните оси на източното и западното крило са взаимно успоредни и перпендикулярни на надлъжната ос на северното крило. Дългите страни на перистилния комплекс са северната и южната. По предварителни изчисления [illegible] около 14-15 дка. Площта [illegible] перистилния портици двор [illegible]

Двете [illegible] проучване [illegible] комплекса. То

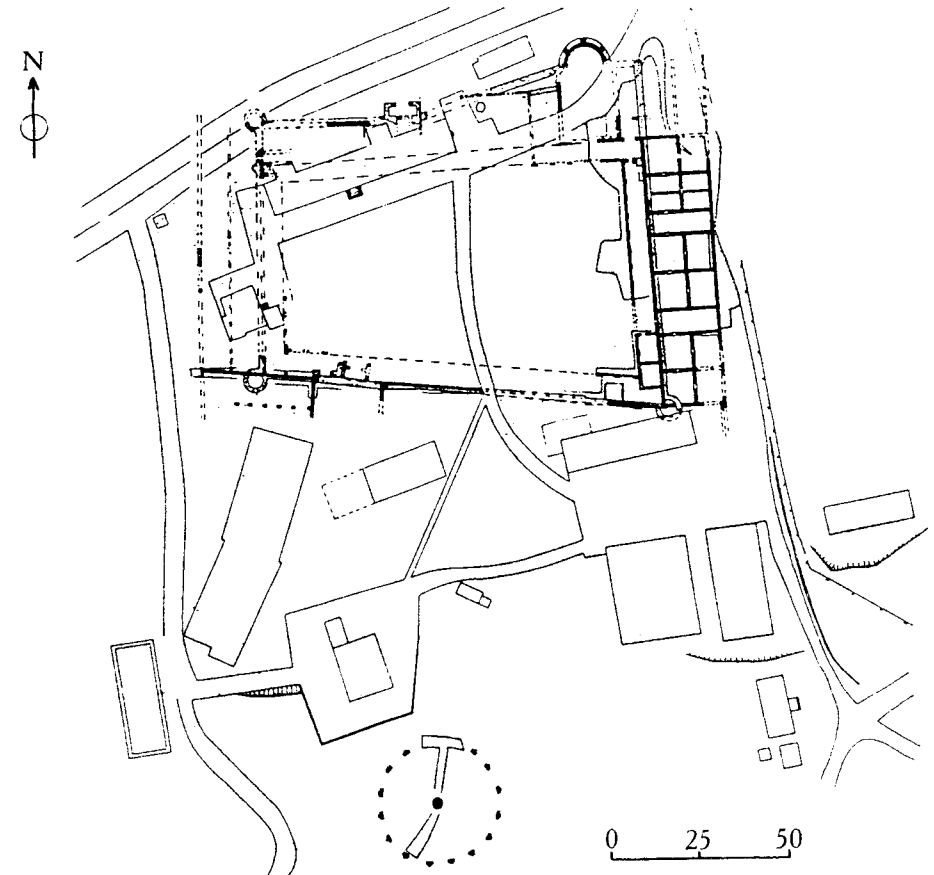

Обр. 81. Общ план на разкритото от вилата край гр. Костинброд (непубликуван досега, изготвен от автора върху кадастралната подложка на Ст. Гошев от АИМ-БАН).
Fig. 81. General plan of the discovered part from the villa near the town of Kostinbrod (so far unpublished, prepared by the author on the cadastral pad by St. Goshev from the Institute of Archaeology and Museum, Bulgarian Academy of Sciences).

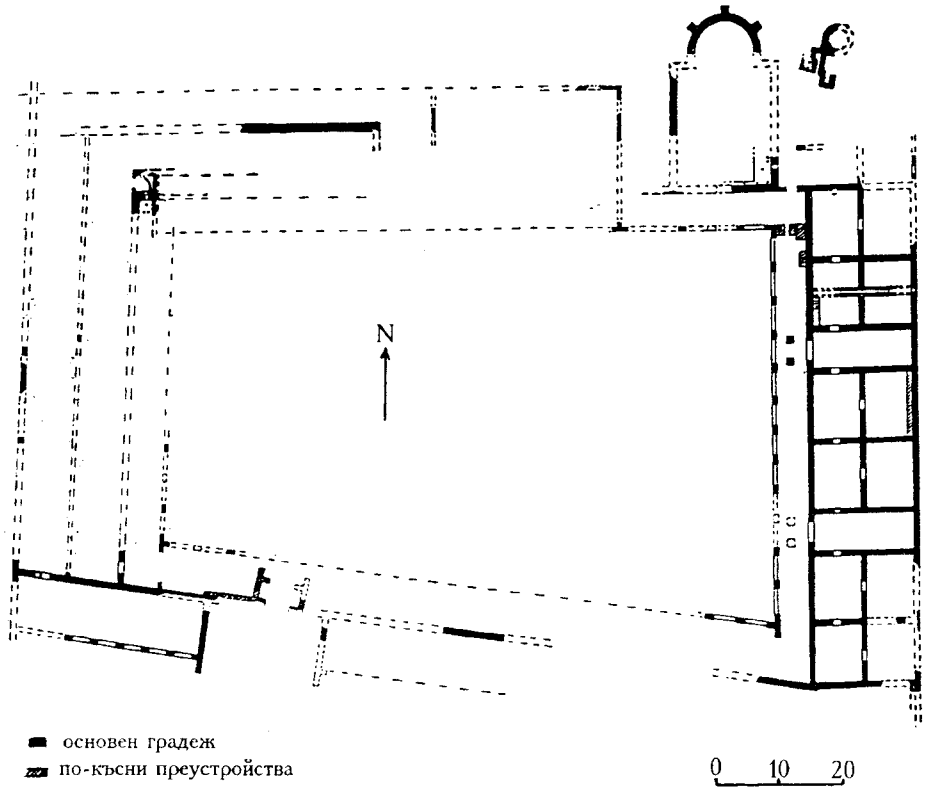

Обр. 82. План на перистилния комплекс на резиденцията край гр. Костинброд (непубликуван досега, изготвен от автора).
Fig. 82. Plan of the peristyle complex of the residence near the town of Kostinbrod (so far unpublished, prepared by the author).

включва две редици помещения, ориентирани север-юг, разделени на три групи от по четири помещения, разположени симетрично спрямо две разпределителни помещения, ориентирани изток-запад, които чрез входове са свързани с източния портик и с големия вътрещен двор на комплекса (обр. 82, 83 и 84). Помещенията тук - без двете разпределителни, са или поне повечето от тях са с жилищно предназначение. Част от помещенията в северния и централния сектори на източното крило са с полихромни подови мозайки (обр. 85, 86, 87 и 88). Някои от тях са и с подови отоплителни инсталации.

Най-представителната част от перистилния комплекс обаче, е неговото северно крило. Тук проучванията са все още в начален етап, но все пак имаме известни резултати, даващи основания за подобно твърдение. Така, в източния сектор на северното крило изяснихме плана на най-голямото от разкритите засега помещения на комплекса. Това е правоъгълна зала, ориентирана север-юг, с вход от юг, откъм перистилния двор, и с голяма полукръгла апсида на север (обр. 82 и 89). Вътрешните й размери са 27,5x15 м, като вътрешният диаметър на апсидата е 9 м. Дебелината на стените й е 1,20 м, което предполага значителна височина в нейния архитектурен обем. Апсидата е усилена отвън с три мощни контрафорса (обр. 90). Залата е с подова отоплителна инсталация и с многоцветен мозаечен под, който е установен, но засега не е цялостно разкрит. Разполагаме с данни и за стенно отопление. Многоцветна подова мозайка е разкрита и в площта на северния портик на перистила, непосредствено пред южната фасада и главния вход на залата (обр. 91).

Изложените данни за последната, въпреки че отразяват едва началната фаза на проучването й, дават основания да я определим като най-значимия компонент

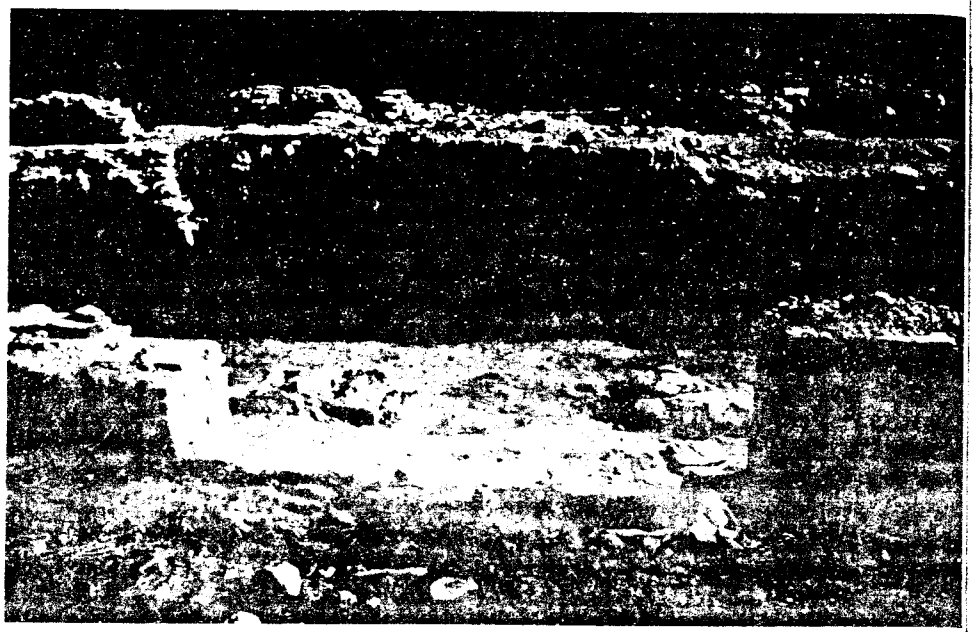

Обр. 83. Изглед от запад към източния портик и вътрешната фасада на източното крило на резиденцията край гр. Костинброд: фронтално - зазиданият през ранновизантийската епоха вход на южното разпределително помещение в източното крило на комплекса (архив на автора).
***Fig. 83.** A view from the west to the eastern portico and the inner facade of the eastern wing of the residence near the town of Kostinbrod: front view - the entrance of the southern dividing room of the eastern wing of the complex walled up in early Byzantine time (author's archive).*

Обр. 84. Строителни останки в северния сектор на източното крило на резиденцията край гр. Костинброд: горе - първоначален градеж; долу - долепена на фута стена от по-късния период на функциониране (архив на автора).
***Fig. 84.** Construction debris in the northern sector of the eastern wing of the residence near the town of Kostinbrod: top - the initial structure; bottom - joint-stacked wall of the later reconstruction period (author's archive).*

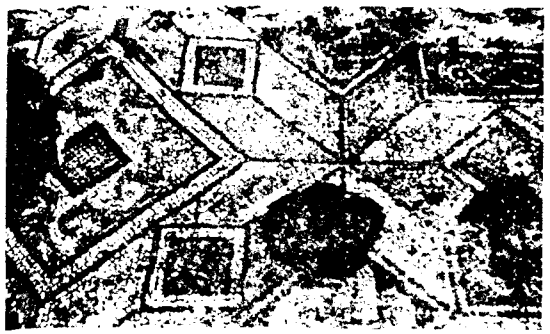

Обр. 85. Част от подова мозайка на помещение в северния сектор на източното крило на резиденцията край гр. Костинброд (по Bozilova V., 1987, fig. 19).
***Fig. 85.** Part of the floor mosaic of a room in the northern sector of the eastern wing of the residence near the town of Kostinbrod (after Bozilova V., 1987, Fig. 19).*

Обр. 86. Рисунка на детайл от подова мозайка на помещение в северния сектор на източното крило на резиденцията край гр. Костинброд (по Bozilova V., 1987, fig. 21).
***Fig. 86.** A drawing of a detail from a floor mosaic in a room in the northern sector of the eastern wing of the residence near the town of Kostinbrod (after Bozilova V., 1987, Fig. 21).*

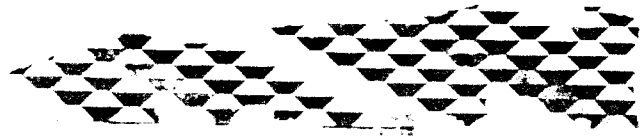

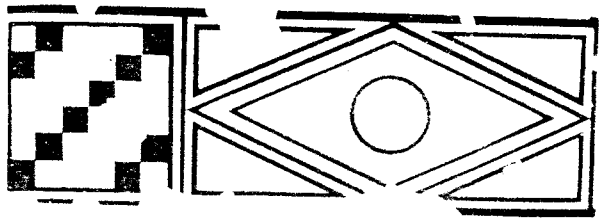

Обр. 87. Рисунка на детайл от подова мозайка на помещение в северния сектор на източното крило на резиденцията край гр. Костинброд (по Bozilova V., 1987, fig. 22).
***Fig. 87.** A drawing of a detail from a floor mosaic in a room in the northern sector of the eastern wing of the residence near the town of Kostinbrod (after Bozilova V., 1987, Fig. 22).*

на резиденцията. В подкрепа на това твърдение са и сравненията с други подобни комплекси. Твърде сходни като план, конструкция и оформление зали - определяни като *triclinia* (стаи за вечеря) с разширени функции или като специално изградени за аудиенции зали, са отличителния именно компонент на резиденциите от късноримската епоха в цялата империя[15].

Непосредствено на изток от предтаваната зала - във външния ъгъл, образуван от комплекса от м. Градището (виж обр. 82), в процес на разкриване е съоръжение с твърде сложен и оригинален план. Не е изключено това да е култовото звено на резиденцията.

В срещуположния, западния край на северното крило локализирахме термите, т.е. банята на резиденцията. Засега тук сме разкрили част от същинско банско помещение с подова и стенна отоплителна инсталация, и свързано с него друго помещение - префурниум (*praefurnium*), т.е. съоръжено специално за огнището на последната. Във второто помещение разчистихме и самото огнище, осигурявало именно топлия въздух и топлата

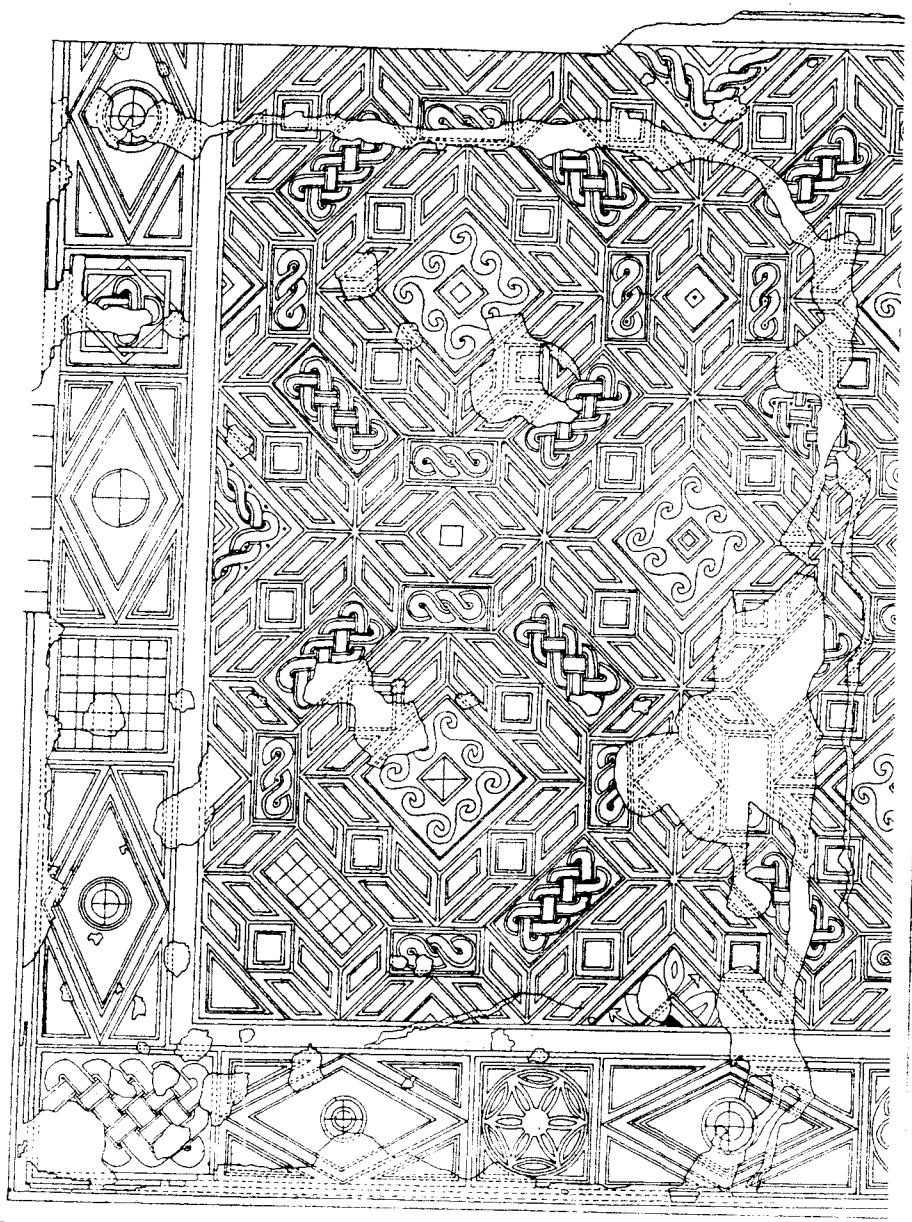

Обр. 88. Графична реконструкция на подова мозайка от помещение в северния сектор на източното крило на резиденцията край гр. Костинброд (по Bozilova V., 1987, fig. 15).

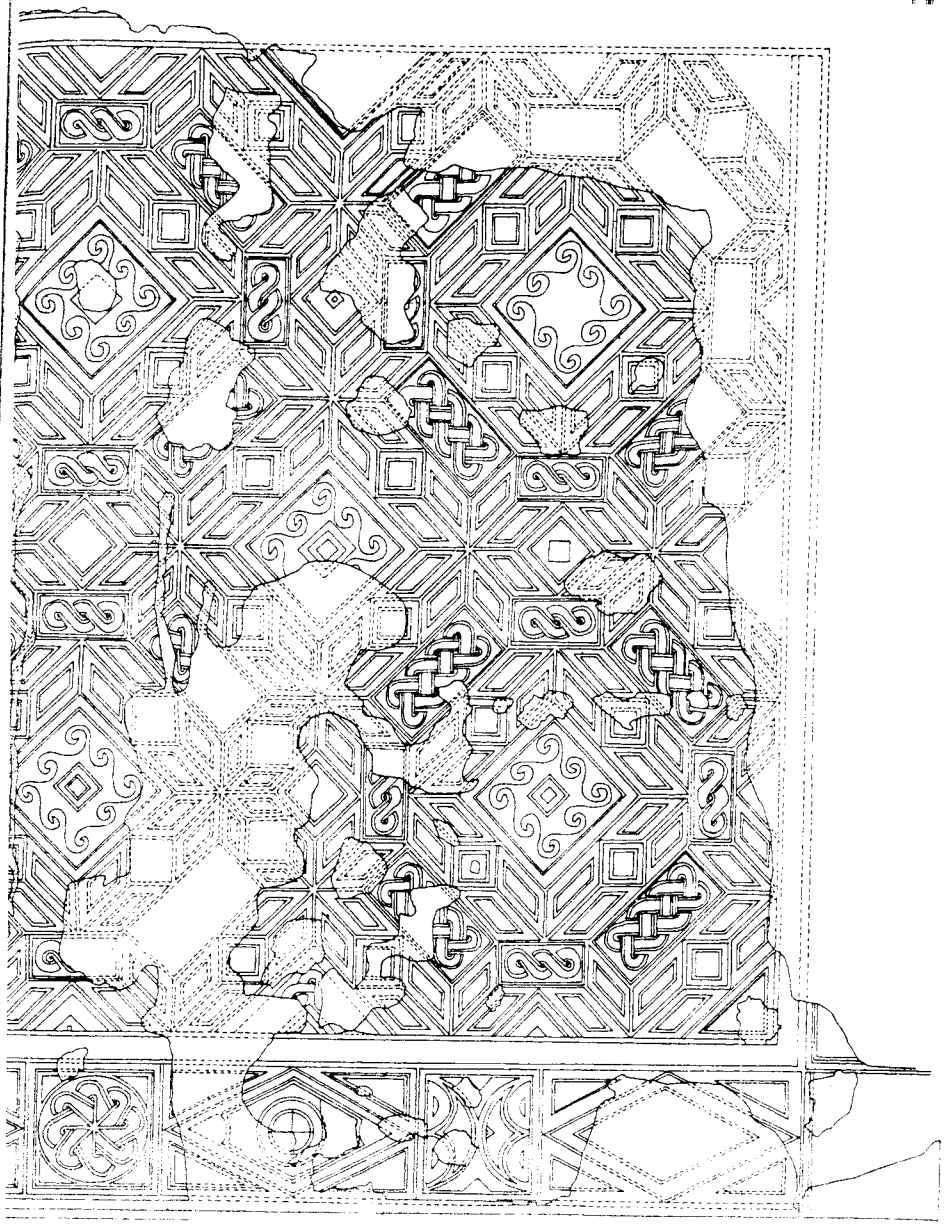

Fig. 88. Graphic reconstruction of a floor mosaic from a room in the northern sector of the eastern wing of the residence near the town of Kostinbrod (after Bozilova V., 1987, Fig. 15).

Обр. 90. Изглед от североизток към апсидата на голямата зала в източния сектор на северното крило на резиденцията край гр. Костинброд: вляво - останките от стената на апсидата с централния контрафорс; вдясно - долепеният на фуга градеж от ранновизантийската епоха (архив на автора).
Fig. 90. A view from the northeast to the great hall apse in the eastern sector of the northern wing of the residence near the town of Kostinbrod: left - ruins of the apsidal wall with the central counterfort; right - joint-attached Early Byzantine construction (author's archive).

Обр. 89. Изглед от юг към западната стена на голямата зала в източния сектор на северното крило на резиденцията край гр. Костинброд (архив на автора).
Fig. 89. A view from the south to the western wall of the great hall in the eastern sector of the northern wing of the residence near the town of Kostinbrod (author's archive).

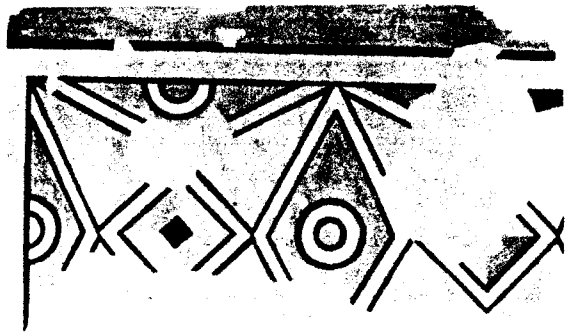

Обр. 91. Рисунка на детайл от подовата мозайка в портика пред южната стена на голямата зала на резиденцията край гр. Костинброд (по Bozilova V., 1987, fig. 23).
Fig. 91. A drawing of a detail of the floor mosaic in the portico in front of the great hall of the residence near the town of Kostinbrod (after Bozilova V., 1987, Fig. 23).

Обр. 92. Изглед от север към частично разкритото банско помещение в западния край на северното крило на резиденцията край гр. Костинброд: долу - двете строителни фази в северната стена на помещението с отворите за огнищата на отоплителната инсталация; горе - стена от ранновизантийската епоха, стъпваща върху тухлените колонки на подовата отоплителна инсталация от втората фаза на помещението (архив на автора).
Fig. 92. A view from the north to the partially uncarthed bathroom in the western end of the northern wing of the residence near the town of Kostinbrod: bottom - the two building stages of the northern wall of the room with the furnace openings of the heating installation; top - Early Byzantine wall based on the tile dues of the floor heating installation of the second building stage (author's archive).

Обр. 93. Изглед от север към югозападния ъглов пилон на перистила на резиденцията край гр. Костинброд (архив на автора).
Fig. 93. A view from the north to the southwestern corner pylon of the residence peristyle near the town of Kostinbrod (author's archive).

вода (обр. 92).

В начален етап на проучване е и западното крило на перистилния комплекс. То е с най-малка дължина. Имаме основания да допуснем, че то е устроено аналогично на източното крило. Предполагаме още, че помещенията или поне част от помещенията тук са със стопанско предназначение.

От юг комплексът не е ограден с помещения. Наред с вътрешния портик и южната фасадна стена тук е съоръжен още един, външен портик. Тук именно са официалните входове на комплекса, от които сме установили един - в западния сектор на южното крило, и предполагаме още един - в източния сектор на южното крило.

Пилоните на портиците в перистила и на външния южен портик са с правоъгълна в сечение форма. Размерите им обикновено са 1,20х0,60 м. Ъгловите пилони в перистила са с Т-образна форма (обр. 93). Пилоните са зидани изцяло от тухли върху каменни цокли. Стените на различните помещения на комплекса са в смесена каменно-тухлена зидария - *opus mixtum*. В зависимост от функциите и големината на помещенията дебелината им варира от 0,50 до 1,20 м. Градежът навсякъде - при пилоните на портиците и стените на помещенията, е на хоросан. Откритите при проучванията архитектурни детайли, облицовъчни плочи и специални строителни изделия от керамика допълват представите ни за обемното оформление и украсата на представителния комплекс, както и за техническите решения, използвани при неговото изграждане (обр. 94, 95 и 96).

Находките и стратиграфските данни от досегашните проучвания доказват безспорно, че изграждането на огромния перистилен комплекс край гр. Костинброд се отнася към началото на IV в. Регистрирани са по-късни преустройства, които не са довели до съществени промени в първоначалния му план и във функциите на отделните му звена. Изоставянето му, предшествано от опожаряване, е през първата половина на V в. След период на примитивно, поствилно селско обитаване, към края на V в. или първата половина на VI в. сред неговите останки е изградена крепост с площ около 8,5 дка. Изграждането на последната, обаче, не може да се тълкува като опит за възстановяване на резиденцията. В случая имаме само топографска, но не и функционална приемственост. Останките на

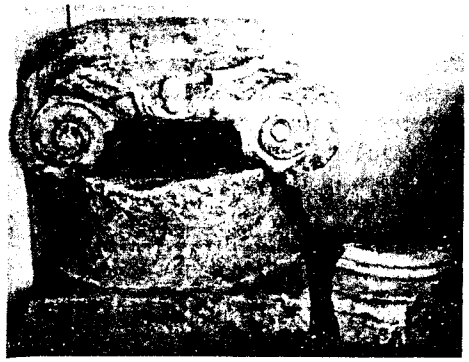

Обр. 94. Архитектурни детайли от резиденцията край гр. Костинброд (архив на автора).
Fig. 94. Architectural detail from the residence near the town of Kostinbrod (author's archive).

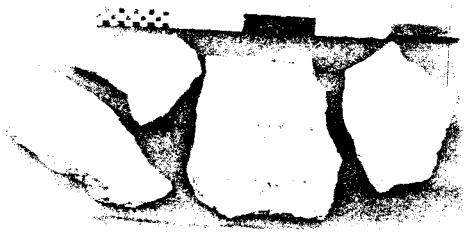

Обр. 95. Полихромни мраморни облицовъчни плочи от резиденцията край гр. Костинброд (архив на автора).
Fig. 95. Polychromic marble revetment slabs from the residence near the town of Kostinbrod (author's archive).

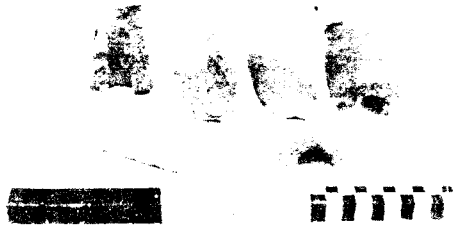

Обр. 96. Глинени тръбички - тубоси, използвани за стенно отопление при резиденцията край гр. Костинброд (архив на автора).
Fig. 96. Clay pipes - tubes, used for the wall-heating system in the residence near the town of Kostinbrod (author's archive).

повечето помещения и съоръжения на резиденцията са вън от крепостта. В защитената площ има случаи на преизползуване на по-ранни останки поради здравия им градеж, но тяхното преизползуване е в нов контекст - като части от нови помещения и съоръжения със съвсем различно предназначение. Повечето останки от перистилния комплекс - както вън, така и във защитената площ, обаче, са демонтирани до нивото на терена за периода на крепостното строителство. Що се отнася до конкретните функции на самата крепост, най-вероятно е нейното изграждане да бележи появата тук на ранновизантийско укрепено селище[166].

Освен архитектурния комплекс на самата резиденция, от комплекса на вилата резиденция е разкрита още и т.нар. ротонда. Разкрита е през 80-те години. Отстои само на около 100 м южно от перистилния комплекс. Представлява кръгло в план съоръжение с диаметър - 32 м (виж обр. 82). Масивни Т-образни пилони, общо 16 на брой, разположени на известно разстояние един от друг очертават правилния кръг. В центъра му се намира мощен кръгъл пилон, с диаметър 3,5 м. За съжаление, от пилоните са запазени само субструкциите. Съоръжението е било върху издигнат спрямо околния терен. Значителният диаметър и разстоянията между околовръстните пилони са аргументи срещу масивна покривна конструкция. Възможно е съоръжението да е било изобщо без покрив. Централният му пилон вероятно е постамент за предмет със специално предназначение - статуя или жертвеник. Относно функциите му има две възможни интерпретации - мемориални или култови. Съоръжението е в очевидна връзка с перистилния комплекс. Именно от юг, т.е. откъм страната на

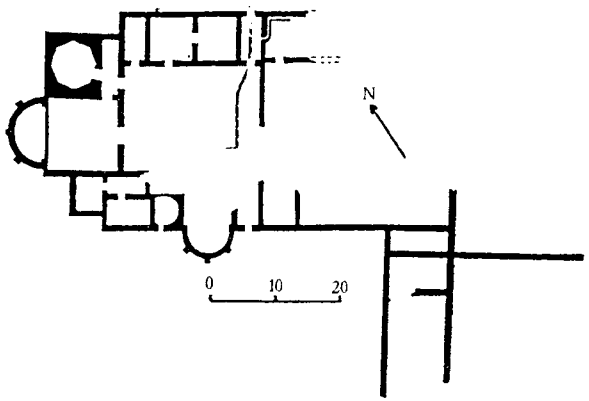

Обр. 97. План на представителния комплекс от предградието на късноантичната Сторгозия (по Велков И., Данов Хр., 1943, с. 275, обр. 378).
***Fig. 97.** Plan of the imposing complex in the suburb of ancient Storgosia (after Велков И., Данов Хр., 1943, p. 275, Fig. 378).*

"ротондата" са официалните входове на комплекса. Именно от юг последният е без помещения, а с монументални портици и входове, които го откриват към и свързват с въпросния паметник. Тази връзка между перистилната резиденция и "ротондата" е аргумент за синхронното им изграждане[167].

Други звена от комплекса на вилата резиденция засега не са изследвани, но данните от теренните обхождания в околността позволяват да заключим, че такива има. Южно от самата резиденция и т.нар. ротонда се откриват много подемни материали - предимно фрагментирана битова керамика и строителни деструкции, а на места се регистрират дори и запазени части от солидни градежи.

Разбираем интерес предизвиква въпросът за персонификацията на късноримската вила резиденция край гр. Костинброд. Предвид мащаба и пропорционалната є него степен на представителност определено смятаме, че тя не е била собственост на частно лице. Това е държавна, имперска резиденция, издигната за нуждите на висш представител на имперската администрация. В. Божилова - ръководител на разкопките на обекта от тяхното начало до 1991 г. включително, изказа предположението, че резиденцията е на император Константин Велики (306-337 г.)[168]. Датата на нейното възникване и нейният ранг действително подкрепят една подобна персонификация. Другата възможност е: резиденция на управителите на провинция *Вътрешна Дакия*, чиято столица е близката *Сердика* (днешният гр. София). Надяваме се, че бъдещите проучвания ще осигурят данни и в тази насока.

Обекти, погрешно идентифицирани в литературата с villae rusticae

През 1911-1912 г. К. Вълев разкопава частично **голям архитектурен комплекс в м. Кайтъка при гр. Плевен.** Установена е представителна жилищна сграда с вътрешен двор, около който са наредени различни помещения, включително един октагон, вписан в квадрат, помещения с екседри в т.н. (обр. 97). Р градежа са използувани сполии. В сградата е открита колективна находка с монети на император Юстиниан I (527-567 г.). Кратко съобщение след кончината на К. Вълев не дава точното местоположение на архитектурния комплекс[169]. В съвременната литература се е наложило определянето му като "вила рустика край Плевен"[170]. Още през 1930 г., обаче, Ю. Трифонов споменава за "разкопаната под крепостта баня". По всяка вероятност той е имал предвид именно въпросния архитектурен комплекс[171]. Особеностите в плана и градежа на комплекса, както и находките от него, показват, че изграждането му е станало не по-рано от края на III в. - началото на IV в. Следователно, според локализацията и хронологията си, същият следва да се отнесе към предградията на късноантична *Сторгозия* и не бива да се идентифицира с вила (***villa rustica***). Вероятната му интерпретация е жилище на висш администратор - светски или църковен, резидирал в *Сторгозия*.

Сходна е ситуацията и **с частично проучената през 60-те години край с. Войвода, Шуменско,** "солидна сграда", чиито останки "заемат значителна площ". Разкрити са част от двор, постлан с каменни плочи, кладенец и няколко помещения, включително един склад. Сградата се определя от проучвателите като вила и се има предвид ***villa rustica***. В едно от съобщенията се датира IV-V в., а в друго съобщение се споменава, че в нея са открити монети от V-VI в.[172] Относно местоположението ѝ се посочва, обаче, че тя е на изток от локализирания тук късноантичен градски център и, че се намира в съседство с него[173]. Следователно, можем да приемем тази сграда за принадлежаща към предградие на градския център и не бихме да я представяме като ***villa rustica***.

В едно съобщение от 20-те години е представен плана на **малък укрепен обект, локализиран край с. Бистрица, Дупнишко.** Последният е с правоъгълна, почти квадратна форма, с четири еднакви, също правоъгълни кули в ъглите (обр. 98). Кулите са издадени изцяло пред очертанията на куртината, на крепостната стена. Външните размери на обекта, при това мерени по външните ъгли на кулите, са 29,5x26,5 м. Защитената площ има "вътрешни подразделения". Градежът е на хоросан. Дебелината на куртината и стените на кулите е 1,20 м, докато "вътрешните зидове имат дебелина 0,50 м". Липсват точни данни за датиращи находки[174]. В по-новата литература някои изследователи идентифицират обекта с ***villa rustica***[175]. Според Д. Николов това е военна сграда, строена "по времето на Антонин Пий"[176].

Ограничените размери на обекта, планът и сравнително солидният градеж на фортификационната му система, както и разпределението на защитената му площ, ни дават основания да го причислим към военните крепости. Повероятната датировка на този квадрибург, според аналогиите на плана му, е след средата на III в.[177]

В началото на 30-те години, в околността на с. Колю-Мариново (бившето с. Радомир), Чирпанско, случайно са "открити основите на голяма постройка, която има вид по-скоро на малка крепост, с пространство около 1500 кв.м." (обр. 99). В краткото съобщение на Н. Велков, освен план, друга информация за обекта липсва[178]. По-късно някои изследователи определят последния като укрепена ***villa rustica***[179]. Според Д. Николов, това е стопанска част на вила[180].

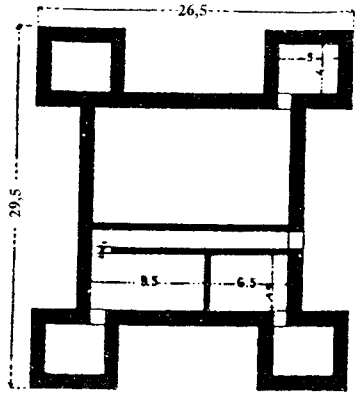

Обр. 98. План на военния обект при с. Бистрица, Дупнишко (по Додов Н., 1927, с. 300, обр. 119).
Fig. 98. Plan of the military site at the village of Bistritsa, region of Dupnitsa (after Додов Н., 1927, p. 300, Fig. 119).

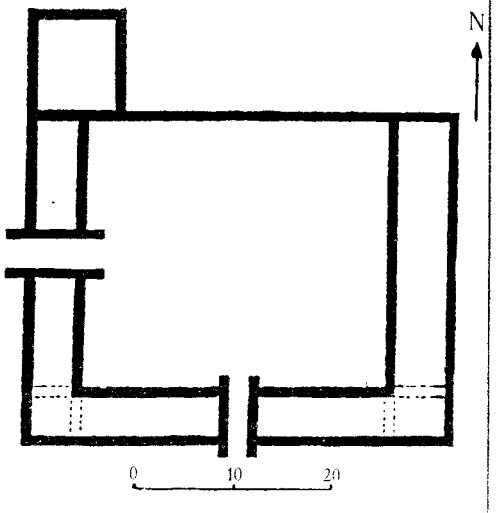

Обр. 99. План на военния обект при с. Колю-Мариново /бившето с. Радомир/, Чирпанско (по Велков И., 1933, с. 413, обр. 170).
Fig. 99. Plan of the military site at the village of Kolyu-Marinovo (former Radomir), region of Chirpan (after Велков И., 1933, p. 413, Fig. 170).

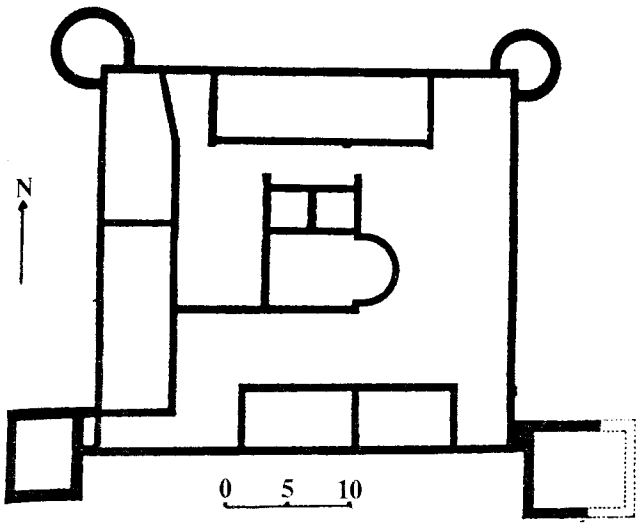

Обр. 100. План на укрепения, вероятно манастирски, комплекс в кв. Орландовци, гр. София (по Велков И., 1939б, с. 411, обр. 191).
Fig. 100. Plan of the fortified, probably monastery, complex in the Orlandovtsi quarter, city of Sofia (after Велков И., 1939б, p. 411, Fig. 191).

За близката околност на обекта днес не разполагаме със сигурни данни за други постройки или съоръжения[181]. Ясно е, че за неговия характер днес можем да съдим единствено от представения план. Наличието на кули - двете вътрешни такива, отбелязани с пунктир в южните ъгли и, евентуално, правоъгълната постройка до външния североизточен ъгъл на комплекса, е в подкрепа на предположението на И. Велков за "малка крепост". Организацията на защитената площ - наличието само на дълги помещения покрай външните стени, които помещения, според плана, са със солиден градеж, е аргумент пък за военния характер на крепостта.

Проученият през 30-те години укрепен комплекс в района на дн. кв. Орландовци, гр. София, е с правоъгълна, близка до квадрат форма - 31х34 м, и площ около 1 декар (обр. 100). В северозападния и североизточния ъгли на "това малко, незначително укрепление" са съоръжени кръгли кули, които не съвпадат по диаметър. В югозападния и югоизточния ъгли са съоръжени правоъгълни кули, които също не съвпадат по размери. В защитената площ, до вътрешните лица на северната, западната и южната оградни стени са разположени постройки с по едно или две помещения, чиято интерпретация не е сигурна - "жилищни или други помещения". В централната част на защитената площ "се намира отделна малка постройка с апсида към източната страна, дълга 10 м, шир. 6 м, с две малки помещения с размери 3х3 м, прикрепени на северната страна". Според проучвателя "тук би трябвало да виждаме малка църква". Градежът навсякъде е на бял хоросан. Използувани са доста сполии, включително надгробен паметник, от II-III в. Стените на кулите "са дебели почти метър (90-97 см)". Дебелината на северната и източната куртини е 0,70 м, а дебелината на другите две куртини и на стените на постройките във вътрешността е 0,65 м. Сред точно датираните находки, свързани с функционирането на комплекса, най-ранната е монета на Максимин Даза (305-313 г.), а най-късната е монета на император Теодосий II (408-450 г.). Според проучвателя - И. Велков, "откритата постройка (комплексът като цяло - В.Д.) е представлявала безсъмнено една вила", унищожена от хуните в средата на V в.[182] С определението "укрепена вила" комплексът битува и в по-късните обобщителни изследвания[183]. По-различно е мнението на Д. Николов, съгласно което това е военна сграда, издигната "по времето на Антонин Пий"[184].

Използването на споменатите сполии в градежа, както и находките, свързани с функционирането на комплекса, не оставят съмнения относно началната му дата - не по-рано от началото на IV в. Аргументи против идентифицирането му с военен обект - военен квадрибург, са именно характеристиките на неговата фортификационна система. Дебелината на куртините - 0,65 до 0,70 м, и несъвпаденията в размерите на кръглите и правоъгълните кули - последното в случая не може да се обясни с условията на терена или с други обективни причини, са указание за гражданския характер на този късноримски обект. Относно идентификацията му смятаме, че от основно значение е интерпретацията на централната сграда, явяваща се безспорно ядро в неговата структура. Въпросното структурно ядро има план на раннохристиянска култова сграда, което впрочем признава и проучвателят. Следователно, по-вероятната идентификация на целия комплекс е култовата - примерно манастирски комплекс, а не светската - примерно частна вила на заможен гражданин на *Сердика*.

Изследваният край с. Присово, Великотърновско, комплекс е с основи от ломени камъни, като в градежа е използван

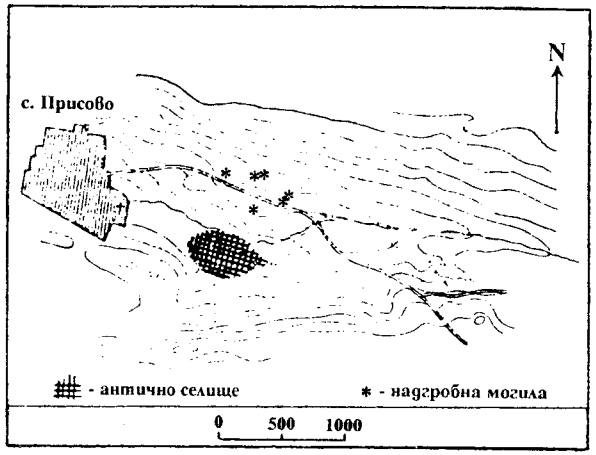

Обр. 101. Ситуационен план на античното селище при с. Присово, Великотърновско (по Султов Б., 1964, с. 49, обр. 1).
Fig. 101. A situational plan of the ancient settlement near the village of Prissovo, region of Veliko Turnovo (after Султов Б., 1964, p. 49, Fig. 1).

"съвсем малко бял хоросан". Стените са били от дървени греди и талпи, а покривните покрития - с тегули и имбрици. Състои се от жилищни и стопански помещения и съоръжения, наредени около вътрешен правоъгълен двор (обр. 101). Общата му площ, включително с тази на двора, възлиза на около 540 кв. м. Находките от комплекса свидетелстват, че основният поминък на стопаните му е било земеделието. Съществуването му е сравнително краткотрайно - от края на II в. до средата на III в.[185]

Определен от проучвателя като ***villa rustica***, комплексът край с. Присово битува с това определение и в съвременната литература[186]. Сам Б. Султов изтъква, обаче, че този комплекс не е единствен, а се намира сред останките на "значително трако-римско селище". Посочва се изрично, че е разположен "сред античното селище"[187]. С оглед на характеристиките му и предвид селищния му контекст, считаме, че въпросният комплекс не може да се идентифицира с ***villa rustica***. Той не представлява обособена стопанска единица, изолирана чрез съответна поземлена собственост, респективно - не маркира отделен селищен обект. Той е принадлежал на жител на викуса, т.е. на селището и е бил негово домакинство с необходимите стопански помещения и съоръжения, включително и вътрешния двор. Викусът е заемал "левия склон на Присовския дол", а проученият домакински комплекс е разположен в най-високата част на неговата площ (обр. 102). Могилният некропол на това селище се намира на отсрещния склон на дола[188].

Обр. 102. План на изследваното домакинство от античното селище при с. Присово, Великотърновско (по Султов Б., 1964, с. 52, обр. 6).
Fig. 102. Plan of the investigated household building in the ancient settlement near the village of Prissovo, region of Veliko Turnovo (after Султов Б., 1964, p. 52, Fig. 6).

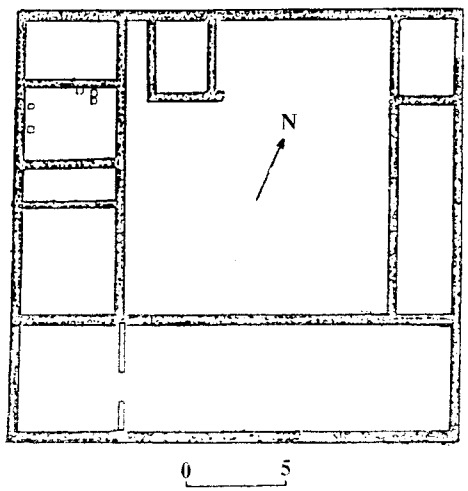

В м. Антемов орех край с. Крън, Казанлъшко, са изследвани езическо светилище, раннохристиянска култова сграда и граждански комплекс (обр. 104)[189]. Последният представлява правоъгълна постройка с вписан в очертанията ѝ навес и с няколко помещения, определени като жилищни или стопански (обр. 105). Липсват данни за общата ѝ площ, но според представения план тя възлиза на около 700 кв.м. Основите са на калов разтвор, а стените във височина вероятно са били изградени от кирпич. Външната северна стена на постройката продължава на изток и ограждa т.нар. малък двор. Предполага се, че дворното пространство се е развивало и в южна посока - т.нар. голям двор. Известно време след изграждането на постройката, в т.нар. малък двор е съоръжена железарска работилница. Функционирането на комплекса се отнася към III-IV в., а разцветът му - "в края на III в. и в първата половина на IV в., откогато

античко селище
1 - езическо светилище
2 - раннохристиянска култова сграда
3 - гражданският комплекс в м. Антемов орех
** - късноантично укрепено селище*

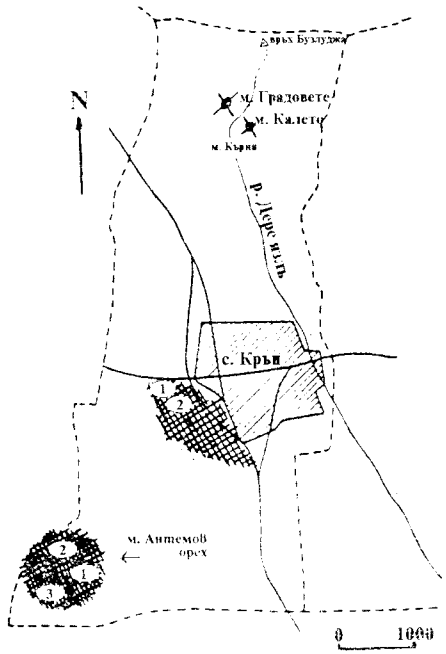

Обр. 103. Ситуационен план на обектите при с. Крън, Казанлъшко (по Овчаров Т., 1977, с. 48, обр. 1; с наши допълнения по други, цитирани тук изследвания на Овчаров Т. и Табакова-Цанова Г.).
Fig. 103. A situational plan of the archaeological sites near the village of Krun, region of Kazanluk (after Овчаров Т., 1977, p. 48, Fig. 1 with our supplements from other works of Овчаров Т. and Табакова-Цанова Г. quoted here).

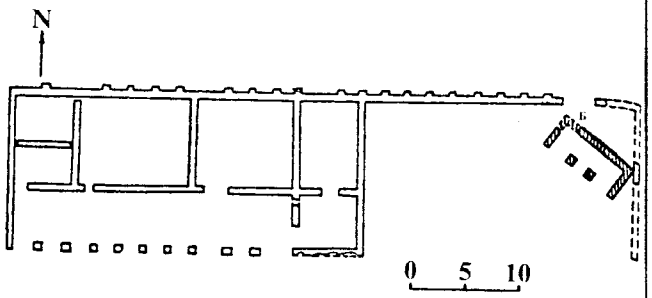

Обр. 104. План на изследваното домакинство от античното селище в м. Антемов орех при с. Крън, Казанлъшко (по Овчаров Т., 1977, с. 49, обр. 2).
Fig. 104. Plan of the investigated household building in the ancient settlement at the locality of Antemov Oreh, near the village of Krun, region of Kazanluk (after Овчаров Т., 1977, p. 49, Fig. 2).

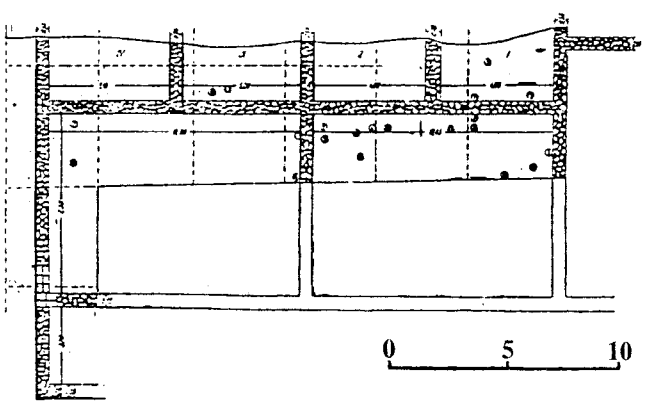

Обр. 105. План на изследваното домакинство от античното селище в м. Корчов мост при бившето с. Шишманово /днес - в чашата на яз. Искър/, Самоковско (по Милчев А., Петков Н., 1962, 228-229, обр. 25).
Fig. 105. Plan of the investigated household building in the ancient settlement at the locality of Korchov most, near the former village of Shishmanovo (at present - at the bottom of the Iskur dam lake), region of Samokov (after Милчев А., Петков Н., 1962, 228-229, Fig. 25).

вероятно е преустройството в североизточния ъгъл на малкия... двор". Липсват данни за точно датирани находки. Изтъква се, че сред откритите археологически материали преобладават фрагментите от късноантична битова керамика. Според проучвателя "наличието на голям двор на юг от сградите дава основание да смятаме, че разкритият архитектурен комплекс е вила рустика"[190].

Предположенията на проучвателя за т.нар. голям двор и за неразкрити постройки и съоръжения на комплекса не могат да се приемат като доказани факти при актуалната идентификация на същия. Друг е въпросът, че дори евентуалното наличие на "голям двор" не би предрешило автоматично идентифицирането на комплекса. В данните на Т. Овчаров за ситуирането на последния спрямо синхронните останки в околността има известно противоречие. В началото на публикацията се посочва, че комплексът и споменатите културни сгради са установени чрез "сондажни археологически проучвания върху предполагаемата площ на селището". Посочва се още, че тук "са намирани много ломени и речни камъни от основи на сгради, фрагменти от глинени съдове,..."[191]. След определянето на комплекса като вила авторът вече твърди, че "вилата е разположена близо до

античното селище", т.е. вън от него[192]. В по-късна публикация, обаче, Т. Овчаров отново заявява, че подемен материал, в частност късноантична битова "керамика се намира и по цялото пространство между черквата, вилата и светилището", визирайки "цялото пространство" като "късноантично селище, просъществувало и през ранновизантийската епоха"[193].

Сходна информация дава и изследователката на езическото светилище в м. Антемов орех. Според нея описаният комплекс и раннохристиянската културна сграда се намират "на 300-400 м югозападно и северозападно от светилището", като по повърхността на цялата площ между тях се откриват материали от "голямо селище". Г. Табакова-Цанова разглежда комплекса като част от селището, като индикатор за "процъфтяването му през III-IV в."[194]

Очевидно, анализът на данните за археологическата ситуация в м. Антемов орех показва като по-вероятна принадлежността на описания комплекс към значителния викус (виж обр. 104). При това положение идентифицирането на комплекса не следва да е с ***villa rustica***, а с домакинство на заможен жител на викуса. Представената по-горе характеристика на комплекса напълно се вписва в една подобна идентификация.

При спасителни разкопки в м. Корчов мост край бившето с. Шишманово, Самоковско (днес - в чашата на яз. Искър), е разкрита частично сграда с правоъгълен план и с десетина жилищни и стопански помещения, включително две работилници - тъкачна и железарска. Разкритото от сграда, което очевидно е по-голямата част, възлиза на около 400 кв. м (обр. 103). Основните и дълбоките части от стените са от ломени и речни камъни, споени с кал, като само в ъглите на някои помещения са употребени тухли и хоросан. Във височина стените са били от пръти, измазани с глина, а покривното покритие - с тегули и имбрици. Проучвателите отнасят постройката към III-IV в. от н.е.[195] Точно датираните находки, попадащи в границите на тези два века, обаче, са от края на III-IV в.[196]

Обектът край бившето с. Шишманово, към който принадлежи описаната постройка, се определя от проучвателите като "селище". Същевременно те допускат и дефиниция "селска римска вила" за самата постройка[197]. В по-късните обобщаващи изследвания последната е определяна като ***villa rustica***[198]. В методологически аспект подобно двойно определение е неприемливо, т.е. въпросната постройка или е част от селище, или е ***villa rustica***, но не и двете едновременно. От описанието на обекта като цяло става ясно, че той се простира върху значителна територия и че проучената сграда заема "само една малка площ" от него. В границите на този обект са регистрирани останки и находки от постройки или комплекси, сходни с проучената сграда[199]. При тези данни, логичната идентификация на обекта е значителен викус, в който последната е била домакинство на по-заможен негов жител. В близост са проучени могилни некрополи със синхронни материали[200].

Край гр. Казанлък е изследван комплекс, състоящ се от няколко отделни постройки и съоръжения с жилищно или стопанско предназначение, разположени около обширен ограден двор с приблизителни размери 50 х 75 м. Общата площ на комплекса възлиза на около 4,5 дка.

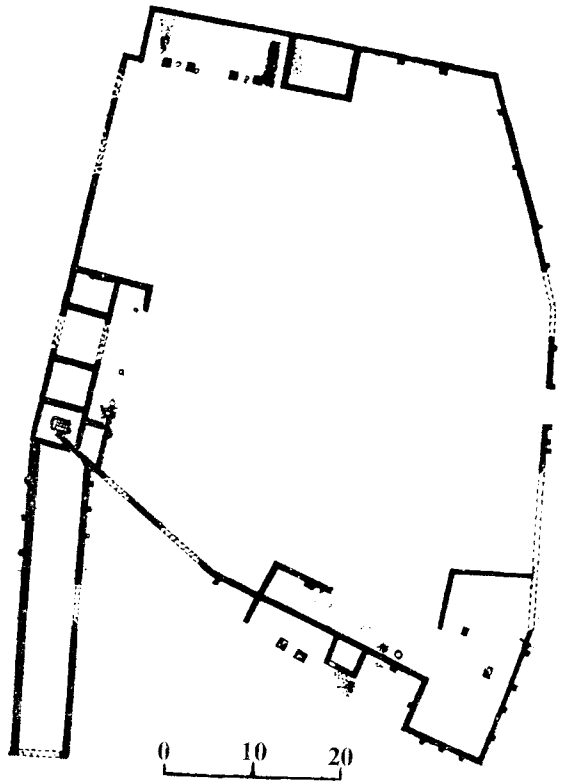

Обр. 106. План на домакинския комплекс от античното селище край гр. Казанлък (по Табакова-Цанова Г., Овчаров Т., с. 26, обр. 1).
Fig. 106. Plan of the household building in the ancient settlement near the town of Kazanluk (after Табакова-Цанова Г., Овчаров Т., p. 26, Fig. 1).

като поне 75% от нея представляват открито дворно пространство (обр. 106). Констатирани са два строителни периода. При втория от тях е оформен нов, по-малък двор с неправилна четириъгълна форма. Към този период се отнасят още пристрояването на две помещения към сградата в югозападната част на комплекса и изграждането на големия хореум до тази сграда. Основите и долните части от стените навсякъде са от речни камъни на кал. Във височина градежът е бил от нетраен материал, а покривите - покрити с тегули и имбрици. Находките и предназначението на стопанските постройки и съоръжения - обор, хореум, други складове, навеси, доказват аграрния характер на стопанството. Има данни и за грънчарско производство[201].

Според проучвателите комплексът "безспорно е една villa rustica... от средата на II до втората половина на IV в." Твърди се, че "вилата е принадлежала на богат земевладелец". Същевременно се посочва, че "малките по размери помещения и по-скоро липсата на помещения, отличаващи се с разкошната си архитектура и обзавеждане, подсказва, че там (в проучения комплекс - В.Д.) са живеели само обслужващите, докато собственикът може би е живял в недалечното селище". Изоставянето на комплекса се свързва с готските нашествия от 70-те години на IVв.[202]

Датата, предложена от проучвателите за възникването на изследваният тях комплекс край гр. Казанлък не може да се счита за доказана, тъй като с изключение на една "късноримска" монета, други точно датирани находки при проучванията не са открити[203]. Предположението на Г. Табакова-Цанова и Т. Овчаров за вила на богат земевладелец, в която са живеели само обслужващите, е методологически погрешно, тъй като е в разрез със същността и дефиницията на

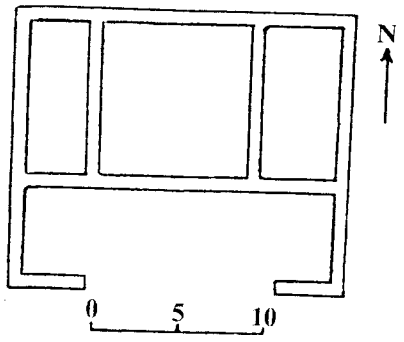

Обр. 107. План на постройката, маркираща вероятно друго домакинство от античното селище край гр. Казанлък (по Табакова-Цанова Г., 1979, с. 33, обр. 1).
Fig. 107. Plan of the building which probably indicated another household of the ancient settlement near the town of Kazanluk (after Табакова-Цанова Г., 1979, p. 33, Fig. 1).

villa rustica[204]. Впрочем, конкретна информация за "недалечното селище", включително и за локализацията му, липсва. Съобщава се, обаче, че в близката околност на проучения комплекс са намирани "хромели, части от глинени съдове и много речни камъни", и се предполага, че "е имало и други постройки"[205]. Характерът на случайно откритите материали от околността не е свидетелство за евентуална ***pars urbana*** на ***villa rustica***, а показва съществуването на постройки или комплекси, сходни с проучения. Следователно, може да се допусне, че викусът - "недалечното селище", е около проучения комплекс и че самият комплекс е част от този викус.

В същия район край гр. Казанлък е разкопана постройка от три помещения с общо преддверие, с основи от камък на кал и стени от кирпич (обр. 107). Постройката е отнесена общо към "периода от I до IV в.", макар че единствената точно датирана находка от нея е монета от император Валентиниан (364-375 г.). На около 0,5 км северно от нея в сондажи са засечени масивни стени от ломен камък и хоросан, дебели 1,20 м. Според проучвателката постройката и последните "принадлежат на една villa rustica, като солидните зидове може би са от нейната pars urbana, а разчистената... сграда - от pars rustica"[206].

Без да го отричаме като възможност, идентифицирането на "масивните зидове" с ***pars urbana*** засега е твърде хипотетично, тъй като липсват данни както за конкретното им предназначение, така и за хронологията им. Пропуск в публикацията е и отсъствието на точна информация за ситуирането на разкритата постройка спрямо по-рано проучения и описан по-горе комплекс. Възможно е тогава приказ лежат към общ, значителен по площ обект - най-вероятно викус. В този смисъл може да се схваща едно съобщение на проучвателката в друга публикация, а именно комплексът и отделната постройка "са разкопани... в селище от II-III в. ... в района на Института по розата"[207]. Друг е въпросът, че точно датираните находки и в двата случая са по-късни от периода II-III в.

Обекти, прибързано идентифицирани в литературата с villae rusticae

Това са обекти, чиято идентификация с вили (***villae rusticae***) не е изключена, но актуалната информация за които не изключва също така и възможността за друга тяхна идентификация.

При наскоро проведените спасителни проучвания край гр. Горна Оряховица, в подножието на средновековната крепост Ряховец, е разкрита част от стратегическо

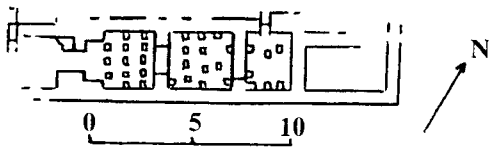

Обр. 108. План на сградата с несигурна засега идентификация, изследвана край гр. Горна Оряховица (по Владкова П., Бъчваров И. , 1994, с. 54, пл. 1).
Fig. 108. Plan of the building of so far uncertain identification, investigated near the town of Gorna Oryachovitsa (after Владкова П., Бъчваров И., 1994, p. 54, Plan 1).

верижно разположени помещения, три от които с отоплителна инсталация, огнището с префурниума за последната и басейн с правоъгълна форма. Външните размери на разкритото от сградата - на т.нар. южно крило, като цяло са 19x4,30 м (обр. 108). Градежът е солиден, на хоросан. Освен подово, трите споменати помещения са имали и стенно отопление. Предполага се наличието на вътрешен двор в северна посока. Сградата е издигната към края на III в. През втората половина на IV в. тя е частично разрушена. Възстановена е в самия край на IV в., но очевидно не за дълго. Най-късните монети, открити тук, са на император Евгений (392-394 г.) - "открита в хоросановата замазка на хипокауста в едно от помещенията" и определяща времето на възстановяването на сградата, и на император Аркадий (383-408 г.). Сградата се идентифицира като ***villa rustica*** и по-точно като ***pars urbana*** на вилен комплекс. Функциите на разкритите помещения не са посочени изрично, но внушението е, че са със жилищно предназначение[208].

Допускайки, че "изграждането на вилата е започнало синхронно с... строителството на фортификационните съоръжения на Ряховец" проучвателите, обаче, поставят под съмнение идентификацията на изследваната сграда[209]. При наличие на подобна синхронност, т.е. при значителен укрепен обект в непосредствена близост, изследваната сграда би маркирала предградие на последния, а не обособена вила. Същевременно, мнението на проучвателите на описаната сграда относно хронологията на крепостта Ряховец се различава от това на непосредствените изследователи на тази крепост. Според последните, въпреки наличието на значително количество материали от III-VI в. изобщо, фортификационни съоръжения от това време тук не е имало[210]. При това положение идентификацията на описаната сграда с ***villa rustica*** остава възможна, което не означава, обаче, че е единствено възможната.

Освен неизяснения засега контекст на сградата - с оглед на останките в терена непосредствено около нея и предвид пласта с късноантични материали под средновековната крепост, проблем за идентификацията ѝ представлява и собствено нейната характеристика[211]. Възможно е разкритите помещения и съоръжения да са не с жилищно, а с банско предназначение[212]. Възможно е също така размерите на сградата да не са превишавали значително тези на т.нар. южно крило, т.е. не е изключено в случая да имаме самостоятелна банска постройка[213]. Евентуалното потвърждаване на подобна интерпретация не би означавало категорично отрицание на възможността за идентификация на обекта като цяло с ***villa rustica***, но така или иначе ще постави проблема за идентифицирането му в нова ситуация.

Изследваният край с. Могилец, Търговищко, комплекс, включва десетина

помещения, организирани около вътрешен двор. Повечето от тях са конструктивно свързани с общата оградна стена. Комплексът е с почти квадратна в план форма. Общата му площ, включително с тази на незастроения двор, възлиза на около 2,6 дка (обр. 109). Конструктивно свързаните с оградната стена помещения, наредени верижно в югоизточната и югозападната част на комплекса, са със стопански функции. Жилищната постройка се състои от три помещения. Тя е ситуирана отделно в западния ъгъл на двора. Градежът на субструкциите и долните части от стените навсякъде е на кална спойка. Открити находки са свързани с ежедневния бит на обитателите и с техния земеделско-скотовъден поминък. Комплексът се датира от края на II в. до средата на III в., от който период са и повечето находки. Намерената монета от началото на IV в. не доказва, според Д. Овчаров, функционирането му по това време[214].

Идентифициран в публикацията си с ***villa rustica***, комплексът се възприема като такава и в по-късните обобщаващи изследвания[215]. Същевременно проучвателят допуска, "че може би трябва да търсим официалната част на вилата на друго място, а откритото от нас е стопанската ѝ част"[216].

От описанието на археологическите обекти в района на с. Могилец се разбира, обаче, че в близост до разкрития комплекс има останки от "антично селище", обитавано "през първите векове на нашата ера"[217]. Недалеч е локализиран и значителен могилен некропол, изследваните гробове в който също са синхронни с комплекса[218]. Следователно, при този археологически контекст и предвид характеристиката на последния, неговата идентификация не може да бъде категорична. Освен ***villa rustica*** - вила от I група (или стопанска част на вила от II група ?), проученият комплекс би могъл да се окаже и домакинство на жител на въпросното селище.

При ограничени по обем проучвания, в кв. Даскалово, гр. Перник, е разкрита малка банска постройка, функционирала, според проучвателката, от началото на IV в. до

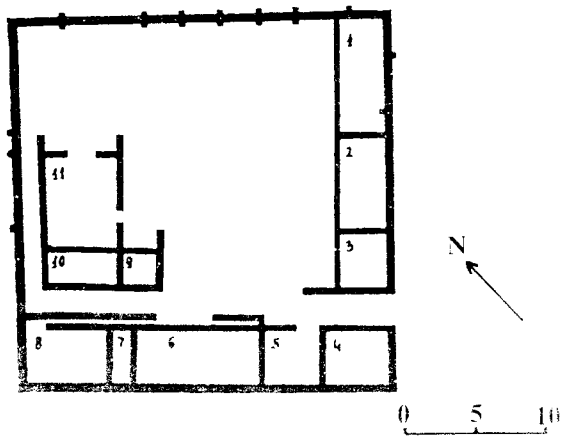

Обр. 109. План на комплекса с несигурна засега идентификация, изследван край с. Могилец, Търговищко (по Овчаров Д., 1969, с. 27, обр. 1).
Fig. 109. Plan of the complex of so far uncertain identification, investigated near the village of Mogilets, region of Turgovishte (after Овчаров Д., 1969, p. 27, Fig. 1).

средата на V в. Проучена е и част от покъсна постройка. В околния терен са регистрирани и други строителни останки, но не са изследвани. Допуска се наличие на вилен комплекс, включващ разкритата банска постройка[219].

Предвид съобщенията за известните археологически обекти в района, става ясно, че последната и останките около нея са в близост до неукрепеното селище, свързано с известното светилище на Асклепий, и в непосредствена близост до "късноантична крепост"[220]. Именно поради близостта на изследваната банска постройка до крепостта, друга изследователка е на мнение, че първата "безспорно е свързана" с втората и че "е предназначена за нуждите ѝ"[221]. Действително, при евентуална синхронност между крепостта и банската постройка в подножието ѝ, пряката връзка между тях би била естествена. Друг е въпросът, че крепостта не е изследвана, респективно - нейната хронология не е прецизирана. Дори да допуснем, че крепостта е изградена след средата на V в., банската постройка и синхронните ѝ останки около нея, обаче, пак не могат сигурно да се идентифицират с ***villa rustica*** предвид близостта на споменатото селище. Очевидно е, че без нови проучвания идентификацията, каквато и да е тя, ще е преждевременна.

Край гр. Шивачево (бившето с. Голямо Шивачево, Сливенско) е изследвана частично сграда със солиден градеж, с различни по функции помещения, включително и такива с подов хипокауст, т.е. с подова отоплителна инсталация (обр. 110). Проучвателката допуска възможността за "вила на богат земевладелец, построена извън селището". Приема се, че сградата "е просъществувала от III до VI в." В обнародваното съобщение липсват данни за датиращи находки, както и по-точни данни за контекста на сградата[222]. В същата местност друг изследовател локализира викус[223]. При тази налична информация идентификацията и характеристиката изобщо на обекта не могат да бъдат сигурни.

При спасителни разкопки в с. Крушник, Благоевградско, е изследван частично архитектурен комплекс с правоъгълен план, ориентиран север-юг. Разкрита е част от стопански двор с вкопани долиуми. Изследвани са няколко бански помещения с различни басейни. Градежът при строителните останки е на хоросан. В покъсен период едното банско помещение е преустроено и използувано за стопански нужди. Според откритите находки, "сградата се отнася към II-V в." Проучвателката предполага "римска вила"[224]. В същия район, обаче, е локализирано "късноантично селище". Съобщава се за "основи от сгради... най-различни битови материали, керамика и монети" от IV в., като "основите са... споени с хоросан, смесен със счукана тухла"[225]. При тази информация, идентификацията на обекта не може да бъде категорична. Описаната погоре сграда, освен ядро на ***villa rustica***, би могла да се окаже и домакинство на заможен жител на ***vicus***.

Край с. Митино, Петричко, частично е проучена представителна сграда. Според проучвателя, това е "villa rustica /?/ или някаква друга жилищна постройка", която е съществувала "поне от I... до VI в." Няма данни за преустройства. Сигурно датираните находки са от IV-VI в., включително златни монети на император Юстин II (565-578 г.). В публикацията няма данни за други строителни останки в близката околност[226]. Цв. Дремсизова-Нелчинова локализира тук "късноантично селище" и споменава за "основи, градени от дялани и речни камъни", но също не дава по-конкретна информация[227]. Очевидно, началната дата и самият характер на обекта засега остават неизяснени.

При спасителни разкопки на многослоен обект край с. Негованци, Радомирско, са констатирани останки на "сгради от римската епоха - вероятно около една вила рустика". Реално, обаче, е "разчистена" само "част от сграда от римската епоха" и са открити "части от огнища от късноантичната епоха"[228]. С тези съобщения се изчерпва и обнародваната информация за проучванията. При това положение, всяка идентификация в момента би била преждевременна.

Край с. Карлиево, Пирдопско, през 20-те години случайно е разкрита "антична сграда". Освен плана и това определение, други данни за въпросната сграда липсват

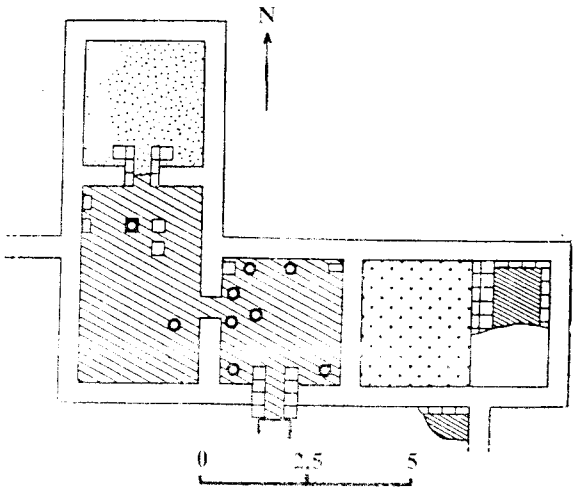

Обр. 110. План на сградата с несигурна засега идентификация, изследвана край гр. Шивачево (по Бацова-Костова Е., 1971, с. 6, обр. 1).
Fig. 110. Plan of the building of so far uncertain identification, investigated near the town of Shivachevo (after Бацова-Костова Е., 1971, p. 6, Fig. 1).

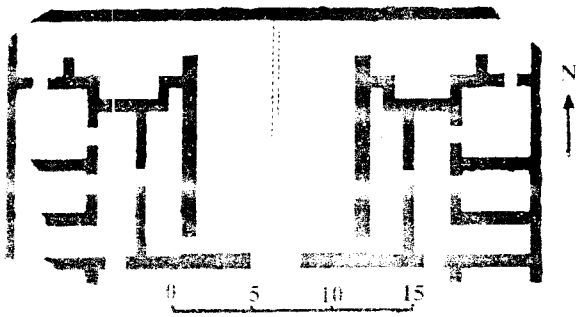

Обр. 111. План на комплекса с несигурна засега идентификация, регистриран край с. Карлиево, Пирдопско (по Миятев Кр., 1927, с. 297, обр. 117).
Fig. 111. Plan of the complex of so far uncertain identification, filed near the village of Karlievo, region of Pirdop (after Миятев, Кр., 1927, p. 297, Fig. 117).

(обр. 111)[229]. В по-новата литература тя се упоменава като ***villa rustica***, а някои изследователи я причисляват и към укрепените вили[230]. Наред с пълната липса на информация за хронологията и контекста на тази постройка, множество въпроси повдига и представеният план. Той определено оставя впечатление за незавършеност и предполага наличие на неразкрити части от по-голям архитектурен комплекс[231]. Такъв, какъвто е, наличният план не може да бъде интерпретиран еднозначно предвид характера и функциите на самия комплекс. Следователно, идентификацията в случая, каквато и да е тя - военен обект, вила или нещо друго, също ще е преждевременна и недоказуема.

* * *

Конкретните анализи в последните части на тази глава показаха, че част от обектите, дефинирани или предполагани в литературата като вили (***villae rusticae***), обективно не могат да се идентифицират с такива.

Видът на фортификационните системи и характерът и организацията на застройката в защитените площи, позволяват да определим укрепените постройки при с. Бистрица, Дупнишко, и с. Колю-Мариново, Чирпанско, като военни обекти. Това са малки крепости, чиито гарнизони са имали охранителни и полицейски функции.

По-особено е положението с обекта в кв. Орландовци, гр. София. Характеристиката на фортификационната система е в полза на гражданската му идентификация. Изхождайки от плана на централната му сграда, която именно е ядрото в неговата структура, смятаме, че по-логичната му идентификация е укрепен раннохристиянски, вероятно манастирски комплекс.

Представителният комплекс в м. Кайлъка до гр. Плевен и "солидната сграда" при с. Войвода, Шуменско, са принадлежали към предградията на късноантични укрепени центрове - съответно, на късноантична *Сторгозия* и на градския център с неустановено все още име (*Динея*?) край днешното с. Войвода[232]. Те не бива да се определят за ***villae rusticae***, както не се определят за такива и представителните жилищни сгради, разкрити в предградията на някои римски и ранновизантийски градове у нас - в предградията например на *Рациария*, *Нове* или *Августа Траяна*[233]. Не е случайно, че за разлика от сигурно идентифицираните вили, при комплекса в м. Кайлъка и сградата край с. Войвода има данни за функциониране и след средата на V в. до VI в., включително. Тяхната хронология е всъщност хронологията на укрепените центрове, към които принадлежат.

По-особен интерес предизвиква съществуващата в историографията ни нагласа или склонност към припознаване с вили на постройки или комплекси, които са принадлежали към неукрепени селищни структури - селски или полуградски. Причината за подобна склонност е в актуалното състояние на проучванията за съответните селищни форми изобщо от римската, включително късноримската епоха в днешната българска територия. У нас все още няма цялостно проучено и публикувано село например, от периода I-IV в. Липсват или почти липсват и обобщаващи изследвания по въпросите за вида, за структурата, за характеристиката въобще на селата и неукрепените полуградски селища от посочените векове[234]. Това състояние на проучванията има за следствие нагласата именно у изследователите всяка по-значителна и/или по-

представителна частна постройка, разкрита до днес в неградска среда, да се обявява за вила, т.е. да се изключва априорно възможността за наличието на такива постройки в селата и полуградските селища. Тази априорна презумпция, обаче, е в разрез не само с археологическата информация, но и с данните от писмените и епиграфските извори. Безспорно установеният чрез последните факт, например, на заселване на военни ветерани в села и полуградски селища (***vici*** или ***komai***) предполага, естествено, наличието и на по-заможни домакинства в съответните селищни структури[235]. Отчитайки известните отлики в организацията на стопанствата на тези ветерани в сравнение с ветеранските - собственици на вили, все пак смятаме, че те не са основание да очакваме съществени разлики в жилищата и стопанските съоръжения на едните в сравнение с другите.

Проблемът за разграничаването на ***villae rusticae*** от селските домакинства е сред най-трудните проблеми на идентификацията и на едните, и на другите не само за днешната българска територия, но и за останалите части на империята. Не случайно в чуждата литература и особено в по-новите чужди изследвания - за римските вили изобщо или за вилите от други провинции на империята, на този проблем се обръща специално внимание[236]. Разбира се, спецификата в различните параметри на характеристиката на вилите, селата и полуградските селища в различните области на империята обуславя и специфичните проявления на съвременните изследователски проблеми относно идентификацията и разграничаването на тези структури. Очертаната по-горе същност на проблема за разграничаването им е особено на нашата територия, обаче, в една или друга степен е валидна и за останалите територии, принадлежали към ареала на римската цивилизация[237].

От разгледаните в прегледа, като принадлежащи към викуси, т.е. като селски домакинства могат да се определят комплексите при с. Присово, Великотърновско, при бившето с. Шишманово (днес - под яз. Искър), Самоковско, и при с. Крън, Казанлъшко. Изследваните комплекс и отделна постройка край гр. Казанлък вероятно също представляват селски домакинства. При някои от представените постройки и комплекси има известна, но непълна информация за техния контекст, която поставя под въпрос идентификацията им с ***villae rusticae***, респективно - не изключва евентуална идентификация на съответните обекти със селски или полуградски викуси. Това се отнася за постройките или комплексите, респективно - за обектите, край гр. Горна Оряховица, при с. Могилец, Търговишко, в кв. Даскалово, гр. Перник, край гр. Шивачево и при с. Крупник, Благоевградско.

Прегледът показва също така, че в някои случаи като вили се предполагат частично разкрити постройки и комплекси, наличната информация за които, освен, че не изяснява техния контекст, не дава възможност и за определяне на конкретното им предназначение, на конкретния им характер. Това се отнася за частично изследваните постройки при с. Негованци, Радомирско, и с. Митино, Петричко, както и за случайно открития комплекс при с. Карлиево, Пирдопско, за който днес разполагаме само с едва непълен план. Без нови проучвания и нови данни, всеки опит за идентификацията на тези обекти ще е преждевременен и некоректен.

В прегледа не разгледахме някои случаи с обекти, които не са идентифицирани от проучвателите им с вили (***villae rusticae***), но са идентифицирани като такива от други изследователи. Причината за този "пропуск" е доказаният характер на въпросните обекти - доказан в смисъл на невилна идентификация. Така например, у Й. Хенинг срещаме упоменат като вила обектът "при Славейково", а обектът при с. Караново, Новозагорско, се дава като пример за "селище... развило се от вила"[238]. Непознатият ни обект "при Славейково", след справка с каталога на автора, се оказва всъщност известното тържище *Дискодуратера*, локализирано и частично изследвано в землището на с. Гостилица, Габровско[239]. Наличната информация за обекта край с. Караново, също не дава каквито и да е основания да предполагаме наличието тук на ***villa rustica***[240].

В прегледа не отделихме внимание и за комплекси като т.нар. вила на богат земевладелец от *Абритус*, например. Този комплекс е разкрит преди около 40 години в централната част на *Абритус* (при днешния гр. Разград)[241]. Фактът, че е принадлежал към структурата на значителен военен и градски по-късно център, сам по себе си е достатъчен за отграничаването му от вилите, които са предмет на нашето изследване. Друг е въпросът, че и определянето му изобщо като притежание "на богат земевладелец", т.е. като частен по характер комплекс, буди сериозни възражения[242].

БЕЛЕЖКИ КЪМ ВТОРА ГЛАВА

[1] Алексова Й., 1980, с. 67 сл., 79.
[2] Пак там, с. 68 сл., 73.
[3] Пак там, 69-70, 71, 79.
[4] Тончески Й., 1984, с. 85; 1985, с. 145.
[5] Тончески Й., 1984, с. 85.
[6] Тончески Й., 1985, с. 145.
[7] Гинев Г., 1986, с. 29 сл.
[8] Пак там, с. 32.
[9] Пак там, с. 32, 34-35.
[10] Любенова В., 1981, с. 109.
[11] Пак там, с. 107.
[12] Пак там, с. 195.
[13] Ерукова Й., 1981, с. 223 сл.
[14] Найденова В., 1985, с. 9 сл., 51 сл., 59-60. Виж и: Същата, 1975, с. 30 сл.
[15] Найденова В., 1985, с. 13.
[16] Пак там, с. 14.
[17] Велков И., 1943, с. 267, 269, обр. 361.
[18] Митова-Джонова Д., 1983, с. 100.
[19] Пак там, 99-100, обр. 66.
[20] Александров Г., 1974, с. 5 сл.; 1983, с. 39 сл.
[21] Виж пак там.
[22] Александров Г., 1980, с. 11 сл.
[23] Александров Г., 1980, с. 37 сл.
[24] *Проучвателят е склонен да допусне, че въпросното съоръжение е със стопанско предназначение - "покрит харман". Виж пак там, с. 39. Конкретни аргументи за по-обща интерпретация, обаче, не се посочват. Съвсем идентично като план, конструкция и ситуация на хронологически изследваната преди 80-те години голямата вила-резиденция край гр. Костинброд. Това съоръжение - за него ще се спрем по-подробно при описанието на споменатата вила-резиденция, е с още по-внушителни размери и определено не е със стопански функции.*
Александров Г., 1980, с. 14 сл.
[25] Виж пак там, с. 13 сл.
[26] Виж пак там, с. 50 сл.
[27] Виж пак там, 56-57.
[28] Александров Г., 1984, с. 11 сл.
[29] Виж пак там, 31-32.
[30] Виж пак там, 35-36.
[31] Виж пак там, с. 11, 13-14, 15, 21, 29-30.
[32] Виж пак там, с. 36.
[33] Виж: Александров Г., 1980, с. 17, 27, 33-34, 39, 43-44, 46-47, 50; 1983, с. 49, 52, 65 сл.; 1984, с. 14, 15-16, 19, 20, 21-22, 23-24, 25 сл., 36 сл. *При изследването на работилниците за металообработване във вила № 3 е открита "и една монета от Нерва", т.е. от края на I в. на н.е. Виж: Александров Г., 1984, с. 16, 39. Обстоятелствата на намирането на монетата и стратиграфският й контекст, обаче, не са посочени. Датата на тази монета е много по-ранна, впрочем, от началната дата на проучвателя за съответния вилен вилен комплекс - края на II в. или началото на III в.*
[34] *За еднокорабната християнска църква, открита при проучването на вила № 1, и за датирането й в края на IV или началото на V в. виж: Александров Г., 1983, 64-65, 73. Относно разкрита при разкопките на вила № 2 трикорабна, вероятно раннохристиянска, базилика, проучвателят твърди, че е изградена в началото на IV в. и, че е унищожена при нашествията от 70-те години на века заедно с "другите сгради на вилата". Виж: Александров Г., 1980, с. 39 сл., 57. Детайлният анализ на наличните данни за строителните периоди и, косвено, за стратиграфията в сектора, в който е базиликата, обаче, поставя под съмнение тази датировка. Дребните находки в най-вече момчетата от IV в., открити при проучването в сектора, по всяка вероятност са от пласта на по-ранната сграда, установена под базиликата. Предмет на последната и помещенията до нея - от речни и ловни камъни, включително и сполии на кал, засилва още повече съмнението ни, тъй като в началото на IV в., т.е. в периода на най-значителния разцвет в развитието на вилата, дори стопанските постройки и съоръжения са градени предимно на хоросан. Виж пак там, с. 32 сл., 41. Тези съображения и останалите аргументи, които тук не излагаме поради ограничената възможност за коментар, позволяват да допуснем, че базиликата е изградена след разрушаването на вилния комплекс и че е култов център на поствилния* **vicus**.
[35] *Машов С., 1983а, с. 85 сл. Виж още: Николов Б., 1984, с. 12.*
[36] *Машов С., 1983б, 92-93; 1985, с. 144; 1986, 94-95; 1988б, 102-103; 1990, с. 86; 1991, 84-85.*
[37] *Машов С., 1985, с. 144.*
[38] *За банската постройка виж: Машов С., 1986, 94-95.*
[39] *Машов С., 1988б, 102-103.*
[40] *Машов С., 1990, с. 86; 1991, 84-85.*
[41] *Машов С., 1983б, 92-93. За некропола на вилата и проучените в него съоръжения виж още: Николов Б., 1984, с. 12; Димитрова Л., 1985, с. 36.*
[42] *Виж по-горе бел. № 114.*
[43] *Машов С., 1988б, с. 103.*
[44] *Информацията дължим на проучвателя - С. Машов, за което му благодарим.*
[45] *Машов С., 1988, 21-22.*
[46] *Пак там, с. 22 сл.*
[47] *Пак там, с. 25.*
[48] *Виж пак там 23-24, 27, 31.*
[49] *Виж пак там, с. 25.*
[50] *Китов Г. и др., 1986, с. 95; 1987, с. 142, 143; Шалганов К., 1988, с. 101; 1990, 69-70; Шалганов К., Павлов П., 1989, с. 93; Шалганов К., Цачева М., 1991, с. 99.*
[51] *Китов Г. и др., 1987, с. 142; Шалганов К., 1988, 101-102; Шалганов К., Павлов П., 1989, с. 93.*
[52] *Шалганов К., Павлов П., 1989, с. 94; Шалганов К., 1990, с. 70; Шалганов К., Цачева М., 1991, с. 99.*
[53] *Китов Г. и др., 1986, с. 96; 1987, с. 143; Шалганов К., Павлов П., 1989, с. 93.*
[54] *Китов Г. и др., 1980, с. 63; Китов Г., Павлов П., 1980, с. 19 сл.; 1985, с. 91; 1986, 56-57, 95; 1987, 93-94.*
[55] *Китов Г., Павлов П., 1987, с. 94.*
[56] *Султов Б., 1977а, с. 25 сл., 32 сл., 43, 60; Sultov B., 1985, p. 22 sq., 34-35, 37 sq., 44, 45, 46, 47 sq., 61 sq., 100 sq. Виж още: Султов Б., 1973, 46-47; 1976, 48-49; 1977б, 82-83; 1978, 88-89; 1979, 85-86; 1980, с. 93.*
[57] *Свидетелство за претърпените щети при нашествието от 170 г. е една голяма колективна находка от сребърни монети, намерена при проучването на вилния комплекс. Най-късните монети в находката датират от 169 г. Виж: Sultov B., 1985, p. 24.*
[58] *Султов Б., 1977а, с. 62, бел. 27.*
[59] *Една по-голяма продължителност, примерно, за първия строителен период - от посочените в изложението дати за него, че неговата продължителност е само десетина години. По-голямата продължителност на първия строителен период би означавала изместване на датите на следващите два периода, в частност относно третия строителен период на вилата след 170 г.*
[60] *Sultov B., 1985, p. 24.*
[61] *Очевидно, коя е приетата дата на Б. Султов за края на вилния комплекс следствие от определеното място на споменатата по-горе в бел. № 132 колективна находка. Наличието на един такъв факт, обаче, не винаги дава крайната дата на съответния обект. Като пример в подкрепа на казаното по-горе можем да посочим находките от м. Върбовски лозя, датирани от Б. Султов в последователните му публикации. Като една от тях изложба на римска керамика от територията на Никополис ад Иструм, върху която сме се спирали и ние,

[209] Виж пак там, с. 52.
[210] Виж например: Алекснев Й. и др., 1994, 91-92.
[211] За регистрираните останки в терена непосредствено около проучената сграда виж: Владкова П., Бъчваров И., 1994, с. 54.
[212] Аргументи за подобно допускане са именно характеристиките на разкритите помещения и съоръжения и тяхната функционална връзка. Проучвателите предполагат, че "в помещенията се е влизало от север", но единственият сигурно установен вход е "между две от централните помещения". Виж пак там, с. 45. Евентуалното наличие само на междинни входове би било в подкрепа на банската интерпретация на тези помещения.
[213] Предположението на авторите за "вътрешен двор в северна посока", т.е. за развитие на сградата в северна посока не може да се приеме като доказан факт - по време на проучванията "останалата част на комплекса е (била вече - В.Д.) изцяло разрушена". Виж пак там, с. 54.
[214] Овчаров Д., 1969, с. 26 сл.
[215] Виж например: Poulter A., 1983, p. 86, 88, fig. 4, p. 90; Николов Д., 1984, с. 59, 60, 62, обр. 70/12; Мартемьянов А., 1986, с. 164, карта 26, с. 166; и т.н.
[216] Овчаров Д., 1969, с. 33.
[217] Пак там, с. 27.
[218] Виж пак там, с. 27. Виж още: Гинев Г., 1986б, кн. 4, с. 18 сл.
[219] Любенова В., под печат. Благодарим на авторката за предоставената ни възможност да ползваме статията. Виж още: Същата, 1973, 37-38; Митова-Джонова Д., 1983, с. 128.
[220] Любенова В., под печат. Виж и: Същата, 1980, с. 15.
[221] Митова-Джонова Д., 1983, с. 128.
[222] Бацова-Костова Е., 1971, 6-7. Виж още: Същата, 1969, с. 11.
[223] Бънов П., под печат. Благодарим на автора за предоставената ни възможност да ползваме фишовете му.
[224] Божинова Ю., 1986, с. 98.
[225] Дремсизова-Нелчинова Цв., 1987, 79-80. Виж и цит. там други изследвания.
[226] Ostrowski A., 1983, 81-82, 85, fig. 2.
[227] Дремсизова-Нелчинова Цв., 1987, с. 91.
[228] Любенова В., 1982, 37-38.
[229] Мнятев К., 1927, с. 297, обр. 117, с. 298.
[230] Dremsizova-Nelcinova Cv., 1970, p. 505, 510, 511, fig. 12; Николов Д., 1984, с. 62, обр. 70/13, с. 67, б. 98; Мартемьянов А., 1986, с. 164, карта 9, с. 167; и т.н.
[231] Вътрешното разпределение и вида на помещенията, пълната симетрия в плана и вероятното наличие на неразкрити или незапазени кули в югозападния и югоизточния ъгли на постройката предполагат по-скоро военното й предназначение. Виж: Мнятев К., 1927, с. 297, обр. 117. Виж. тук обр. 111.
[232] По въпроса за името на късноантичния градски център при днешното с. Войвода, Шуменско, виж например: Бешевлиев В., 1962, 13-14; Velkov V., 1977, p. 106.
[233] За представителната, вероятно резиденциална постройка, проучена на няколко стотин метра южно от крепостта на Ратиария виж: Giorgetti D., 1983, p. 28, 1987, p. 59 sq., t. VII sq. За представителната сграда пред западната порта на Новае виж: Cicikova M., 1987, p. 185 sq. За представителната сграда на около 500 м североизточно от крепостта на Августа Траяна виж: Булоклиев Хр. и др., 1990, с. 94 сл.; 1991, с. 126 сл.; Калчев К., 1992, с. 53.
[234] Тези въпроси сме разгледали по-обстойно в други наши изследвания: Динчев В., 1996, с. 99 сл.; под печат (б).
[235] Относно епиграфските данни за ветерани - жители на села (**vici** или **komai**), виж по-горе бел. №№ 71 и 72 в Първа глава. Виж и: Velkov V., 1993, p. 174, 181-182.
[236] Виж например: Persival J., 1976, p. 14; 1987, p. 528; Gorges J.-G., 1979, p. 13 sq.; Leveau Ph., 1983, 922-923; Wightman E., 1985, 105-106; Ferdiere A., 1988a, p. 190-191; Hingley R., 1989, p. 20 sq. Виж и цит. там други изследвания по този проблем.
[237] През римската епоха дори в селските райони на областите с твърде напреднал процес на романизация е имало по-заможни жители, които са предпочитали да остават в селата и полуградските селища и чиито домакинства са били сравними като стопански потенциал и архитектура със синхронните им **villae rusticae** или поне с част от тях. За тази социална категория селско население и нейния селищен еквивалент в Британия, например, виж: Hingley R., 1989, p. 159 sq.
[238] Henning J., 1987, S. 28, 30, 38.
[239] Ibidem, S. 146, k.№ 479. Т.нар. сграда с колоните в защитената площ на Диоскуратера, интерпретирана незнайно защо от J. Henning като **villa rustica**, по всяка вероятност е синхронна със самата крепост, доказателство за което са откритите в нея находки и начинът и на градеж - на кален разтвор, с използване на сполии. Виж: Султов Б., 1966, с. 35 сл. Дори да допуснем, обаче, че въпросната сграда е по-ранна от крепостта, то тя би следвало да се идентифицира като част от неукрепеното тържище, като звено от неговата структура, а не като **villa rustica**.
[240] Предвид характера и културното си предназначение, разкритите постройки и съоръжения от първата, неукрепената фаза на изследвания обект край с. Караново не могат да се отъждествят с **villa rustica**. Виж: Борисов Б., 1988, с. 38 сл.; 1989, с. 53 сл. Виж още: Същият, 1986, 107-108; Борисов Б., Игнатов В., 1990, 87-88. Допълнителна информация за обекта получихме и лично от Б. Борисов, за което сме му благодарни. Срещу вѝлната идентификация с илокализирането в непосредствена близост на голямо селище от римската епоха. Предполага се дори, че последното е било пътна станция. Виж: Кънчев М., 1973, 5-6; Кънчев М., под печат. За проучването на могилния некропол на това селище виж: Кънчев М., Кънчева-Русева Т., 1996, с. 17 сл.
[241] Иванов Т., 1956, с. 88 сл.; Иванов Т., Стоянов Ст., 1985, с. 27 сл.
[242] За интерпретацията на въпросния комплекс като "официална сграда" и по-точно като сграда от типа на военно-административните щабни постройки виж: Poulter A., 1984, 117-118, 119, fig. 7, p. 125. Споделяйки мнението за обществения характер на комплекса, допускаме, че същият е функционирал вероятно не в "чисто" военни принципи, а в смесен такъв, т.е. допускаме, че в случая се касае за резиденция на управител, съвместяваща военни и административни функции.

Развитието на римските вили в днешната българска територия. Обща характеристика и регионална специфика

Трета глава

Сред разгледаните в предходната глава обекти - разгледани поради наличието на обнародвани за тях публикации и съобщения, в които са дефинирани или предполагани като вили (*villae rusticae*), общо около една трета от тях не могат да получат подобна идентификация или поне актуалните данни за техните характеристики не изключват възможността за друга идентификация. Останалите приемаме за вили като отбелязваме, че дори и сред тях не всички са с безспорно доказана идентификация - например, комплексите в м. Майтапа, гр. Плевен, край гр. Бяла Черква и с. Вардим, Свищовско, или постройката при с. Конска, Брезнишко, и тази върху хълма Кракра, гр. Перник. За последните приемаме, че отъждествяването им с *villae rusticae* е най-вероятното за момента.

Общата археологическа ситуация в м. Чаталка, Старозагорско, и критичният анализ на интерпретацията ца т.нар. втори стопански двор - на отделните му звена и като цяло, показват, че тук имаме не един, а два вилни комплекса. За по-големия запазваме означението "вилата в м. Чаталка". Другият ще назоваваме според локалния топоним - "вилата в м. Ламбата".

Така, при очертаването на общата характеристика и регионалната специфика в развитието на римските вили в днешната българска територия ще се позоваваме на данните за тридесет и три археологически обекта, сигурно идентифицирани или с най-вероятна за момента идентификация като такива.

Обща характеристика

Съгласно предложената класификация, тези 33 вили се разпределят по следния начин:

6 вили без представителна жилищна част (I група) - при с. Макреш, Видинско, с. Вардим, Свищовско, край гр. Търговище, върху хълма Кракра, гр. Перник, при с. Кралев дол, Пернишко, и с. Конска, Брезнишко;

18 вили с представителна жилищна част (II група) - трите вилни комплекса край гр. Монтана, тези при с. Галатин и с. Уровене, Врачанско, с. Долна Кремена, Мездренско, с. Смочан, Ловешко, край гр. Павликени, при с. Бели Лом, Разградско, в района на Александровската болница, на гара Искър и в кварталите Стефан Караджа и Филиповци, гр. София, край гр. Банкя, в м. Чаталка, Старозагорско, в кв. Веселчани, гр. Кърджали, край гр. Ивайловград и укрепената вила в кв. Бела вода, гр. Перник;

2 вили, възникнали без представителна жилищна част, но с по-късно изградена такава (I група → II група) - в кв. Обеля, гр. София, и в м. Ламбата, Старозагорско.

3 вили, които поради липса на достатъчно информация не могат засега да се определят към една от двете групи (I група

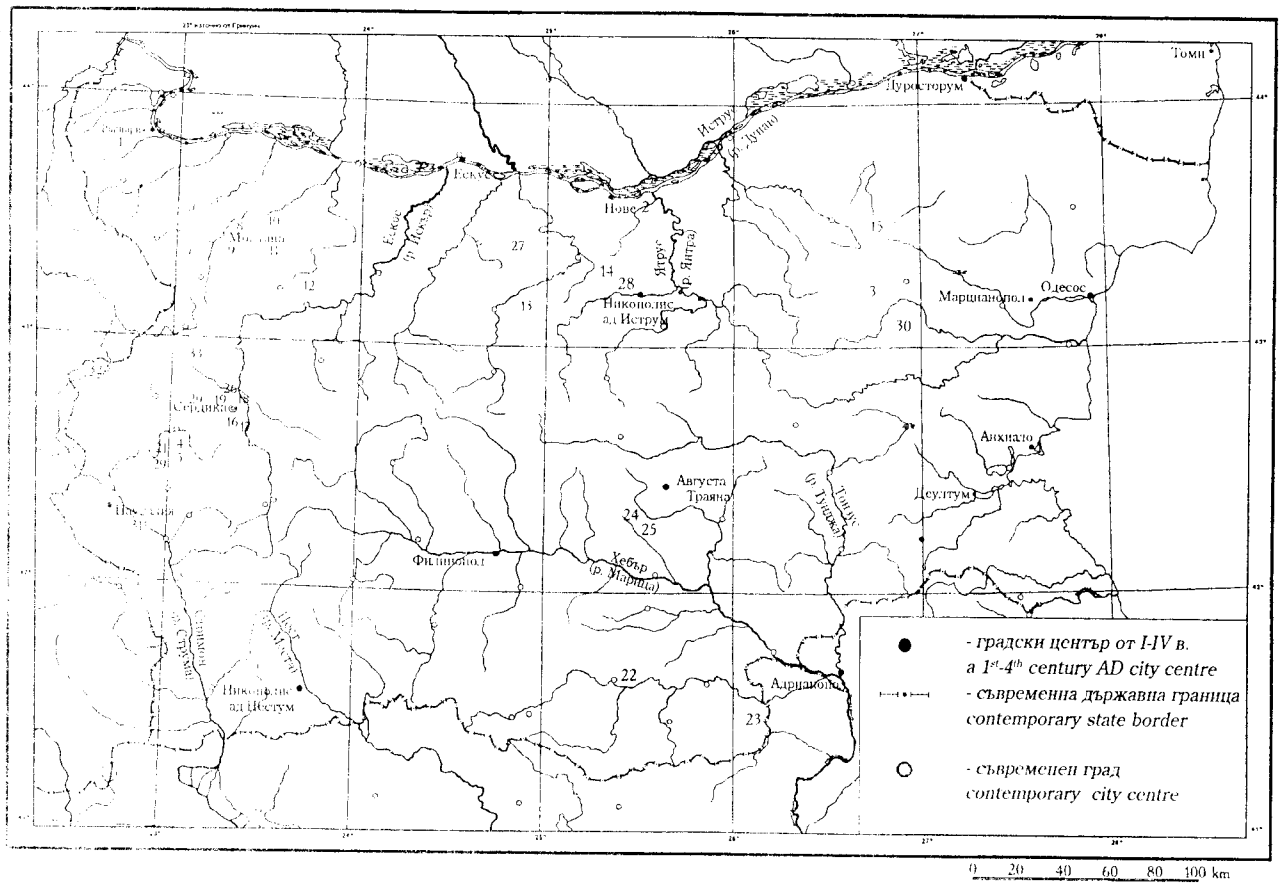

Карта 1. Обща карта с всички известни римски вили от днешната българска територия.
1 - вилата при с. Макреш, Видинско.
2 - вилата при с. Вардим, Свищовско.
3 - вилата край гр. Търговище.
4 - предполагаемата вила върху хълма Кракра, гр. Перник.
5 - вилата при с. Кралев дол, Перничко.
6 - предполагаемата вила при с. Конска, Брезнишко.
7 - вила № 1 край гр. Монтана.
8 - вила № 2 край гр. Монтана.
9 - вила № 3 край гр. Монтана.
10 - вилата при с. Галатин, Врачанско.
11 - вилата при с. Уровене, Врачанско.
12 - вилата при с. Долна Кремена, Мездренско.
13 - вилата при с. Смочан, Ловешко.
14 - вилата в м. Върбовски ливади край гр. Павликени.
15 - вилата при с. Бели Лом, Разградско.
16 - вилата до Александровската болница, гр. София.
17 - вилата при гара Искър, гр. София.
18 - вилата в кв. Стефан Караджа, гр. София.
19 - вилата в кв. Филиповци, гр. София.
20 - предполагаемата вила край гр. Банкя.
21 - вилата в кв. Бела вода, гр. Перник.
22 - вилата в кв. Веселчани, гр. Кърджали.
23 - вилата край гр. Ивайловград.
24 - вилата в м. Чаталка при с. Яворово, Старозагорско.
25 - вилата в м. Ламбата при с. Яворово, Старозагорско.
26 - вилата в кв. Обеля, гр. София.
27 - предполагаемата вила в м. Мантапа край гр. Плевен.
28 - предполагаемата вила край гр. Бяла Черква.
29 - предполагаемата вила при с. Червена могила, Радомирско.
30 - вилата при с. Мадара, Шуменско.
31 - вилата при с. Невестино, Кюстендилско.
32 - вилата при с. Забел, Трънско.
33 - вилата край гр. Костинброд.

1-6 - вили без представителна жилищна част (I група)
7-24 - вили с представителна жилищна част (II група)
25-26 - вили, възникнали без представителна жилищна част, на с по късно и градско такава (I група → II група)
27-29 - вили с все още неясна класификация (I група ~ II група)
30-33 - вили-резиденции (III група)

Map 1. *General map of all Roman villae known from the present-day Bulgarian territory.*
1 - the villa near the village of Makresh, region of Vidin.
2 - the villa near the village of Vardim, region of Svishtov.
3 - the villa near the town of Turgovishte.
4 - the supposed villa at the Krakra Hill, town of Pernik.
5 - the villa near the village of Kralev Dol, region of Pernik.
6 - the supposed villa near the village of Konska, region of Breznik.
7 - Villa No 1 near the town of Montana.
8 - Villa No 2 near the town of Montana.
9 - Villa No 3 near the town of Montana.
10 - the villa near the village of Galatin, region of Vratsa.
11 - the villa near the village of Ourovene, region of Vratsa.
12 - the villa near the village of Dolna Kremena, region of Mezdra.
13 - the villa near the village of Smochan, region of Lovech.
14 - the villa in the locality of Vurbovski Livadi near the town of Pavlikeni.
15 - the villa near the village of Beli Lom, region of Razgrad.
16 - the villa at the Alexandrov's Hospital, city of Sofia.
17 - the villa at the Iskur railway station, city of Sofia.
18 - the villa in the Stephen Karadja quarter, city of Sofia.
19 - the villa in the Philippovtsi quarter, city of Sofia.
20 - the supposed villa near the town of Bankya.
21 - the villa in the Bela Voda quarter, town of Pernik.
22 - the villa in the Vesselchani quarter, town of Kurdjali.
23 - the villa near the town of Ivaylovgrad.
24 - the villa in the locality of Chatalka near the village of Yavorovo, region of Stara Zagora.
25 - the villa in the locality of Lambata near the village of Yavorovo, region of Stara Zagora.
26 - the villa in the Obelya quarter, city of Sofia.
27 - the supposed villa in the locality of Maytapa near the town of Pleven.
28 - the supposed villa near the town of Byala Cherkva.
29 - the supposed villa near the village of Chervena Mogila, region of Radomir.
30 - the villa near the village of Madara, region of Shoumen.
31 - the villa near the village of Nevestino, region of Kyustendil.
32 - the villa near the village of Zabel, region of Trun.
33 - the villa near the town of Kostinbrod.

1-6 - villae without imposing housing section (the 1st group)
7-24 - villae with an imposing housing section (the 2nd group)
25-26 - villae that have been founded without an imposing housing section, but such a section was later constructed (the 1st → 2nd group)
27-29 - villae of so far uncertain classification (the 1st ~ 2nd group)
30-33 - villae-residences (the 3rd group)

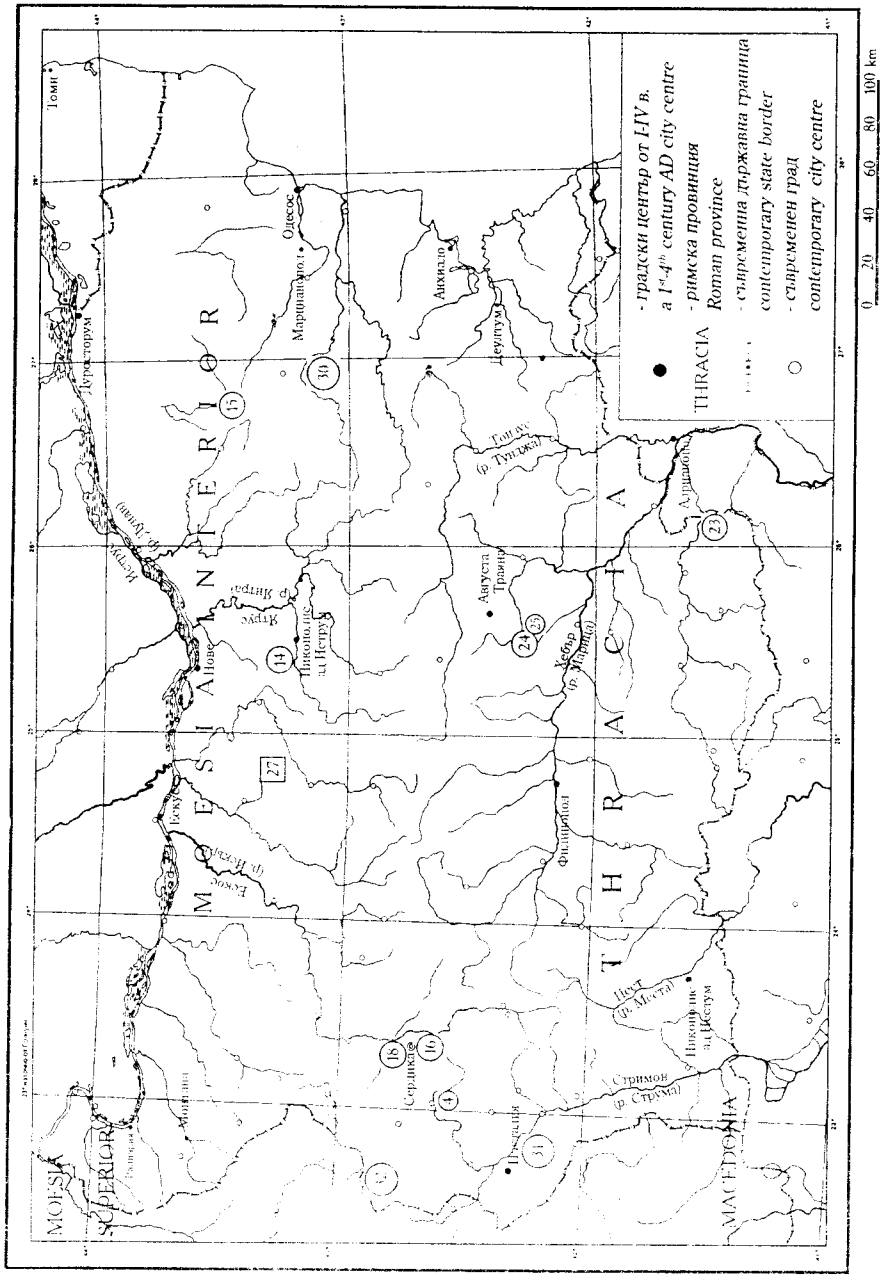

Карта II. Вилите в днешната българска територия от средата на I в. до 170 г. (период А)
Map II. Villae in the present-day Bulgarian territory of the mid-1st century to 170 AD (period A).

~ II група) - в м. Майтапа, гр. Плевен, край гр. Бяла Черква и при с. Червена могила, Радомирско;

4 вили резиденции (III група) - при с. Мадара, Шуменско, с. Забел, Трънско, с. Невестино, Кюстендилско, и край гр. Костинброд.

Съпоставката по групи показва очевидното доминиране на вилите с представителна жилищна част (виж к. I). Следователно, известните у нас римски вили са били предимно центрове на имения с позначителни възможности, принадлежащи на лица от горните слоеве в социалната структура на провинциалното общество. Тази обща констатация може да се прецизира предвид периодизацията и тенденциите в общото развитие на *villae rusticae* в днешните български земи.

За две от известните вили днес не разполагаме с каквито и да е хронологически данни - за вилата при гара Искър, гр. София, и за предполагаемата такава до с. Конска.

От останалите, през период А - от средата на I в. до 170 г., са възникнали следните вили: при гр. Павликени, с. Бели Лом, Разградско, с. Мадара, Шуменско, върху хълма Кракра, гр. Перник, при с. Невестино, Кюстендилско, в м. Чаталка, Старозагорско, и при гр. Ивайловград. Начална дата в период А се предполага и за вилите в м. Майтапа, гр. Плевен, и в м. Ламбата, Старозагорско, но все пак следва да се отбележи, че наличните данни не са достатъчно убедителни аргументи за подобно предположение. Според находките от вилите при Александровската болница и в кв. Стефан Караджа, гр. София, възникването им може да се отнесе най-рано към средата на II в. Евентуалното персонифициране на началния етап в развитието на вилния комплекс край с. Забел, Трънско, с резиденция на фамилията *Aufidius*, би означавало също възникване около тази дата.

Легенди към карта II:

○ - вили без представителна жилищна част (I група); ◯ - вили с представителна жилищна част (II група); □ - вили с все още засега класификация (I група ~ II група); ◯ - вили-резиденции (III група).

A key to Map II:

○ - villae without imposing housing section (the 1st group); ◯ - villae with an imposing housing section (the 2nd group); □ - villae of so far uncertain classification (the 1st - 2nd group); ◯ - villae-residences (the 3rd group).

От общо дванадесет вили с доказано или вероятно възникване през период А, две - върху хълма Кракра, гр. Перник, и в м. Ламбата, Старозагорско, се отнасят към I група, а тази в м. Майтапа, гр. Плевен, в момента не може да се класифицира (I група ~ II група). Останалите възникват като комплекси с представителни жилищни части. Вилите край гр. Павликени, до с. Бели Лом, при Александровската болница и в кв. Стефан Караджа, гр. София, в м. Чаталка, Старозагорско, и при Ивайловград могат да се отнесат към II група. Мащабът и монументалността на централните жилищни сгради във вилните комплекси край с. Мадара, с. Забел и с. Невестино позволяват отнасянето на последните към групата на вилите резиденции, към III група.

Следователно, можем да обобщим, че сред най-ранните известни римски вили в днешната българска територия определено доминират по-представителните и по-големите такива, явяващи се центрове на по-значителни имения (виж к. II). Заслужава да се изтъкне още, че сред най-ранните представители у нас на този

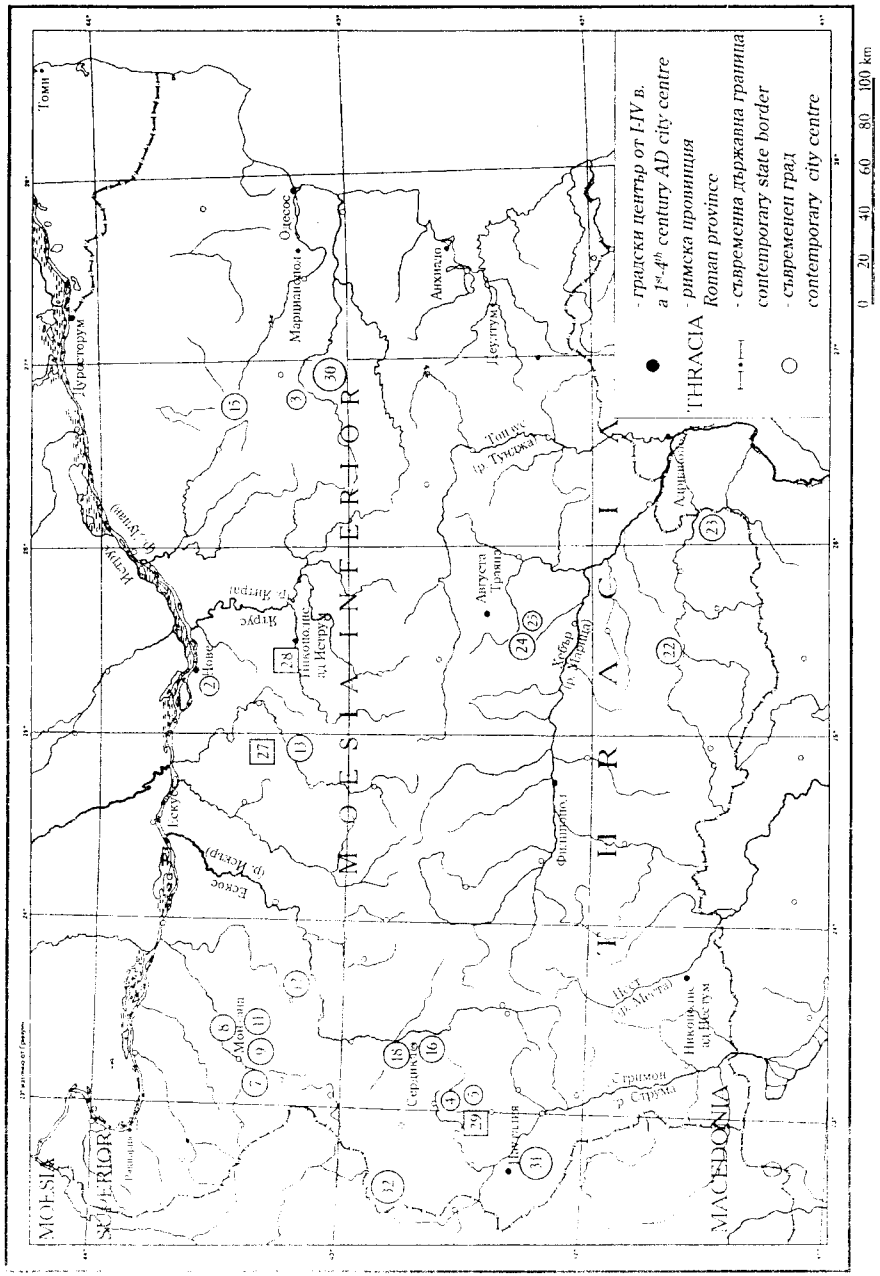

Карта III. Вилите в днешната българска територия през последната четвърт на II в. и първата половина на III в. (период B)
***Map III.** Villae in the present-day Bulgarian territory of the last quarter of the 2nd and early 3rd century (period B).*

специфична стопанска и селищна форма осезаемо присъстват и вилите резиденции, явяващи се центрове на императорски домени или на съизмерими с тях по капацитет и възможности частни имения.

От изредените по-горе вили, при нашествието на костобоките в 170 г. е унищожена, съгласно последното становище на проучвателя, само вилата край гр. Павликени. За останалите в момента не разполагаме с информация за съществени промени в развитието им през период В - от 170 г. до средата на III в. Известни данни за преустройства по това време имаме за вилата при гр. Ивайловград.

Нововъзникнали през период В са вилите при с. Долна Кремена, Мездренско, с. Смочан, Ловешко, с. Вардим, Свищовско, край гр. Търговище, при с. Кралев дол, Перишко, и в кв. Веселчани, гр. Кърджали. Начална дата в период В се предполага за още няколко вили. Това са трите комплекса край гр. Монтана и вилите при с. Уровене, Врачанско, гр. Бяла Черква и с. Червена могила, Радомирско. Относно датировката на последните, приемаме за меродавни мненията на техните проучватели, но все пак запазваме известна резервираност, тъй като

Легенда към карта III:
○ - вили без представителна жилищна част (I група); ◯ - вили с представителна жилищна част (II група); ▢ - вили с несигурна засега класификация (I група ~ II група); ◯ - вилирезиденции (III група).
A key to Map III:
○ - villae without imposing housing section (the 1st group); ◯ - villae with an imposing housing section (the 2nd group); ▢ - villae of so far uncertain classification (the 1st ~ 2nd group); ◯ - villae

засега тяхното функциониране е сигурно потвърдено за следващия период.

Сред вилите с доказано или предполагаемо възникване през период В, към I група се отнасят тези при с. Вардим, с. Кралев дол и край гр. Търговище. Трите вилни комплекса край гр. Монтана, както и тези при с. Долна Кремена, с. Уровене, с. Смочан и в кв. Веселчани, гр. Кърджали, могат да се причислят към II група. Поради оскъдните данни, вилите край гр. Бяла Черква и при с. Червена могила засега не могат да се класифицират (I ~ II група).

Съотношението по групи показва, че и през период В у нас възникват предимно по-значителни вили с представителни жилищни части. Предвид общото състояние на римските вили по това време, отчитайки наличието и характеристиките също на "заварените" от предишния период, не може да има съмнения в доминирането на вилните комплекси от II група. Все пак може да се посочи, че сред възникналите към края на II в. - първата половина на III в. има известното увеличение на дяла на вилите без представителна жилищна част. За този период не е регистрирана досега появата на вила резиденция (виж к. III).

Общият брой на известните римски вили у нас с доказано или предполагаемо съществуване през период В е двадесет и три. Някои от тях са унищожени при нашествията от средата на III в. - вилите при с. Долна Кремена, с. Бели Лом и гр. Търговище. С известни резерви засега приемаме, че такава е съдбата и на вилата при с. Вардим. Не сме съгласни, обаче, с подържаното от проучвателите окончателно изоставяне на вилите в кв. Стефан Караджа, гр. София, и в кв. Веселчани, гр. Кърджали. Находките и стратиграфската ситуация в една от сградите на вилния

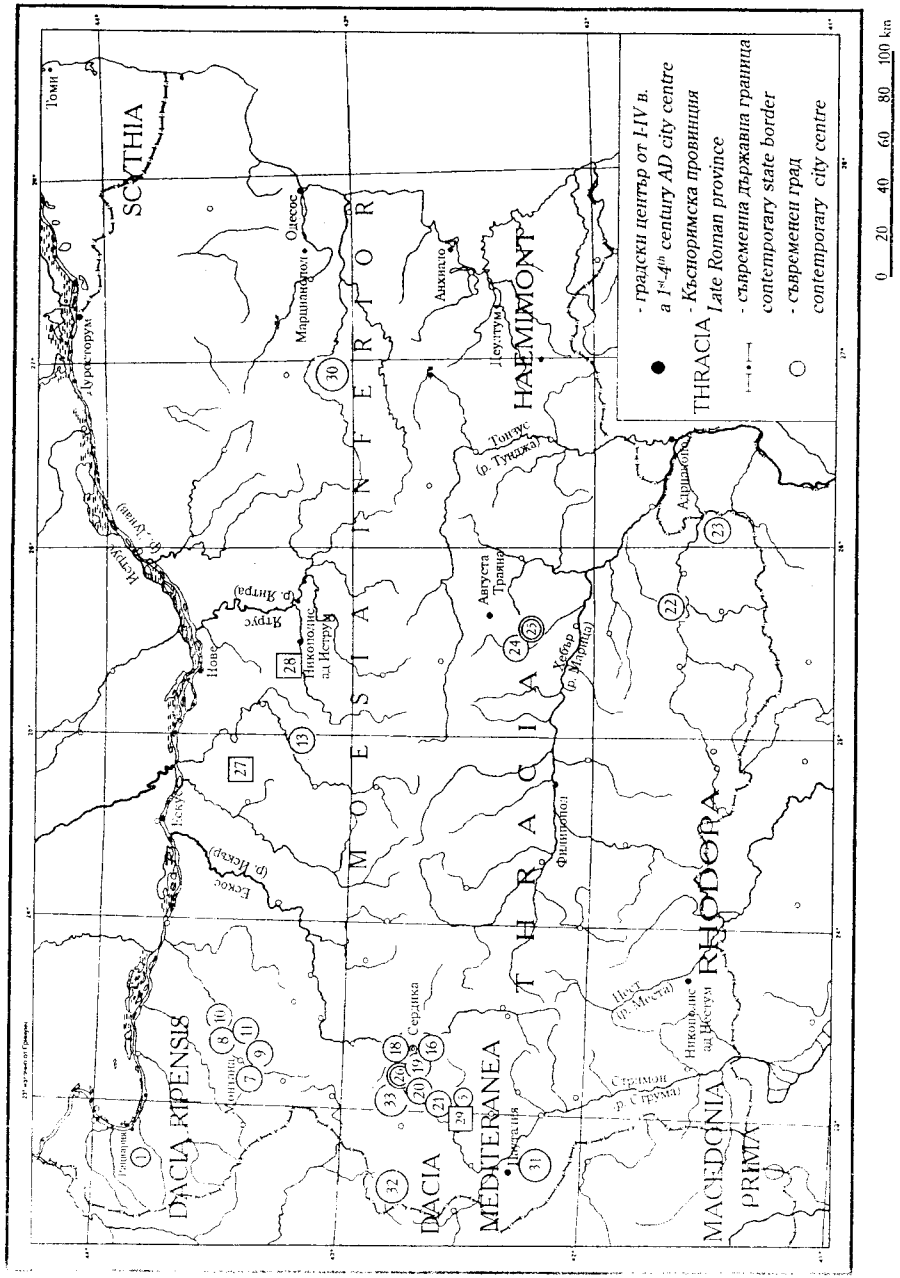

***Карта IV.** Вилите в днешната българска територия от края на III в. до 70-те години на IVв. (период С)*
***Map IV.** Villae in the present-day Bulgarian territory of the late 3rd century to the 70s of the 4th century (period C).*

комплекс в кв. Стефан Караджа, върху които впрочем се основава и мнението на проучвателката, както и други съображения, ни карат да считаме, че нефункционирането на вилата след III в. не може да се приеме за доказано. Данните от некропола на частично проучената и непубликувана засега вила в гр. Кърджали показват, че по-вероятната крайна дата на същата е във втората половина на IV в. Поразличен е случаят с предполагаемата вила върху хълма Кракра, гр. Перник. Без да е сигурно разрушението ѝ в средата на III в., към края на III в. - началото на IV в. тя вече вероятно е инкорпорирана в селищна структура. Заедно с нея, броят на известните вили, чието функциониране е преустановено в края на период В, е пет. Показателно е, че три от тях са без представителна жилищна част.

Останалите известни, възникнали до средата на III в. вили продължават да функционират и през следващия период С - от 70-те години на III в. до 70-те години на IV в., който в основни линии съвпада с

Легенди към карта IV:

○ *- вили без представителна жилищна част (I група);* ◯ *- вили с представителна жилищна част (II група);* ◎ *- вили, възникнали без представителна жилищна част, но с по-късно изградена такава (I група → II група);* □ *- вили с несигурна засега класификация (I група ~ II група);*

◯ *- вилирезиденции (III група).*

A key to Map IV:

○ *- villae without imposing housing section (the 1st group);* ◯ *- villae with an imposing housing section (the 2nd group);* ◎ *- villae that have been founded without an imposing housing section, but such a section was later constructed (the 1st → 2nd group);* □ *- villae of so far uncertain classification (the 1st ~ 2nd group);* ◯ *- villae-residences (the 3rd group).*

късноримската императорска епоха или - за по-кратко, с късноримската епоха[1]. Част от вилите от II група са съществено преустроени и разширени през този период - например, трите комплекса около гр. Монтана и вилата при с. Уровене. Разширяване с нови постройки и съоръжения е констатирано и за вилата в м. Чаталка, Старозагорско. Аналогични промени са регистрирани при вилата резиденция до с. Мадара. Критичният анализ на наличната информация за последната показва, че и укрепяването ѝ вероятно е извършено през период С. Най-приемлива изглежда късноримската датировка и за разкритите части на монументалния комплекс при с. Забел. Към началото на IV в. вилата в м. Ламбата, Старозагорско, е трансформирана във вилен комплекс от II група.

Възходящото развитие на всички споменати по-горе вилни комплекси през период С е безспорно. Увеличена е тяхната площ. Реконструирани са стари и са изградени нови жилищни и стопански постройки и съоръжения. Твърде съществени са промените в централните жилищни сгради, чрез които е подобрено благоустрояването им и е повишена степента на тяхната представителност. Тези промени са ясно указание за просперитета и нарасналите възможности на съответните имения и на техните собственици.

При цялостно проучените вили до гр. Ивайловград и при с. Кралев дол, които са възникнали преди период С, не са фиксирани съществени преустройства през период С. Двете вили, обаче, функционират интензивно по това време, което се доказва от откритите в тях находки. Останалите вили с по-ранна дата на поява, които съществуват и през късноримската епоха, са частично проучени или непълно

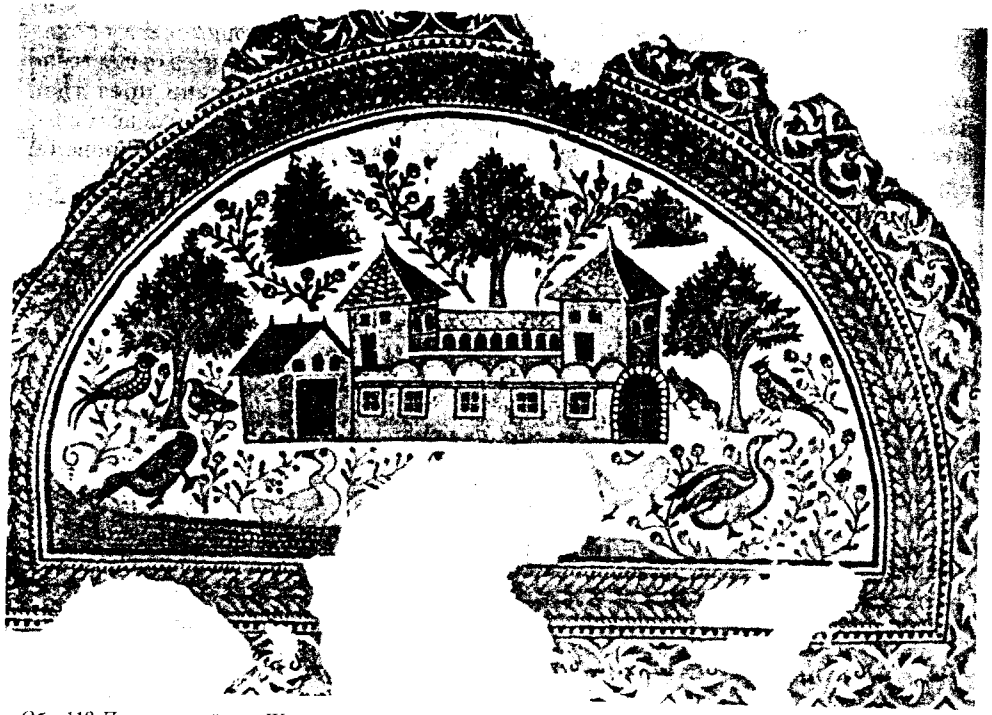

Обр. 112. Подова мозайка от IV в. с изображение на **villa rustica**, *открита в Табарка (Табрака), Тунис (по: Каптерева Т. П., 1980, ил. 204).*
Fig. 112. *A 4th century AD floor mosaic depicting* **villa rustica**, *discovered in Tabarca (Tabraca), Tunisia (after: Каптерева Т.П., 1980, Fig. 204).*

публикувани. Информация за евентуални преустройства или липсва, или има твърде оскъдна такава. Все пак, разкритите постройки и съоръжения при някои от тях са с доказано функциониране именно за период С - вилите в м. Майтапа, гр. Плевен, край гр. Бяла Черква и при с. Червена могила.

Нововъзникнали през период С и почти в края на III в. - първата половина на IV в. са вилите при с. Макреш, Видинско, с. Галатин, Врачанско, в кв. Обеля и кв. Филиповци, гр. София, и тази край гр. Банкя. Вилата при с. Макреш може да се отнесе към I група, а тези при с. Галатин, в кв. Филиповци, гр. София, и край гр. Банкя - към II група. Вилата в кв. Обеля, гр. София, първоначално е без представителна жилищна част, но скоро след възникването си е разширена с ново жилищно крило, т.е. трансформирана е във вила от II група. В период С се датира и изграждането на единствената открита засега у нас укрепена вила, възникнала като такава - вилата в кв. Бела вода, гр. Перник, отнасяща се иначе към II група. В началото на IV в. е изграден и огромният перистилен комплекс, проучван в момента край гр. Костинброд, който, ако не е лична императорска резиденция, ще е поне резиденция на управителите на късноримската провинция *Вътрешна Дакия*.

С нововъзникналите общият брой на известните засега вили у нас с доказано или предполагаемо функциониране през период С е двадесет и пет (виж к. IV). Така, според всички обективни критерии, период С се очертава като времето на най-голям разцвет на римските вили в днешната българска територия[2]. Логиката на изложените данни налага недвусмислено извода за постъпателно-прогресивното развитие на *villae rusticae* през периоди А, В и С, т.е. през римската, включително късноримската епоха у нас, като кулминацията му е именно в късноримската императорска епоха. Преобладаването на вилите с представителна жилищна част, респективно - на имения с по-значителни възможности, е обща констатация за всички периоди. Тенденцията от период В към известно увеличение на дяла на вилите без представителна жилищна част не получава допълнителен тласък през следващия период. Напротив, в края на III в. - първата половина на IV в. се проявява обратна тенденция към редуциране на имения от средна величина, представени чрез вилите без представителна жилищна част. Аргумент за последната е и фактът, че сред изоставените в края на период В вили преобладават тези от I група. Същевременно, разширяването и просперитетът на повечето вили с представителна жилищна част, включително и вилите резиденции, през период С е израз на укрепване и нараснали възможности на едрите имения от провинциален и от общоимперски мащаб. Показателно е също, че именно през късноримската епоха у нас се наблюдава трансформиране на вили от I група във вили от II група.

Безспорният възход и набелязаните по-горе тенденции в общото развитие на вилите от края на III в. - първата половина на IV в. не са отличителна особеност само за днешната българска територия. Сходно развитие при сходни тенденции е установено и за вилите в ред други области на империята - в римска Британия и в римска Испания, в Югозападна Галия (днешна Югозападна Франция), по левия бряг на р. Рейн и долното течение на р. Мозел, отчасти в Панония (днешна Унгария), в римска Северна Африка (виж обр. 112) и т.н.[3] Просперитетът на по-значителните именно вили и техните имения е важна характеристика за стопанския, селищния и културния живот изобщо по това време в пределите на империята.

При готските нашествия от 70-те години на IV в. голяма част от известните у нас римски вили са унищожени или изоставени окончателно. Информация за обитаване през период D - след 378 г. до 447 г., има за вилите при с. Макреш, с. Уровене и край гр. Банкя. Засега не е съвсем ясно, обаче, дали това обитаване е последен етап в развитието на съответните вили. Не е изключено то да маркира и установяването на селски структури сред техните останки, какъвто е случаят с обитаването по това време на по-ранните вилни комплекси около гр. Монтана, в кв. Стефан Караджа, гр. София, в м. Чаталка и м. Ламбата, Старозагорско.

Неизяснена е и съдбата на вилния комплекс при с. Мадара през период D. Изглежда, че след тежките щети от готските нашествията тук действително има опит за възстановяване на комплекса, но в твърде скромен мащаб. Във връзка с този опит считаме, че мнението на проучвателката за функционирането на централната сграда, на самата резиденцията тук, включително и за укрепяването ѝ по това време, не е достатъчно аргументирано[4].

Вилата при с. Кралев дол вероятно не е пострадала в края на 70-те години, но две десетилетия по-късно - в самия край на IV в., е опожарена и окончателно изоставена. Вилата в кв. Обеля, гр. София, и укрепената вила в кв. Бела вода, гр. Перник също са преживяли нашествията от 70-те години. Откритите в тях находки определят крайните им дати в първата половина на V в. Според последните резултати от проучванията, аналогична е съдбата и на вилата резиденция край гр. Костинброд. Крепостта, която възниква върху останките на последната, както и по-късното обитаване на укрепеното ядро на вилата в кв. Бела вода, гр. Перник, бележат по-късни етапи в развитието на съответните обекти, но не бележат по-късни етапи в развитието на самите вили.

Войната с готите от 376-378 г. е не само военно-политически трус - конкретна причина за унищожаването на много вили, но и важен фактор за промяната на социално-икономическите условия за обществено развитие[5]. През несигурния в политическо отношение и преходния в социално-икономическо отношение следващ период D постепенно изчезват малкото незасегнати или частично възстановени вили. Хунските нашествия от 40-те години на V в., сред които най-опустошителното е това от 447 г., бележат горната хронологическа граница на явлението вила (***villa rustica***) в днешната българска територия.

* * *

Характеристиката на известните ***villae rusticae*** у нас с оглед на строителните материали и техники, използвани при изграждането им, се вписва напълно в общата строителна характеристика на провинциалното селищно устройство тук през римската епоха. Основните строителни материали са камъкът - необработен или обработен, дървото, тухлите и хоросановият разтвор. Предпочитаната строителна техника за стените на жилищата на собствениците и другите по-солидни вилни постройки е смесената зидария от редуващи се пояси с тухлен и каменен градеж - т.нар. опус микстум (*opus mixtum*). Покривите обикновено са били с дървени конструкции, покрити с керемиди. Камък от различни породи, освен за градежа на стените - във вид на дялани блокове и блокчета, е обработван още за изготвянето на различни архитектурни детайли, на облицовъчни плочи, на кубчета за подови мозайки (*tesserae*) и т.н. Тухлите от римската епоха са - за разлика от днешните, плоски и обикновено с квадратна форма, като размерите им варират. Покривните керемиди са от два основни типа: широки и плоски (*tegulae*); по-тесни и извити (*imbrices*). При изграждането на банските помещения и постройки, при съоръжаването на отоплителните инсталации за жилищните части и при прокарването на водопроводите широко са използвани и различни видове специална строителна керамика. Дървеният материал е прилаган в по-значителна степен при стопанските постройки.

Плановите решения на известните римски вили у нас съответстват на тяхната класификация, респективно - на ранга на техните имения. Те са резултат, разбира се, от конкретните предпочитания на техните собственици, които предпочитания, обаче, са формирани чрез актуалните тогава модели за организация на подобни стопанства и от меродавните през тези векове архитектурни образци за жилищата и различните стопански постройки.

Анализът днес на вилните планове в ред случаи е обективно възпрепятстван поради

обстоятелството, че много от известните у нас римски вили са частично изследвани и/или обнародвани. При незавършени проучвания или слабо съхранени останки, даже и при наличието на публикации и обнародвани планове, трудно може да се състави точна и пълна представа за структурите на съответните вили. Такъв е случаят например с предполагаемата вила върху хълма Кракра при гр. Перник, чиито останки са слабо съхранени (виж обр. 6). Такъв е и случаят с вилата при с. Макреш, която не е изцяло проучена. Все пак извършените археологически разкопки на останките на тази вила имат определени резултати и един от тях е в доказването на обособена жилищна част, представляваща постройка с групирани в блок помещения (виж обр. 3). Предполагаемата вила край с. Конска е - съгласно плана, като единствен източник на информация, правоъгълна постройка с групирани също в блок помещения (виж обр. 11).

Други от известните вили без представителна жилищна част, чиито планове са уточнени или поне приблизително уточнени, представляват комплекси, организирани около вътрешни дворове - тези край гр. Търговище и при с. Кралев дол (виж обр. 4, 5, 8 и 9). Двете вили в кв. Обеля, гр. София, и в м. Ламбата, Старозагорско (I група → II група), първоначално са постройки с П-образна форма и открити откъм едната си страна дворове. В завършен вид вилата от кв. Обеля е комплекс с трапецовидна форма и затворен вътрешен двор (виж обр. 68 и 69). Аналогично е и развитието на вилата от м. Ламбата с тази разлика, че при заключителната ѝ фаза и дворът, и целият комплекс са с по-сложна конфигурация (виж обр. 66 и 67).

Повечето от известните у нас римски вили [illegible] с компактни структури, т.е. състоят се от по една сграда или един архитектурен комплекс, в която/който са включени и техните жилищни ядра, и останалите им - жилищни и стопански, структурни звена. С компактни структури са и някои от вилите, които от началото на функционирането си са с представителни жилищни части. Такава е например вилата при гара Искър, гр. София, чиято структура е реализирана в един комплекс с Г-образна форма (виж обр. 41). Такава е и вилата край с. Долна Кремена - единен в архитектурно отношение комплекс с П-образна форма и с представителен портик пред централното крило (виж обр. 25 и 26). Компактната структура не е изключена и за вилата край гр. Банкя, за която в момента знаем само, че е правоъгълна в план сграда с фасадни галерии или коридори от юг и запад.

Повечето известни от нашата територия римски вили с представителни жилищни части са, обаче, с разгърнати структури, чиито ядра - жилищата на техните собственици, са самостоятелни сгради или архитектурни комплекси. Техните стопански постройки и съоръжения, както и останалите им жилищни звена, са организирани около вътрешни дворове - един, два или повече, или пък са с неасоциирано разположение. Повечето вили от II група и вилите резиденции се отличават с усложнени пространствени схеми, включващи както групирани около дворове звена, така и неасоциирани звена - например, вилите около гр. Монтана, край гр. Павликени и до с. Бели Лом, тези в софийските квартали Стефан Караджа и Филиповци, и в перишкия квартал Бела вода, вилите в м. Чаталка, Старозагорско, и край гр. Ивайловград или изследваните у нас вили резиденции (виж [illegible]

обр. 12, 15, 20, 31, 37, 59, 71, 78 и 81)[6]. Самите централни жилищни сгради се явяват обединителен компонент на обширни жилищно-стопански комплекси с вътрешни дворни пространства - например трите вили около гр. Монтана и укрепената вила в кв. Бела вода, гр. Перник (виж обр. 2, 15, 20 и 45), или са с обособено разположение - например вилите резиденции при с. Мадара и край гр. Костинброд (виж обр. 71 и 81). Понякога централните жилищни сгради са в непосредствена близост до други жилищни или стопански звена на съответните вили, но са обособени архитектурно от тях чрез оградни стени - например при вилите в м. Чаталка и край гр. Ивайловград (виж. обр. 61, 62 и 49).

Определена стойност за характеристиката на вилите от II група и от III група има архитектурния анализ на техните централни жилищни сгради и ансамбли. Така, част от главните сгради на по-големите римски вили у нас са представители на класическия - за античния средиземноморски свят, перистилен тип жилища. Отличителната особеност на този тип жилища, отразена и в названието им (от гръцкото ***peristyl***), е представителният вътрешен двор, който е заобиколен с каменни портици и в средата на който обикновено е устроен декоративен басейн (*impluvium*). Перистилни именно жилища са главните сгради във вилите при с. Бели Лом (виж обр. 38 и 39) и край гр. Ивайловград (виж обр. 48 сл.). Към по-особените варианти на този архитектурен тип може да се отнесе централната жилищна част на вилата в м. Чаталка (виж обр. 61 и 62). Наличието на перистилен двор не е изключено и за последната фаза в развитието на вилата в м. Върбовски нивади край гр. Павликени[7].

Перистилни са и вътрешните жилищни архитектурни комплекси на вилите резиденции при с. Мадара (виж обр. 72 сл.) и край гр. Костинброд (виж обр. 82, 83 и 93). За тях е характерно също и наличието на фасадни галерии, т.е. на представителни външни портици. При характеристиката на същинската резиденция край гр. Костинброд не може да не се отбележи и наличието - в източния край на северното й крило, на голямата представителна зала с полукръгла апсида (виж обр. 89 и 90). Този вид зали са отличителен белег за късноримските резиденции по цялата територия на империята[8].

Зали с апсиди, макар и с по-скромни размери и с по-късно пристроени апсиди, са характерни елементи и за главните жилищни сгради на вилите около гр. Монтана, както и за вилата при с. Уровене. В случая тези зали или помещения съчетават вероятно функции на официални трапезарии и приемни. Останалите помещения на главните жилищни сгради на вила № 1 и вила № 3 при гр. Монтана са групирани в блок около тези с апсидите (виж обр. 12, 20 и 21). Главната жилищна сграда на вила № 2 край гр. Монтана ни представя аксиално композиран план, в който централно място заемат един вътрешен правоъгълен двор и помещението с апсидата (виж обр. 16 и 17). Останки от портици в двора не са открити, но неговият представителен характер не подлежи на съмнение.

И ядрото на вилата в кв. Бела вода, гр. Перник, представлява комплекс, организиран около вътрешен двор, в чието архитектурно оформление също не е липсвала представителност (виж обр. 45)[9]. Планът и организацията на централната част на вилата в кв. Бела вода са предопределени, поне отчасти, от наличието на фортификационна система. Вече изтъкнахме, че въпросната вила е единствената сред известните засега у нас, която е възникнала като укрепена - с укрепено ядро. Сред сигурно идентифицираните като ***villae rusticae*** обекти, фортификационна защита е засвидетелствана още за централната сграда на вилата резиденция при с. Мадара, но не за началната, а за последната фаза на нейното функциониране (виж. обр. 72 и 76). Следователно, можем да заключим, че римските вили у нас са възникнали в голямата си част като неукрепени и са останали такива както по времето на своя разцвет, така и през последните периоди от съществуването си. Този извод, впрочем, е валиден не само за днешната българска територия, но и за римските вили от ред други области и провинции на империята[10].

Приключвайки със строително-архитектурните аспекти в общата характеристика на известните ***villae rusticae*** у нас, следва да подчертаем, че с използваните строителни материали и техники и с плановите си решения, те и особено жилищните части на по-представителните от тях са сред най-добрите образци на римската провинциална архитектура. Разкритите при проучванията на по-големите римски вили различни архитектурни детайли и каменно-пластични украси допълват представата за богатото оформление на техните главни жилищни сгради и ансамбли (виж обр. 27, 28, 38, 39, 52, 53, 74, 75, 79, 94 и 95). Откритите при много от тези сгради и ансамбли многоцветни подови мозайки са сред най-красивите римски мозайки от днешната българска територия изобщо (виж обр. 13, 14, 23, 44, 54 сл., 85 сл. и 91). Наред с градежа, плана и украсата на същинските жилищни сгради и помещения, показател за комфорт при тези вилни комплекси са и неизменно присъстващите в тях бани (*thermae*). Последните са самостоятелни постройки, ситуирани отделно, или са включени - като бански части, в по-значителните жилищни ансамбли на някои от въпросните вили (виж обр. 12, 15, 18, 19, 20, 40, 41, 45, 49, 59/Г, 61, 66, 68, 71/З, И, 72, 77, 82, 92). Специфичен показател за висок ранг на представителност при по-големите римски вили у нас, респективно - показател за висок социален статут на съответните собственици, са и впечатляващите им гробни съоръжения, както и богати гробни дарове, открити в някои от тях (виж обр. 15, 20, 22, 24, 29, 30, 42, 64, 65).

* * *

Водещ отрасъл в стопанската характеристика на римските вили от днешната българска територия е земеделието и преди всичко производството на зърнени храни. Не случайно в структурите на всички цялостно проучени вилни комплекс задължително присъстват големите складове за зърнени храни. Това се отнася не само за вилите резиденции - при с. Мадара, и останалите вили с представителна жилищна част - № 1, № 2 и № 3 край гр. Монтана, при с. Долна Кремена, край гр. Павликени, в кв. Стефан Караджа, гр. София, в кв. Бела вода, гр. Перник, в м. Чаталка, Старозагорско, и т.н. (виж обр. 12, 15, 18, 20, 26, 31, 45, 63, 71/Б, Д, 72, 75), но и за вилите без представителна жилищна част - при с. Макреш, с. Кралев дол или край гр. Търговище (виж обр. 3, 4, 5, 8 и 9). Наличието на такива складове и намереният при разкопките на вилите многоброен земеделски инвентар, показват ясно, че основата за благосъстоянието на техните собственици наистина е в зърнопроизводството. Актуалната информация за останалите земеделски дейности, развивани във вилните стопанства,

засега е сравнително оскъдна. Част от работещите през II-III в. във вилата резиденция при с. Мадара, например, са били ангажирани с лозарство и винопроизводство.

Голямо значение за вилните стопанства от римската, включително късноримската епоха у нас има и животновъдството. Оборите, подобно на складовете за зърнени храни, също са неизменно присъстващи звена в структурите на цялостно проучените вили - например, на тези от I група при с. Кралев дол и гр. Търговище, във вилата в кв. Обеля, гр. София (I група → II група), в по-значителните вилни комплекси от II група край гр. Монтана, в кв. Стефан Караджа, гр. София, в м. Чаталка, Старозагорско, или във вилата резиденция при с. Мадара (виж обр. 4, 5, 8, 9, 12, 15, 20, 63, 68, 69, 71/В, Л, 72, 76). Животновъдството и по-точно отглеждането на коне и едър рогат добитък е необходимо условие за развитието на земеделието. Както при последното, така вероятно и при животновъдството част от продукцията - живи животни, кожи, вълна и т.н., е била предназначена за пазара.

В стопанствата на римските вили от днешната българска територия са развивани и различни занаяти. Находки като прешлени за вретена и тежести за станове, намирани из всички изследвани вили, доказват практикуването на предачеството и тъкачеството. Продукцията на тези домашни занаяти е служила предимно за задоволяване на собствени нужди. С подобно предназначение са функционирали железарските и каменоделските работилници, разкрити в някои от по-значителните вилни комплекси - например в тези около гр. Монтана. Медникарството и обработката на бронз, предполагани за укрепената вила в кв. Бела вода, гр. Перник (виж обр. 46), вероятно също не са с пазарна ориентация или поне не с изявена такава.

Днес разполагаме с немалко данни и за керамично производство. Така, постройки и съоръжения, свързани с производството на строителна и/или битова керамика - работилници, сушилни, отделно ситуирани пещи, ями за отлежаване на глина и т.н., са установени в ред по-значителни вилни комплекси - в трите такива около гр. Монтана, в тези край гр. Павликени и в м. Чаталка, Старозагорско, във вилата резиденция при с. Мадара (виж обр. 12, 15, 20, 31, 59/Д, Е, 63)[11]. Изготвяне на битова керамика се предполага и за вилния комплекс с представителна жилищна част при с. Бели Лом, а пещи за строителна керамика са разкрити още в частично изследваната и непубликувана засега вила край гр. Бяла Черква (I група ~ II група).

Производството на строителна керамика при по-значителните вилни комплекси е обяснимо предвид самото изграждане на същите. Засега нямаме основания да твърдим, че съответната продукция е предназначена и за пазара. Производството на битова керамика, обаче, при някои от посочените вили има и пазарна ориентация. Продукцията, например, на керамичните ателиета във вила № 1 край гр. Монтана и във вилата в м. Чаталка, Старозагорско, по всяка вероятност не е само за задоволяване на собствените нужди. Сред изследваните у нас вили най-значително количество битова керамика, при това фина битова керамика, е произвеждано във вилния комплекс край гр. Павликени (виж обр. 33 сл). Тук производството е предимно за пазара

Развитието на различни занаяти, включително в случаите, когато част от тяхната продукция е изнасяна на пазара, не поставя под съмнение водещата роля на аграрното производство в икономиката на римските вили у нас. Дори вилният комплекс край гр. Павликени със значителното си производство на битова керамика се определя като "вила на богат земевладелец", т.е. като предимно аграрно стопанство[12]. Особено изключение - поради планинския характер на района, в който се намира, и поради предполагаемата си принадлежност, е резиденцията край с. Забел.

Първостепенното значение на аграрните дейности - при наличието също на някои "индустриални" изключения, е отличителна черта в икономическата характеристика на римските villae rusticae не само у нас, но и за целия ареал на тяхното разпространение[13].

Днес данните от проучванията позволяват да се установят известни промени в развитието на отделни вилни стопанства с оглед на тяхната производствена структура и организация. Информацията от проучванията, обаче, не ни дава основания да предполагаме някакви съществени промени в това отношение в общото развитие на ***villae rusticae*** в днешната българска територия[14]. Общите тенденции в развитието на римските вили у нас, очертани по-горе чрез комбинирания анализ на данните за тяхната класификация и хронология, отразяват най-точно и промените в тяхната обща стопанска характеристика.

Регионална специфика

Общата характеристика и изясняването на общите тенденции могат да се приемат като резултат от съпоставянето и интерполирането на регионалните различия в развитието на римските вили у нас. С оглед на съвременното състояние на проучванията, отчитайки неизбежната засега условност на всяко райониране, можем да предложим разграничаване на четири големи области, във всяка от които развитието на вилите показва известна специфика. Първата област съвпада с днешна Северозападна България, втората - с днешна Централна Северна и Североизточна България, третата - с днешна Югозападна България, четвъртата - с днешна Централна Южна и Югоизточна България.

Най-голямо отклонение и най-значителна специфика се установява в състоянието и развитието на вилите в днешна Централна Северна и Североизточна България. През период А тук възникват вилите от II група край гр. Павликени и при с. Бели Лом, Разградско, и вилата резиденция при с. Мадара, Шуменско. Не е изключена и появата по това време на вилата в м. Майтапа, гр. Плевен, чисто класифициране засега е несигурно (I група ~ II група). В 170 г. е унищожена вилата край гр. Павликени. През период В възникват вилите от I група при с. Вардим, Свищовско, и край гр. Търговище, като и вилата от II група при с. Смочан, Ловешко. Предполага се и функционирането на вилата край гр. Бяла Черква (I група ~ II група). При нашествията от средата на III в. са унищожени вилите при с. Бели Лом, край гр. Търговище, а вероятно и вилата при с. Вардим. Останалите продължават да съществуват. През период С във вилния комплекс при с. Мадара са изградени нови постройки и съоръжения, а резиденцията му е реконструирана и сега вероятно укрепена. Вилите в м. Майтапа, гр. Плевен и край

гр. Бяла Черква засега са с доказано функциониране именно за късноримската епоха. След нашествията от 70-те години на IV в. единствено при днешното с. Мадара има опит за възстановяване на вилния комплекс, но в ограничени размери и вероятно без по-ранната резиденция.

Обобщаването на данните показва, че в Централна Северна и Североизточна България процентът на унищожените или окончателно изоставените в края на периоди А и В вили е сравнително голям. Половината от тях са без представителна жилищна част. В известен смисъл, в количествен аспект, тук има регрес в развитието на вилите през период С в сравнение с предходните периоди (виж к. II-IV). Подобна ситуация ни представя и изследването на В. Бауман за римските вили в днешна Северна Добруджа, която до края на III в. е принадлежала заедно с разглежданата област от днешната ни територия към провинция *Долна Мизия*[15]. Две са основните причини за този количествен регрес: първо, пораженията от нашествията през III в. тук са най-значителни; второ, броят на вилите, представящи имения от средна големина (I група), тук е най-голям поради оземляването на военните ветерани, служили по долнодунавската граница през II-III в. - редуцирането на средните имения, обаче, е обща тенденция в развитието на *villae rusticae* през късноримската епоха. Както посочихме, останалите известни вили в днешна Централна Северна и Североизточна България продължават да функционират след нашествията от втората и третата четвърт на III в., и част от тях бележат просперитет. Към края на III в. в тази област е учредена новата късноримска провинция *Долна Мизия*. Известна стабилизация в общото развитие на вилите в края на III в. - първата половина на IV в. е установено и за днешна Северна Добруджа, която заедно с част от днешна Североизточна България - от днешна Южна Добруджа, съставлява по това време територията на новата провинция *Скития*[16].

Обособяването на днешна Централна Южна и Югоизточна България - принадлежащи на провинция *Тракия* до края на III в., в отделна област засега е най-хипотетично, поради малкия брой проучени обекти със сигурна идентификация (виж к. I). Нормално е причините за това да се потърсят в незадоволителното актуално състояние на археологическите проучвания. Обяснението на малкия брой известни римски вили от тази обширна област, обаче, може би не се дължи само на причини от подобно естество. Вече имахме възможността да изтъкнем, че появата и разпространението на *villae rusticae* в дадена област от територията на империята изобщо е безспорен признак за процес на романизация - романизация не толкова в тесен, етнически смисъл, а като форма на налагане на нов, римски модел на организация на нейното селско стопанство[17]. Предвид интересуващия ни тук конкретен проблем редно е да се посочи, че именно днешна Централна Южна и Югоизточна България е областта с най-трайното тракийско наследство през римската епоха. Очевидно, въпросното наследство се изразявало не само в запазването на тракийското самосъзнание на местното население, но и в придържането към едни по-консервативни, традиционни отношения в обществения живот като цяло и в организацията на селското стопанство, в частност[18]. Това обстоятелство обективно предпоставя и по-слабото разпространение на *villae rusticae* тук.

Сред известните вили от днешна

Централна Южна и Югоизточна България, тези при гр. Ивайловград и в м. Чаталка, Старозагорско, възникват през период А. Появата на съседната - на последната, вила в м. Ламбата е не по-късно от края на II в. През период В възниква и вилата в кв. Веселчани, гр. Кърджали. Данните за упоменатите вили показват стабилност в развитието им, без особени смущения поради нашествията от средата на III в. В края на III в. територията на античния град *Августа Траяна* (около днешния гр. Стара Загора) принадлежи вече към късноримската провинция *Тракия*, районът на днешния гр. Кърджали - към провинция *Родопа*, а районът на днешния гр. Ивайловград - към провинция *Хемимонт*. Вилите в м. Чаталка и м. Ламбата, Старозагорско, бележат просперитет през период С - през късноримската епоха, като тази в м. Ламбата, възникнала единствена като вила от I група, в началото на IV в. е трансформирана във вила от II група. Вилният комплекс при Ивайловград запазва през период С завидното си състояние, достигнато през предходните периоди. Нито една от четирите вили, обаче, не оцелява след нашествията от 70-те години на IV в. (виж к. II-IV).

В днешна Северозападна България, която до края на III в. е гранична област между двете провинции *Горна* и *Долна Мизия*, а след това съставлява източната половина на новосъздадената провинция *Крайбрежна Дакия*, са проучени изцяло или частично седем вили. От тях тази при с. Долна Кремена, Мездренско, възниква със сигурност към края на II в. и е унищожена в средата на III в. За трите вили около гр. Монтана се предполага, че са възникнали преди средата на III в., макар че откритите при тяхното проучване монети и други датиращи находки, без надписите сполии, са от късноримската епоха. Дори при по-ранна датировка, обаче, неоспорим остава фактът, че най-големият разцвет на тези комплекси е достигнат през период С. Подобно е положението с въпроса за началната дата на вилата при с. Уровене, Врачанско, която също просперира в първата половина на IV в. Вилата при с. Макреш, Видинско, която единствена за областта определяме като вила от I група, и тази при с. Галатин, Врачанско, възникват през период С.

Очевидна е констатацията, че късноримската епоха е времето на най-значителния подем в общото развитие на известните вили в днешна Северозападна България (виж к. II-IV). Това възходящо развитие, обаче, е прекъснато от нашествията през 70-те години на IV в. С известни данни за функциониране в самия край на IV в. - началото на V в. разполагаме само за вилите при с. Макреш и с. Уровене, като при това не е изключено тези данни да отразяват наличието вече на други по характер стопански и селищни структури.

Територията на днешна Югозападна България и по-точно на доскорошните Софийски, Пернишки и Кюстендилски окръзи до края на III в. принадлежи към провинция *Тракия* и представлява нейната най-западна част. В края на III в. тя съставлява вече източната половина на новосъздадената провинция *Крайбрежна Дакия*. В тази област са близо половината от всички изцяло или частично проучени и публикувани *villae rusticae* у нас (виж к. I). За две от тях - при гара Искър, гр. София и при с. Конска, Брезнишко, не разполагаме с каквито и да е хронологически данни. През период А възниква предполагаемата вила от I група върху хълма Кракра, гр. Пер-

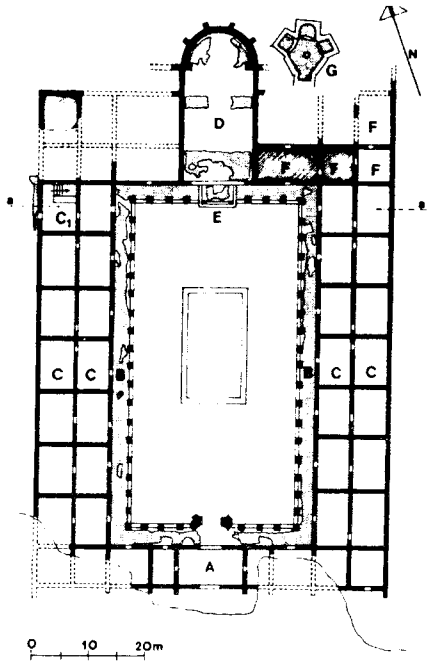

Обр. 113. План на централната жилищна сграда на вилата в Медиана край гр. Ниш, Сърбия (по Петровић П., 1993, с. 30, сл. 9).
***Fig. 113.** Plan of the central housing building of the villa at Mediana near the town of Nish, Serbia (after Петровић П., 1993, p. 30, Fig. 9).*

ник, както и вилата резиденция при с. Невестино, Кюстендилско. Средата на II в. е долната хронологическа граница за вилите от II група при Александровската болница и в кв. Стефан Караджа, гр. София. Около тази дата възниква вероятно и първоначалният комплекс при с. Забел, Трънско - предполагаемата резиденция на фамилията *Aufidius* (виж к. II). Към период B се отнася появата на вилата от I група при с. Кралев дол, Пернишко. Възможна е по това време и появата на частично проучената вила при с. Червена могила, Радомирско, чието функциониране е потвърдено със сигурност за следващия период C (виж к. III). Засега нямаме безспорни доказателства за унищожаването на вили в областта при продължителните нашествия от втората и третата четвърт на III в. Особено изключение е предполагаемата вила върху хълма Кракра, гр. Перник, която вероятно към края на III в. е наследена от или инкорпорирана в селищна структура. Вероятно към края на III в. - началото на IV в. или малко по-късно е извършена реконструкцията или дори преизграждането на монументалния архитектурен комплекс при с. Забел, чиито разкрити в момента части са именно от втория етап във функционирането му. Не е изключено преустройството да се е дължало на превръщането му в резиденция на висш администратор в минното дело - *comes metallorum*. Относно останалите споменати вили, засега не разполагаме с данни за някакви съществени промени в развитието им през късноримската епоха. Материалите, например, от цялостно проучената и публикувана вила до с. Кралев дол свидетелстват за интензивния й живот през IV в.

Възникналите през период C в разглежданата област вили са повече от половината сред известните изобщо у нас вили, възникнали по това време. Същевременно, възникналите през късноримската епоха вили са близо половината от известните изобщо в областта вили, за които имаме хронологически данни. Това са вилите от II група в кв. Филиповци, гр. София, и край гр. Банкя, както и укрепената вила в кв. Бела вода, гр. Перник. Това е вилата в кв. Обеля, гр. София, възникнала като такава от I група, но скоро трансформирана във вила от II група. Това е и огромната перистилна резиденция, изследвана в момента край гр. Костинброд. Следователно, в сравнение с останалите области, възходът в

развитието на *villae rusticae* през период C в днешна Югозападна България е най-впечатляващ (виж к. IV).

Специфика се очертава и по отношение на крайните дати на вилите в областта. Изглежда, че събитията от 376-378 г. засягат частично или въобще не засягат днешна Югозападна България. При цялостно проучените тук вили не са фиксирани разрушения, свързани с тези събития. Вилата при с. Кралев дол загива не по-рано от последното десетилетие на IV в. След началото на V в. са крайните дати за съществуването на вилата в кв. Обеля, гр. София, и на укрепената вила в кв. Бела вода, гр. Перник. Последните резултати от проучването на вилата резиденция край гр. Костинброд показват, че окончателното й разрушаване е също през V в. Средата на V в., обаче, е горната хронологическа граница за функционирането на *villae rusticae* в областта. Крепостта върху останките на вилата резиденция при гр. Костинброд и обитаването след тази дата на укрепеното ядро на комплекса в кв. Бела вода, гр. Перник, не са примери за континюитет в характера на съответните обекти.

Самото очертаване на областите със специфика относно развитието на римските вили изтъква на преден план две важни регионални граници. Първата от тях е Стара планина. През римската, включително късноримската, както и през следващата ранновизантийска епоха Стара планина е естествена граница между граничните и вътрешните области в източната част на Балканския полуостров. От края на II в. билото на Стара планина става и административна граница между съответните провинции. Поради това нормално е във вида и в развитието на вилите да се отразят разликите в политическите, административните и социално-икономическите условия, при които се развиват изобщо областите на север и областите на юг от Стара планина.

С важно значение, поне за вилите, се оказва и естествената граница на днешна Западна България - долините на реките Искър и Места. Това се отнася особено за късноримската епоха - период C, когато развитието на вилите в днешна Западна България е определено по-интензивно от развитието на вилите в днешна Централна и Източна България. Достатъчно е да посочим, че всички известни засега у нас вили, възникнали по това време, са именно в днешна Западна България. За разлика от днешна Централна и Източна България, които през късноримската епоха принадлежат към провинциите от диоцеза *Тракия* на префектура *Ориент*, днешна Северозападна България, влизаща в провинция *Крайбрежна Дакия*, и днешна Югозападна България (Софийско, Пернишко и Кюстендилско), влизаща в провинция *Вътрешна Дакия*, принадлежат към диоцеза *Дакия* на префектура *Илирик*. Изглежда, че различната принадлежност към две териториално-административни единици от най-висш ранг има известно отношение към различната интензивност в развитието на вилите.

В края на III в. - началото на IV в. двете споменати провинции от диоцеза *Дакия* имат важна роля в политическия живот на империята изобщо. В този контекст се обяснява появата, например, по това време на големия вилен комплекс в *Медиана* край *Найсус* (днешния гр. Ниш), чиято централна сграда е твърде сходна с Костинбродската резиденция (виж обр. 113), както и на *Felix Romuliana* - на укрепената резиденция на император Галерий (293-

311 г.) при Гамзиград в днешна Източна Сърбия[19]. В същия именно контекст може да се обясни и появата на самата държавна резиденция край гр. Костинброд, преустройството на резиденцията край с. Забел или разширението примерно на вила № 2 край гр. Монтана, чрез което последната почти достига мащаба на вилите резиденции.

Засвидетелстваното от изворите прехвърляне на романизирано население в провинциите *Крайбрежна* и *Вътрешна Дакия*, сигурно също е една от причините за изразителния възход в общото развитие на вилите, включително тези от II и I групи в днешна Западна България, в края на III-IV в.[20]

БЕЛЕЖКИ КЪМ ТРЕТА ГЛАВА

[1] *С "късноримска императорска епоха" ("късноримска епоха") визираме последния период в историята на единната римска империя - от 284 г. до 395 г., т.е. от началото на управлението и реформите на император Диоклетиан до смъртта на император Теодосий I и окончателното разделяне на империята на две части. В аспекта на развитието на политическия строй и административната организация на империята това е периодът на установяване на системата на Домината* (Dominat).

[2] *В подкрепа на това твърдение са и хронологическите данни за обектите, чиято идентификация с* **villae rusticae** *е възможна, но все още би била преждевременна - за разгледаните във Втора глава обекти край гр. Горна Оряховица, в кв. Даскалово, гр. Перник, при гр. Шивачево или при с. Крушник и с. Митино, Благоевградско, например.*

[3] *Виж Mocsy A., 1974, p. 299 sq.; Persival J., 1976, p. 49, 59 sq., 83 sq., 91 sq., 166 sq.; 1987, p. 545; 1996, p. 86; Mc Kay A., 1977, p. 173 sq., 188 sq., 203 sq., 235-236 sq.; Gorges J.-G., 1979, p. 48 sq., 55, 56-57, 104-105, 153 sq.; Thomas E., 1980, 285-286, 312 sq.; Mielsch H., 1987, 92-93, 159-160, 161 sq.; Ferdiere A., 1988b, p. 213, 227 sq.; King A., 1990, p. 183 sq. Виж и цит. там други изследвания.*

[4] *По-подробно за нашите възражения виж във Втора глава.*

[5] *Изчезването на* **villae rusticae** *в останалите области на империята се обяснява по аналогичен начин - като резултат от комбинираното въздействие на "варварските" нашествия и промените в социално-икономическите условия за обществено развитие. Виж например: Gorges J.-G., 1979, p. 18, 55-56, 57; Thomas E., 1980, p. 317 sq.; Persival J., 1987, p. 544 sq.; Ferdiere A., 1988b, p. 235 sq.*

[6] *Наличните планове за вилите в кв. Филиповци, гр. София (обр. 43), край гр. Ивайловград (обр. 49), в кв. Бела вода, гр. Перник (обр. 45) и край с. Забел (обр. 77) не създават представа за усложнена пространствена схема, но припомняме, че тези планове не са пълни. При отнасянето на посочените вили към останалите изредени тук се базираме върху данните за други техни звена, неотразени на обнародваните им досега планове. Тези данни виж при съответните описания във Втора глава.*

[7] *Предвид обнародваните данни и план (виж обр. 31 и 32), определянето на архитектурния тип на централна жилищна част на вилата край гр. Павликени днес не може да бъде сигурно. За конкретните данни виж съответното описание във Втора глава.*

[8] *Виж тук - във Втора глава, бел. № 239.*

[9] *Това се доказва както от наличието на басейна-impluvium, така и от откритите тук архитектурни детайли - колони и капители. Конкретните данни виж при съответното описание в предишната глава. Засега липсва, обаче, по-подробна информация относно характера и вида на портика, от който са останали тези колони и капители.*

[10] *За слабото разпространение на укрепените вили по територията на римската империя като цяло виж: Persival J., 1976, p. 174 sq.; 1996, p. 85. За малкото на брой укрепени вили в римска Галия например, виж: Ferdiere A., 1988b, p. 222. Сред специализираната литература за отделните европейски области и провинции на империята, най-много укрепени вили се определят за Панония (главно територията на днешна Унгария). Виж: Thomas E., 1964, S. 390 ff., 1980, p. 294 sq., 313 sq., fig. 36, 51 sq., 57. Изхождайки от представените планове, обаче, можем да допуснем, че известна част от съответните обекти са погрешно идентифицирани с* **villae rusticae**. *В подкрепа на подобно допускане, респективно - на евентуалната военна идентификация за част от тези обекти, е и обстоятелството, че те обикновено са в близост до панонската граница на империята. Виж пак там.*

[11] *Относно наскоро открития производствен център за битова керамика, принадлежащ по всяка вероятност към вилата резиденция до с. Мадара, виж: Атанасов Т., 1989, 106-107; 1990, с. 201. Относно постройките и съоръженията за керамично производство при останалите изредени вили виж съответните описания във Втора глава с цит. там литература.*

[12] *Sultov B., 1985, p. 100.*

[13] *Виж например: Gorges J.-G., 1979, p. 59 sq., 146, 148-149; Thomas E., 1980, 281-282; Persival J., 1987, p. 527, 538 sq.; Ferdiere A., 1988b, p. 189 sq., 196, 205; Hingley R., 1989, p. 100 sq., 121 sq.; King A., 1990, p. 97 sq., 103 sq.*

[14] *Виж в Първа глава коментара ни по повод едно мнение в подкрепа на подобни промени (на Цв. Дремсизова-Нелчинова: Dremsizova-Nelcinova Cv., 1985, p. 74).*

[15] *Baumann V., 1983, p. 49 sq., 87 sq., 147 sq.*

[16] *За развитие на вилите в края на III в. и първата половина на IV в. в днешна Северна Добруджа виж отново: Baumann V., 1983, p. 123 sq., 150-151. Виж и по-новите публикации на същия автор за една новоразкрита късноримска вила в района на гр. Тулча: Baumann V., 1984, p. 51 sq., 1991, p. 105 sq.*

[17] *Виж Първа глава, включително коментара и литературата в бел. № 30. В някои области, където организацията на селското стопанство през римската епоха се основава предимно върху предримските местни традиции,* **villae rusticae** *не се разпространяват или поне тяхното разпространение е твърде слабо. Това е характерно например за римски Египет. Виж: Leveau Ph., 1983, p. 935, и цит. там литература.*

[18] *За доминиращото значение на свободната селска община, т.е. на една предримска социално-икономическа форма в организацията на селското стопанство в римска Тракия, чиято основна част е днешна Централна Южна и Югозападна България, виж: Velkov V., 1962, p. 33 sq.; 1993, p. 174 sq.; Геров Б., 1980, с. 29 сл., 101 сл., 132 сл., и цит. там други изследвания.*

[19] *За* <u>вилния комплекс в Медиана</u> *край Найсус (днешния гр. Ниш) в източната част на провинция Вътрешна Дакия виж: Petrović P., 1993, p. 57 sq.; Петровић П., 1994, с. 13-14, 22 сл. За* <u>Felix Romuliana</u> *(при днешния Гамзиград) в източната част на провинция Крайбрежна Дакия виж: Срејовић Др., Лаловић А., 1991, с. 4 сл.; Srejović Dr., 1993, p. 31 sq. Виж и цит. там по-ранни изследвания.*

[20] *За прехвърлянето на романизирано население в двете новосъздадени провинции след изоставянето на отвъддунавска Дакия, виж например: Velkov V., 1977, p. 261. Виж цит. там извори и други изследвания.*